

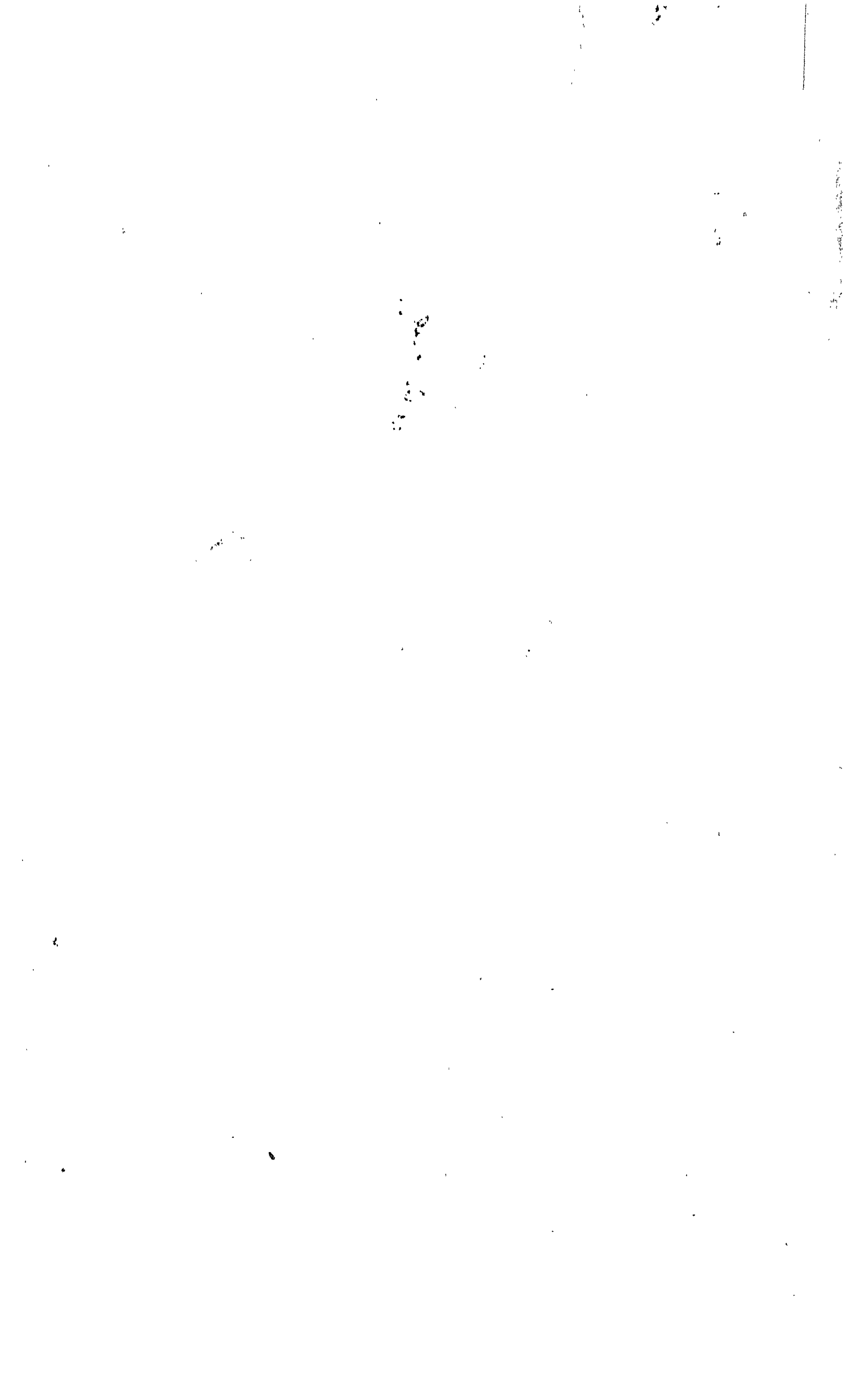
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL NO. Sa2V22/Tai/Aga

ACC. NO. 1897

1897

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यनिरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता

तत्र द्वितीयकाण्डस्थपञ्चमपाठकगतद्वादशानुवाकमारम्य तृतीयकाण्डस्य
चतुर्थपाठकगतैकादशानुवाकान्तः पञ्चमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

बं० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम्
तच्च

रावबहादूर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काले जे. पी.

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आ

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४६ ।

द्वितीयेषमस्कनावृत्तिः ।

(सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण

न्यमाणकद्वययुतं रूपकत्रयम्)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL

LIBRARY, NEW DELHI

Acc. No. ~~1895~~ 1897

Date. 25. 8. 56.

Call No. Sa 2 v 22 / ~~Kosf Aja~~ Tai / Aja

(काम्येष्टियाज्यान्वाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

आयुष्ट आयुर्दा अग्न आ प्यायस्व सं तेऽव-
ते हेड उदुत्तम प्र णो देव्या नो दिवोऽग्ना-
विष्णु अग्नाविष्णु इमं मे वरुण तत्त्वा याम्युदु-
त्यं चित्रम् । अपां नपादा ह्यस्था-
दुपस्थं जिह्वानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः-
परि यन्ति यह्वीः । सम् (१) अन्या
यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।
तम् शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं
परि तस्थुरापः । तमस्मेरा युवतयो युवानं
मर्षुज्यमानाः परि यन्त्यापः । स शुक्रेण शि-
कना रेवदग्निर्दीदायानिध्मा घृतनिणिगप्सु ।
इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता
नो मृडात ईदृशौ । इन्द्रावरुणा युवमध्वरास-
नः (२) विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृत-
नासु दूढ्यः । आ नो मित्रावरुणा प्र बाहवा ।
त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव-
यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो
विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् । स त्वं नो
अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्यु-
ष्टौ । अव यक्ष्व नो वरुणम् (३) रराणो

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

वीहि मृडिकं सुहवो न एधि । प्रप्रायमग्नि-
 भरतस्यं कृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
 अभि यः पूरुं पृतनासु तरुथौ दीदाय दैव्यो
 अतिथिः शिवो नः । प्र ते यक्षि प्र ते इयमि
 मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु । धन्वन्निव
 प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रतन राजन् ।
 (४) वि पाजसा वि ज्योतिषा । स त्वमग्ने
 प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दी-
 द्यत् । तं सुप्रतकिं सुदृशं स्वश्चमविद्वां सो
 विदुष्टरं सपेम । स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वा-
 न्प्र हव्यमग्निरमृतैषु वोचत् । अहोमुचे वि-
 वेष यन्मा वि न इन्द्रेन्द्रं क्षत्रमिन्द्रियाणि
 शतक्रतोऽनु ते दायि ॥ ५ ॥

(यक्षीः समध्वरार्थं नो वरुणः राजश्चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विश्वरूपस्त्वष्टेन्द्रं वृत्रं ब्रह्मवादिनः स त्वै नातोमघाज्जेष वै देवरथो देवा
 वै नचि नायज्ञोऽग्ने महान्नीन्निवीतमायुष्टे द्वादश ॥ १२ ॥

विश्वरूपो नैतं शीतरूरावद्य वसुं पूर्वेषुर्वाजा इत्यग्ने महान्नि-
 वीतमन्या यन्ति चतुःसप्ततिः ॥ ७४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकः ॥ ५ ॥

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

होतुर्नियम आचारश्चोक्तमेकादशे द्वयम् ।

अथ द्वादशे काम्येष्टियाज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

अतीते तृतीयप्रपाठके इदमाप्नातम्—‘ यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा काम्येत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालं सौम्यं चरुं बारुणं दशकपालं सारस्वतं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालम् ’ इति । तथा ‘ यावतोऽथान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ’ इति । ‘ यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेत् ’ इति च । एतेषु तप्तसु हविःषु क्रमेण याज्यानुवाक्याप्रतीकानि दर्शयति—

आयुष्ट इति । तत्राऽऽग्नेयस्याऽऽयुष्टे विश्वतोऽद्धदिति पुरोनुवाक्या । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इति याज्या । तदुभयं त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सौम्यस्य त्वा प्यायस्व समेतु त इति पुरोनुवाक्या । सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डे मा नो हिंसीदित्यनुवाके व्याख्यास्यते । बारुणदशकपालस्याव ते हेड इति पुरोनुवाक्या । उदुत्तममिति याज्या । एतच्चोभयं वैथानरो न इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सारस्वतस्य प्र णो देवीत्यनुवाक्या । आ नो दिवो बृहत इति याज्या । आग्नावैष्णवस्याग्नावैष्णुं महि तद्वामिति पुरोनुवाक्या । अग्नावैष्णुं महि कामेति याज्या । चतुष्टयमप्येतत्प्रथमकाण्डस्याष्टमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके व्याख्यातम् । वारुणचतुष्कपालस्येभं मे वरुणेति पुरोनुवाक्या । तत्त्वा यामीति याज्या । एतच्चोभयमस्मिन्नेव काण्डे प्रथमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके व्याख्यातम् । सौर्यस्योदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । एतच्चोभयं पूर्वकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम् ।

अथापोनप्त्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अपां नपादिति । अपामुदकानां नपादविनाशयिता तथाविधनामकः कश्चिद्देव उपस्थं स्वस्योपवेशनस्थानमास्थादातिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । कद्विशो देवः । जिह्वानामूर्ध्वं आवर्तरूपेण कुटिलगतनिामुदकानामुपरि वर्तमानः । विद्युत् वतानो मेषमण्डलमध्य उपविष्टत्वाद्दिशुदेव तस्याऽऽरुद्धादकं वरुम् । आपश्च तं देवं

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

परियन्ति परितो व्याप्य वर्तन्ते । कीदृश्य आपः । तस्य देवस्य ज्येष्ठं प्रशस्तं
महिमानं माहात्म्यं वहन्तीधारयन्त्यः । बहुलवृष्ट्या स्वकीयस्य स्वामिनस्तस्य
देवस्य माहात्म्यं रूपापयन्त इत्यर्थः । हिरण्यवर्णा बहूनां विद्युतां मध्ये वर्त-
मानत्वाद्धेमवर्णत्वम् । यह्वीर्महत्थः । तत्रैव याज्यामाह-

समन्या इति । अन्याः काश्चिदापः संयन्ति परस्परं संगताः प्रवाहरूपेण
गच्छन्ति । ताभ्योऽन्याः काश्चिदुपयन्ति प्रवाहमन्तरेण ऽपविष्टा इव तिष्ठन्ति ।
कर्वा बडवाग्नेराधारः समुद्रः । स च वहन्तीषु स्थिरासु चाप्सु समानः । न
तावदमं प्रवहन्तीनामपां प्रवेशेन वर्धते स्वयम् । नापि तासामभावे ताति स्थिराभि-
रग्निः परिक्षीयते । तादृशं समुद्रं नद्यः पृणन्ति स्वप्रवेशेन प्रीणयन्ति । तस्य शुच्य
आपः परितो व्याप्य तस्थुः स्थिताः । कीदृशं, शुचिं शोभयितारं दीदिवांसं
बडवाग्निजनकत्वेन दीप्यमानमपां नपातमाविनाशयितारम् ।

तत्रैव त्रिकल्पितां याज्यामाह-

तमस्मेरा इति । तमपां नपातमापः परियन्ति । कीदृशं तं, युवानं
सर्वदा यौवनोपेतम् । कीदृश्य आपः, अस्मेरा विडम्बनारूपेण स्मयरहिता अनु-
कूला इत्यर्थः । युवतयः सर्वदा यौवनोपेताः । मर्मज्यमानास्तत्संयोगेन शोध्य-
मानाः । तोऽपां नपादग्निरनिधमः काष्ठराहितोऽप्यप्सु दीदाय दीप्यते । कीदृशः,
शुक्रेण शिक्वना युक्तः शुद्धेन प्रकाशेन युक्तः, रेवद्धनवान्, घृतनिर्णिग्वि-
त्वापनेन घृतं निर्णेत्तेति निःशेषेण शोधयतीति घृतनिर्णिकम् ।

यः पाप्मना गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदित्वस्थाः
पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्रावरुणयोरिति । सत्राजोः सम्पद्दीप्यमानयोरिन्द्रावरुणयोरवो रक्ष-
णमहमाह्वणे सर्वतः प्रार्थये । तौ चेन्द्रावरुणावीदृशे रक्षणे वृतौ नोऽस्मान्मृडातः
सर्वदा सुखयताम् । तत्रैव याज्यामाह-

इन्द्रावरुणेति । हे इन्द्रावरुणौ युवं नोऽस्मभ्यं महि शर्म महत्सुखमाप-
न्निवारणरूपं यच्छतम् । किमर्थम्, अध्वराय यागानुष्ठानाय विशेषेण प्रजासमृद्धये

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

जनाय परिवारकजनसिद्धये च । यः पाप्मा दीर्घप्रयज्युमति अस्मदीयं दीर्घ-
कालमावियागप्रयोगमतिलङ्घ्य नोऽस्मान्वनुष्णति पीडयति । वयं तु युवयोरनु-
श्रवशात्पृतनासु पापकृतासु पीडासु दुःखो दृढतरा अपीडिताः सन्तस्तं
पाप्मानं जयेम ।

पञ्चमकाण्डे मैत्रावरुण्यामिक्षा विहिता—“ यथा वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष
स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुषेति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत ” इति । तत्र
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आं नो मित्रेति । आ नो मित्रावरुणंति पुरोनुवाक्या । प्र बाह्वेति याज्या ।
एतदुभयमग्नाविष्णु महि तद्वामित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

पुनराधेयप्रकरण आम्नातम्—“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते
तस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणमेकदशकपालमनुनिर्वपत् ” इति । अत्र पुरो-
नुवाक्यामाह—

त्वं नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्माकं भक्तिं विद्वान्सन्वरुणस्य देवस्य
हेऽग्नेऽस्माद्विषयं क्रोधमवधासिसीष्टा एवमथ । यजिष्ठो यत्नमोऽतिशयेन याग-
तिष्ठान्दकः । बह्वितमोऽतिशयेन हविर्वीढा । शोशुवान् इत्यन्तं दीप्यमानः ।
विधा देवांसि सर्वान्विराधिष्टान् देवानस्मत्प्रमुमुग्ध्यस्मन्तः प्रमोचय ।

तत्रैव याज्यामाह—

स त्वं न इति । हेऽग्ने स त्वं नोऽस्माकमन्या रक्षणेनावसो भव रक्षको भव ।
स्त्रीदृशस्त्वम् । अस्या उषसो व्युष्टौ नेदिष्ठोऽद्यतनस्योपःकालस्योपरितने पातः-
कालेऽत्यन्तं प्रत्यासन्नो नोऽस्माकं वरुणं वरुणेन कृष्णभीष्टनिवारकं पापादिक-
मवपन्नं नाशय । रराणो रमवाणः सन्मूढीकं सुरक्षाधनमस्मदीयं हविर्वीहि
भक्षय । वतो नोऽस्माकं सुहव एधि सुखेनाऽऽह्वान्तुं शक्यो भव ।

“ यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताश्रये प्रवते पुरोडाश-
षष्ठाकपालं निर्वपेदश्रये विबाधवतेऽश्रये प्रतीकप्रते ” इत्यत्र प्रवतोऽग्नेर्भ्रातृः
पुरोनुवाक्यामाह—

प्रप्रायामिति । अयमग्निर्मरुतस्य हविर्षणवतो यजमानस्य । ह्वानं प्रपशु-
तिप्रकर्षेण शणोतु । योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव मा भासमानः सन्बुहदोचतऽ-
त्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु सङ्ग्रामेषु पूरुं जयपूर्तिमभितस्थो सर्वतः

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

करोति सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिथिर्दीदाय भवतु अतिथिरिवेह समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । दैव्यो देवेभ्यो हितः शिवः परममङ्गलभूतः । तत्रैव याज्यामाह-

प्र ते यक्षीति । हेऽग्ने ते त्वदर्थं प्रयक्षि प्रकर्षेण यजे ते त्वदीयं मन्म मननं मानसमनुग्रहविशेषं प्रकर्षेणैव व्याप्नोमि । नोऽस्माकं हवेषु यागेषु बन्धो नमस्कार्यो यथा भुवो येन प्रकारेण भवसि तेन प्रकारेणानुग्रहमियमीति पूर्वत्रान्वयः । हेऽग्ने त्वमियक्षवे यष्टुमिच्छते पुरवे हविः पूरयित्रे यजमानाय प्रियं दातुं बन्धन्प्रवेवासि यरुमूमौ शीतलपानीयपूर्णशालेवासि । हे प्रतन पुरातन, हे राजन्दीप्यमान । एतदुभयं बह्निविशेषणम् ।

७ थं विवाधवतोऽग्नेर्याज्यापुरोनुवाक्ये प्रतीकेन दर्शयति-

वि पाजसेति । वि पाजसा पृथुना शोशुचान इत्येषा पुरोनुवाक्या । सेषं चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके व्याख्यास्यते । वि ज्योतिषा बृहतेति याज्या कृष्णष्व पाज इत्यनुवाके व्याख्याता । अथ प्रतीकवतोऽग्नेर्हविषि पुरोनुवाक्यामाह-

स त्वमग्न इति । हेऽग्ने स त्वं प्रतीकेन कर्मप्रारम्भमात्रेण यातुधान्यो राक्षसजातीः सर्वाः प्रत्योष प्रत्येकं दह । कीदृशस्त्वम्, उरुक्षयेषु विस्तर्णेषु यागगृहेषु दीद्यद्दीप्यमानः । तत्रैव याज्यामाह-

त * सुप्रतीकाभिति । वयं तमग्निं सपेम समवेताः प्राप्ता भूयास्म । कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनोपक्रमम्, अस्मास्वनुग्रहस्तेन सुष्टूपक्रान्तं, सुदृशं शोभनकटाक्षेणास्मान्पश्यन्तं, स्वञ्चमस्पदीये कर्मणि सुष्टुवागच्छन्तं, विदुष्टरमतिशयेन भक्तचित्तबोदिनम् । यद्यपि वयमविद्वांसस्त्वदीयं महिमानं न जानीमस्तथाऽपि तं प्राप्तास्मः । सोऽग्निर्यक्षद्यष्टुमिच्छतां पुरुषाणां विश्वा वयुनानि सर्वानभिप्रायविशेषान्विद्वान्ज्ञानभवतिष्ठति । अतः सोऽग्निरस्मदीयं हव्यं प्रवोचत्प्रकर्षेण ब्रवीतु ।

अथ “ यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाः होमूर्ध्वं पुरोडाशमेकाः शकपालं निर्वपेन्द्राय वैसृधायेन्द्रायेन्द्रियावतै ” इत्येतेषु त्रिषु हविःषु याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकानि दर्शयति-

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अ२होमुच्य इति । अ२होमुचे प्र भरेमेत्येषा प्रथमस्य हविषः पुरोनुवाक्या । विवेष यन्मेति याज्या । वि न इन्द्र मृध इति द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या । इन्द्र क्षममभि वाममिति याज्या । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इति तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या । अनुतेदायि मह इत्येषा याज्या । तदेतत्षट्कं प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽन्त्यानुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ज्योगामयाविनो ह्यायुरायुर्दाऽग्नेयके तथा ।

आप्या सं ते च सौम्ये स्यादवोदुत्तेति वारुणे ॥

सारस्वते प्र णो ह्यानोऽग्नाऽग्नाऽग्नावैष्णवे भवेत् ।

इमं तत्त्वाऽधदानीष्टौ उदु चित्रं तु सौर्यके ॥

अपां न समपोनप्त्र इन्द्रावेत्यैन्द्रवारुणे ।

मैत्रावरुण आमिक्षायामे त्वा नः प्र वेति च ॥

पुनराग्नेयके त्वाग्निवारुणे त्वं न इत्युभे ।

प्रप्रेति प्रवदाग्नेये विद्वयं बाधसंयुते ॥

स त्वं प्रतीकसंयुक्ते अ२हवित्यैन्द्रयागके ।

वीन्द्रेति वैमृधे हीन्द्रियाऽनु ते त्विन्द्रियावते ।

मन्त्रा ह्यस्मिन्ननुवाके पञ्चत्रिंशदुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमे-

श्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माध-

चार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥

(प्रयाजविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

समिधो यजति वसन्तमेवर्तुनामव रुन्धे तनु-
नपातं यजति शीष्ममेवाव रुन्ध इडो यजति
वर्षा एवाव रुन्धे बर्हियजति शरदमेवाव रुन्धे
स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मा-
त्स्वाहाकृता हेमन्पशवोऽव भीदन्ति समिधो
यजत्युषम एव देवतानामव रुन्धे तनूनपातं
यजति यज्ञमेवाव रुन्धे (१) इडो यजति
पशूनेवाव रुन्धे बर्हियजति प्रजामेवाव रुन्धे
समानयत उपभृतस्तजो वा आज्यं प्रजा बर्हिः
प्रजास्वेव तेजो दधाति स्वाहाकारं यजति
वाचमेवाव रुन्धे दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा
विराडन्नं विराड्विरौजधाज्जाद्यमव रुन्धे समिधो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तनूनपातं
यजति (२) यज्ञ एवान्तरिक्षे प्रति तिष्ठतीडो
यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हियजति य
एव देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति
स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठ-
त्येतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति
तिष्ठति देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः

(प्रयाजविधिः)

प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणदन्त तत्प्र-
याजानाम् (३) प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः
प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्या-
भुदतेऽभिक्रामं जुहोत्याभिजित्यै यो वै प्रया-
जानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनै-
र्जायते समिधो बह्वीरिव यजति तनुनपातमे-
कमिव मिथुनं तदिडो बह्वीरिव यजति बहि-
रेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य
एवं वेद प्र (४) प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते
देवानां वा अनिष्टा देवता आसन्नथासुरा यज्ञ-
मजिघांसन्ते देवा गायत्रीं व्यौहन्पञ्चाक्ष-
राणि प्राचीनानि त्रीणि प्रतीचीनानि ततो
वर्म यज्ञायामवद्वर्म यजमानाय यत्प्रयाजानू-
याजा इज्यन्ते वर्मेव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म
यजमानाय भ्रातृव्याभिभृत्यै तस्माद्दूरुथं पुर-
स्तादूर्ध्वीयः पश्चाद्दधरसीयो देवा वै पुरा रक्षोभ्यः
(५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञं स
स्थाप्यमपश्यन्तं स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सम-
स्थापयन्वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत्स्वाहा-
कारेण प्रयाजेषु स स्थापयन्ति प्रयाजानि-
दृषवा हवींष्यभि धारयति यज्ञस्य संतत्या अथो
हविरेवाकरथो यथापूर्वमुपैति पिता वै प्रया-
जाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्रयाजानिदृषवा हवींष्य-

(प्रयाजविधिः)

मिधारयति पितैव तत्पुत्रेण साधारणम् (६)

कुरुते तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न कथापुत्र-
स्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्यस्कन्नमेव
तद्यत्प्रयाजेष्विष्टेषु स्कन्दति गायत्र्यैव तेन
गर्भं धत्ते सा प्रजां पशून्यजमानाय प्र जन-
यति (७) ॥

(यज्ञेषुवाव रुन्धे तनूनपातं यजति प्रयाजानामिव वेद प्र रक्षोभ्यः
साधारणं पञ्चत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

होत्रमाध्वर्यवं चाऽऽधारान्तं पञ्चम ईरितम् ।

प्रयाजाद्यवशिष्टं तु वक्ति षष्ठे प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रयाजा विधातव्याः । तेषां मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुवाक
एवमाम्नाताः—‘समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु ।
इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिरग्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा
सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी ।
स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाऽग्निः होत्राज्जु-
षाणाः । अग्न आज्यस्य वियन्तु’ [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ५] इति ।

एतेषां मन्त्राणां विनियोगं बौधायनो दर्शयति—‘समिधो अग्न आज्यस्य
वियन्तिष्वति प्रथमं तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयम्’ इत्यादि ।

हेऽग्ने समिध्यमानास्तव मूर्तय आज्यस्य वियन्तु ह्यमानमिदमाज्यमभ्रन्तु ।

(प्रयाजविधिः)

तनुं शरीरं न पातयति न नाशयति किंतु पालयतीति तनूनपात् । हेऽग्नेः द्वि-
तिया तनूनपात्तव मूर्तिराज्यं पिबतु । हेऽग्न इड ईड्याः स्तुत्यास्तव मूर्तय आज्यं
पिबन्तु । बृहणाद्बर्हिः । हेऽग्ने फलं बृहयन्ती तव मूर्तिराज्यं पिबतु ।
आग्निं प्रथमाज्यभागदेवं प्रति स्वाहा हुतं भविष्यति । एवं द्वितीयाज्यभागदेवं
प्रति स्वाहा हुतमास्त्विति भविष्यतीति क्रमेण द्रष्टव्यम् । आवाहनानिगदे वा
देवताः क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन्स्वाहाकारनिगदेऽपि निर्दिश्यन्त इत्यवधेयम् ।
होत्रात्, होमनिमित्तं स्वष्टकरणार्थयित्यर्थः । हेऽग्न एते सर्वे देवाः प्रीयमाणा
इदानीं त्वन्मुखेनाऽऽज्यं पिबन्तु ।

तैरेतैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः साध्यान्प्रयाजान्विधत्ते—समिध इति ।

अत्र समिदादिशब्दैर्यागविशेषनामान्युच्यन्ते । ऋतवो वै प्रयाजा इत्येवमृतु-
त्वेन स्तूयमानत्वात्तैः प्रयाजैः क्रमेण वसन्ताद्यवरोध उच्यते । यस्मात्स्वा-
हाकारयागेन (ण) हेमन्तावरोधस्तस्माद्धेमन्ते पशवोऽवसीदन्ति,
द्विपादश्चतुष्पादश्च हिमेन पीडयन्ते, तेन तत्र दृष्टान्तः स्वाहाकृता इति । स्वाहा-
कारेण प्रक्षिप्ताः समिधो यथा दाहेन पीडयन्ते तद्वदित्यर्थः । तादृश उग्रोऽपि
हेमन्तोऽस्याधीनो भवतीति यागस्तुतिः ।

पुनरपि विधानान्तरेण प्रशंसति—समिधो यजतीति ।

समिच्छब्देन समित्स्तुतिसूचनादुषसोऽवरोधः । तनूनपाच्छब्देनाविनाशसू-
चनात्कृत्स्नयज्ञावरोधः । इट्शब्देनेष्यमाणक्षीरादिसूचनात्पशवरोधः । प्रजा वै
बर्हिरिति श्रुत्यन्तराद्बर्हिर्यागेन(ण) प्रजावरोधः ।

चतुर्थप्रयाजार्थमौपभृतस्याऽऽज्यस्य जुह्वामानयनं विधत्ते—

समानयतेति । उपभृतः सकाशाब्जुह्वामर्धमाज्यं सम्यगानयेत् । बर्हि-
र्यागस्य प्रजारूपत्वादाज्यस्य तेजस्वात्प्रजासु तेजः स्थापितं भवति ।

पञ्चमप्रयाजमवशिष्टं प्रशंसति—स्वाहाकारमिति ।

अस्मिन्प्रयाजे स्वाहाशब्दानामग्न्यादिशब्दानां च बहूनामुच्यमानत्वात्तेन
भागवरोधः ।

पूर्वोक्तवसन्ताद्यवरोधाः पञ्चदानीमुक्त्वा उषःकालाद्यवरोधाः पञ्चेति दससं-
ख्याद्वारां यागान्प्रशंसति—

दक्ष समिति । पुनरपि तत्तल्लोकप्रतिष्ठापुत्वेन प्रशंसति-

समिधो यजतीति । समिध्यागस्य प्राथम्यात्तेनास्मिन्प्रथमलोके प्रतिष्ठा । प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकमित्युक्तत्वाद्दीक्षादिरूपो यज्ञो लोकद्वयवर्त्यन्तरिक्षरूपस्तस्मिन्नन्तरिक्षे द्वितीयत्वसाम्यात्तनूनपाद्यागेन प्रतिष्ठा । इहवागस्य पशुसंबन्धः पूर्वमेवोक्तः । बर्हिःशब्देन देवयानमार्गसाधनस्य यज्ञस्य सूचनात्तद्यागेन त्रिष्वपि पूर्वोक्तेषु देवयानमार्गेषु प्रतिष्ठा । स्वाहाकारयागस्योत्तमत्वात्तेन स्वर्गप्रतिष्ठा । भूलोकमारभ्य स्वर्गान्ता यथोक्ता एतावन्त एव देवानां पूज्यानामपेक्षिता लोकास्तेषु सर्वेषु यथाक्रममेवैतैः प्रतिष्ठितो भवति ।

इदानीं नामनिर्वचनेन प्रशंसति-

देवासुरां इति । अस्माकमेवैते लोका भवेयुरित्युभयेषां परस्परं स्पर्धा । प्राणुदन्त विरोधिना यैर्यागैस्ते यागाः प्रयाजाः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण--'यं कामयेताभितरं वसीयान्स्यादित्यभिक्रमं तस्य जुहुयात्' इति । अभितरमुत्तरोत्तरबृद्धयेत्यर्थः । तदेतत्सूत्रोक्तमभिक्रमणं विधत्ते-

अभिक्रामामिति । अभिक्रम्याभिक्रम्यादूरे स्थित्वा प्रथमं हुत्वा पादं पुरंतः प्रक्षिप्य द्वितीयं जुहुयात् । एवमुत्तरत्र । तदेतदभिक्रमणम् ।

सीलिङ्गबहुवचननिर्देशं लिङ्गान्तरैकवचननिर्देशं च सह प्रशंसति-

यो वै प्रयाजानामिति । एकस्य पुरुषस्य बह्वयः स्त्रियो लोके भवन्ति, तत्साम्यादत्र मिथुनत्वोपचारः । मूर्तिबहुत्वेऽपि देवतैक्याद्ब्रह्वीरिवेत्युपक्रमोक्तिः । कवचरूपत्वं सैन्यसादृश्यं च संपाद्य प्रशंसति-

देवानां वा इति । पुरा देवा यदा यज्ञं कुर्वन्ति तदानीमाज्यभागादिदेवता अमिष्टा आसन् । तत्तदिज्यायाः प्रागेव तस्मिन्नवसरे समागत्यासुरा यज्ञं हनिष्याम इत्येच्छन् । अतस्तदिज्याप्रतिबद्धास्तत्प्रतीकारत्वेन देवा अष्टाक्षरे गायत्रीपादे व्यूहद्वयं कृतवन्तः । तत्राक्षरपञ्चकस्य व्यूहो यज्ञानुष्ठानात्प्राचीनो रक्षकः । अक्षत्रयव्यूहः प्रतीचीनो रक्षकः । ततां व्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचमाच्छादनायाभवत् । तथा यजमानस्यापि । अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः पूर्वमिज्यन्ते । त्र्यक्षररूपत्वेन त्रयोऽनूयाजाः षष्वादिज्यन्ते । तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयोरुभयतो रक्षणम् । तेन रक्षणेन भ्रातृव्यस्याभिभूतिर्भवति । यस्मादत्र प्राचिनान्यक्षराणि

(प्रयाजविधिः)

बहूनि प्रतीचिनान्यल्पानि तस्माल्लोकेऽपि युद्धार्थं मच्छन्त्यां सेनायां पुरस्ताद्वरुथं
जनसंघः परकीयसैन्यस्य भयोत्पादनाय भूयान्विनिष्काद्यते । पृष्ठभागे त्वल्पी-
यान् । प्रयाजशेषेण हविरभिघारणं विधत्ते—

देवा वै पुरोति । देवाः कदाचिद्यागं कुर्वन्तो यज्ञोपधातिनां रक्षसापागम-
नात्पुरा स्वाहाकारनामधेयेन पञ्चमप्रयाजेन यज्ञः समापनीय इति विचार्य तथैव
समापयन् । तदयुक्तं, यज्ञविच्छेदप्रसङ्गात् । अतः प्रयाजानिष्ठा तच्छेषेणाऽऽ-
व्येन वेद्यामासादितानां हविषामभिघारणे सति यज्ञः संततो भवति । अथो
पुरोडाशादिद्रव्यस्य हविष्ट्वं कृतं भवति । किंच, यथापूर्वमुत्तरमुपैति प्रयाजा
यथा निर्विघ्नेनानुष्ठितास्तथैवाऽऽव्यभागाद्यनुष्ठानमपि निर्विघ्नेन प्राप्नोतीत्यर्थः ।
प्रकारान्तरेणाभिघारणं प्रशंसति—

पिता वै प्रयाजा इति । प्रथमभावित्वात्प्रयाजानां पितृत्वं, पश्चाद्भावि-
त्वादनूयाजानां पुत्रत्वम् । अनूयाजार्थं च हविरुपभृति गृहीतमस्ति । पुरोडाशा-
दिहविरभिघारणवेलायामौपभृतमपि हविः प्रयाजशेषेणाभिघारयति । तथा सति
पितृस्थानीयं प्रयाजानां संबन्धि यदवशिष्टमाज्यद्रव्यं तत्पुत्रस्थानीयानामनूयाजा-
नामपि साधारणं कृतं भवति । इममेवार्थं लौकिकोदाहरणेन विस्पष्टयति—

तस्मादाहुरिति । लोके हि बालेन पुत्रेण यदुपार्जितं तद्द्रव्यं स पुत्र उत्तर-
काले स्वजीवनार्थमसाधारणत्वेन संगृह्य गुप्तं करोति न तु पित्रे प्रयच्छति न तु
भ्रातृभ्यः । पित्रा तु यदुपार्ज्यते तत्पितुर्बालेपुत्रस्य तद्भ्रातृणां च साधारणं भवति ।
तेन हि द्रव्येण सर्वेऽपि जीवन्ति । तथा सति लौकिकः कश्चित्पुरुषो वेदमधीत्य
प्रयाजानूयाजवृत्तान्तं जानाति । अन्यस्त्वध्वयनरहितो न जानाति । तादृशा-
नामुभयविधानां समायामुभविष्टा अनभिज्ञाः पप्रच्छुः—केन हेतुना पुत्रस्य द्रव्यं
केवलमसाधारणं संपन्नम् । पितृद्रव्यं तु केन हेतुना साधारणं संपन्नमिति । तस्य
च पश्चस्याभिज्ञाः प्रयाजानूयाजवृत्तान्तेनोत्तरं ददुरिति शेषः । प्रयाजानामाज्यं
साधारणं, तच्छेषेणेज्यमानत्वात् । अनूयाजानां त्वसाधारणम्, तच्छेषस्यान्यत्र
विनियोगाभावात् । एवं लौकिकयोः पितृ(ता)पुत्रयोरपि द्रष्टव्यम् । पुनः
प्रकारान्तरेणाभिघारणं प्रशंसति—

(प्रयाजविधिः)

अस्कन्नमेवेति । यागार्थस्य द्रव्यस्य यागात्प्रागेवान्यत्र पतनं विनाशो भवति । अत्र त्विष्टेषु प्रयाजेषु पश्चादन्येषु हविःषु शेषः प्रक्षिप्यते । तस्मादे- तदस्कन्नमविनष्टमेव । शङ्कितस्कन्दनदोषस्य परिहार एवात्र प्रशंसति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

गायत्र्येवेति । एकतो गायत्र्याः पञ्चाक्षररूपाः प्रयाजा अन्यतो गायत्र्या- स्त्र्यक्षररूपा अनुयाजाः । मध्ये यदभिधारणं तेन गायत्र्येषु स्वोदरे गर्भं धृत- वती भवति । तेन च सा गायत्री यजमानार्थं प्रजां पशुनुत्पादयति ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिगुणे ।

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ” ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘समिधो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इडो यजति’ ‘बर्हिर्यजति’ ‘स्वाहाकारं यजति’ इति । तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजति ददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति । येन भावनभिद आश- ङ्क्येत । तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेन्मैवम् । यजतिपदा- भ्यासेन कर्मभेदावगमात् । कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथोच्येत—समि- धो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भि- र्यजतिपदैरनुद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते । ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति । तन्न । तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः चतुर्थीतद्धितयोरश्र- वणात् । नापि द्रव्यविधिः तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावि- ष्व द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् । यत्तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवाद- त्वमिति, तदसत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे वि-

१ ष. क. च. °स्कन्नदो° । २ क. ख. च. °शंसति° । ३ क. ष. ड. च. प्रकृतौ ।

४ ष. घ. ड. °कत्वं मि° । ५ क. घ. ड. च. °त्वं न श्रुतौ भा° । ६ ख. च. °दत्वं त° ।

(प्रयाजविधिः)

धित्वं श्रुत्या प्रतीयते तथाऽन्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम् । अनुवादत्वं तु पुरोवाद्दत्तस्य समिधो यजतीत्यस्य संनिधानाद्बगम्यते । संनिधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः संपद्यते, न त्वभ्यासात् । तथा सति बक्ष्यमाणाधिकरणेन संकीर्यते । मैवम् । वैषम्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन्बक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्प्रागेव संज्ञात्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदेहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासाद्बगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चाद्बगम्यते । तस्माद्भ्यास एवात्र यागभेदेहेतुः ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे विनितम्—

“देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।

विष्ण्वादिबद्धेवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाख्यातं समिधो यजतीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्ण्वादयो देवतास्तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः संक्रियन्त इति दृष्टार्थत्वलाभ इति चेन्मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद्यथा—‘यदग्रंय सायं जुहुवात् ’ ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति । न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते । तादर्थ्यप्रतीतौ देवता भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किंत्वीप्सिततमत्वम् । तच्च कर्मनामत्वादुपपद्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात् । यथा षाकं पचतीत्युक्ते पाचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते, तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिद्यागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तीकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अभिधीयन्ते—‘समिधो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इडो यजति’ ‘बार्हिर्यजति’ ‘स्वाहाकारं यजति’ इति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः, किंतु यागाः केवला विधीयन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनाऽऽरादुपकारकत्वम् ।

(प्रयाजविधिः)

पञ्चमप्रयाजस्य तु यक्ष्यमाणाय्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमेऽभिधास्यते ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अन्त्यः प्रयाज आरात्किमुपकार्यथ संस्कृतिः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तेर्मर्तृवन्मन्त्रवर्णनात् ॥

आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके ।

विधित्तयां च सौर्यादावर्थाऽग्न्यादिनिवर्तनम् ” ॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमप्रयाज एवमाप्नायते—‘ स्वाहाकारं यजति ’ इति । स किमिष्टेरारादुपकारक उताऽऽद्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कार इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षाणात् । न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णनदेवताकल्पनमुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैयधिकरण्यं प्रसज्येत । विधिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता । मन्त्रे तु यक्ष्यमाणाय्यभागदेवता अग्न्यादयः पतीयन्ते । ‘ स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमौ ’ इत्यादिको हि मन्त्रः पठितः । नायं दोषः । मातृशब्दवन्मान्त्रवर्णिकाग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसंभवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातारं जननीं चाऽऽचष्टे तथाऽग्न्यादिशब्दः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम् । न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियतामिति वाच्यम् । संस्कृतायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिष्टेरारादुपकारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । मैवम् । चतुर्थ्यां द्वितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । किंचायं विधिर्देवतायाणावुभौ विधत्ते, देवताविशिष्टं यागं वा देवतामात्रं वा यागमात्रं वा । नाऽऽद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न द्वितीयो गौरवापत्तेः । न तृतीयः । अपाप्तस्य यागस्याननुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थः पक्षः परिशिष्यते । तत्र हि द्वितीयान्तस्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मात्वाज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । एवं च सति सौर्यादिविकृतिपूतमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपदपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य

(प्रयाजविधिः)

फलं भविष्यति । यत्तु पञ्चमाध्याये प्रयाजानामनुष्ठानक्रमे षाठक्रमः प्रमाणमिति चिन्तितं तदस्माभिरिषे त्वोर्जे त्वा यज्ञस्य घोणदसीत्यनयोरनुवाकयोः पौर्वापर्ये षाठ एव प्रमाणमित्याभिप्रेत्य तत्रैवोदाहृतम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“न कृत्वङ्गं प्रयाजादि कृत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्षयेण वाक्ययोः ॥

प्रयाजादेः फला(लेऽ)पेक्षा कथंभावोऽ(वेऽ)पि च कृतोः ।

तेन प्रकरणाम्नातं तस्मादङ्गताङ्गिता तयोः ॥

सार्धपादद्वये विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं किञ्चित्प्रकरणनामकं प्रमाणं न वेदे पश्यामः । न हि पदतत्सामर्थ्यान्वयैरसंतुष्टः कश्चिद्देवभागः क्वचित्केनचिदाम्नायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात् । नहि ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इति यजो यजति ’ इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति, येनैकवाक्यता कल्प्येत । तस्मात्प्रयाजादीनां न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रयाजादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ करणत्वात्पदीपोषकृतचक्षुर्वत् । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणं, तेन च प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रतीयते । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्राऽखिलस्य तत् ।

किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ।

प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वमु(त्वाद्)भयोरपि ।

मिथःसंबन्धराहित्यान्मैवं वेऽपि समत्वतः ॥

कर्तृयोगाददोषश्चेत्समानेयं समाहितः ।

ततः प्रयाजसांनिध्यात्कर्त्रैवास्य संयुतिः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते—‘अभिक्रामं जुहोति’ इति । तत्र होमकाले यदेतद्वाह्वनीयस्याऽऽभिमुख्येन संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्रा संबध्यते,

(प्रयाजविधिः)

न तु प्रयाजमात्रकर्त्ता । कुतः अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्र-
याजक्रियया संबन्धासंभवादिति चेत् । मैवं, क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रियया
संबन्धासंभवात् । अधोच्येत, अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबध्यते, तद्द्वारा
कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति । तदेतत्समाधानं प्रयाजसंबन्धेऽपि समा-
नम् । अतः संनिधिवलात्प्रयाजकर्त्ता संबध्यते ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“अभिधार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम् ।

शेषधारणतत्पात्रे कार्यं नो वाऽभिधारणम् ॥

नान्यथा तेन ते कार्यं न कार्यं प्रतिपत्तितः ।

प्राजापत्यववायाश्च न कोऽप्यथाऽभिधारणात् ॥”

प्रकृतौ श्रुतं ‘प्रयाजशेषेण हवींश्च्यभिधारयति’ इति । तदेतद्विकृतावतिदिष्टम् ।
विदुतयश्च वाजपेयगताः पशवः । ते च द्विविधाः—ऋतुपशवः प्राजापत्याः पश-
वश्चेति । आग्नेयं पशुमालभेतेत्यादिना विहिताः ऋतुपशवः । इतरे तु सप्तदश
प्राजापत्यान्पशुनालभत इति विहिताः । ते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने स-
होपक्रम्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थे सकृदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र ऋतुपशूनां
प्रातःसवन एवाऽऽलम्ब्यत्वात्तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिधारणं निर्विघ्नमेव सि-
ध्यति । प्राजापत्यपशूनां तु पर्याग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्बस्तु
माध्यंदिने सवने । तत्कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्न्यालभत इति विधानात् । तेषां च
प्राजापत्यपशूनामभिधारणार्थं प्रातःकालीनप्रयाजशेषो धारयितव्यः । न चात्र
जुहवां तद्धारणं संभवति । ऋतुपशुनुष्ठाने जुहवा व्यापृतत्वात् । अतः पात्रान्तरं
संवाद्य तस्मिन्नयं शेषो धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणा-
भिधारणासिद्धेः । तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे संपादनीये इति प्राप्तिं ब्रूमः—ते उभे
न कर्तव्ये । कुतः । अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कार[क]त्वामा-
वात् । नहि दृष्टेऽर्थे संभवति अदृष्टोऽर्थः संस्कारः कल्पयितुं युक्तः । दृष्टं च जुह्वा
रिक्तीकरणमन्यथा प्रयाजशेषोपेतायां जुह्वामाज्यभागार्थतया गृह्यमाणं संकीर्षेत ।
अतो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिधारणम् । अस्तु वा तत्र

१ क. घ. ङ. ‘विह्यते । वि’ । २ क. घ. ङ. च. ‘णं संस्कारार्थत्वं सि’ । ३
ख. ‘पत्यानां हविषाम’ । ४ ख. ‘ष्टे प्रतिपादने सति । ५ क. घ. ङ. वाऽत्र ।

(प्रयाजविधिः)

हविःसंस्कारोऽपि । तथाऽपि प्राजापत्यवपायामभिघारणं व्यर्थम् । रूक्षत्वनिवारणाय एभिघार्यते । न च प्राजापत्यवपायां रूक्षताऽस्ति । ब्रह्मसाम्नेव तद्रूक्षताया निवारितत्वात् । अत एव श्रूयते—“ शम्या वा एतर्हि वपा यस्मिन्नाभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्मसाम्न्यालभते तेनाशम्यास्तेनाभिघृताः ” इति । शम्या रूक्षा इत्यर्थः । तस्माच्छेषधारणतत्पाने न कर्तव्ये ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमायौपभृतं घृतम् ।

जुह्वामानयतीत्यौपभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥

प्रयोजयेदुताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता ।

श्रुतौपभृत आज्येतो जौहवेन विकल्पनात् ॥

न प्रयोजकता मैवं त्रितयार्थं हि जौहवम् ।

अतिहायेड इत्थुक्तेश्चतुर्थे सा प्रयोजयेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौपभृतम् ” इति । अस्यायमर्थः—पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इदं शब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुमुपभृतसंज्ञकायां सुचि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति । तदेतदानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम् । तथा हि—जुह्वामौपभृत्तु तिसृषु सुक्ष्वाज्यग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगश्चैवमाम्नायते—“ चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अष्टावुपभृति । चतुर्ध्रुवायाम् । यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपभृति । प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्ध्रुवायामाज्यम् १३ इति । तत्र जौहवं केवलं प्रयाजार्थमौपभृतं तु प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु जौहवमौपभृतं चोभयं विकल्पते । तथा साति यदा जौहवेन प्रयाजा इष्यन्ते तदानीमौपभृतस्याऽऽनयनमेव नास्ति, कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा त्वौपभृतेन प्रयाजहोमस्तदानीमौपभृतस्यार्थं प्रयाजार्थमितरदनुयाजार्थम् । तयोः प्रयाजसाधनमर्थं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीतामिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते । यत्वनुयाजार्थमितरदर्थमुपभृत्यवशिष्टं तन्मध्ये किञ्चित् चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्वनुयाजैरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयनं

(प्रयाजविधिः)

प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः—यजौहवं तत्प्रयाजत्रितयार्थं, यदौपभृतं तदेवावशिष्ट-
प्रयाजद्वयार्थमनूयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां संभवन्त्यामष्टदोषबुद्धौ
विकल्पो नाऽऽश्रयितुं शक्यः । यदा जौहवस्वीकारस्तदानीमौपभृतवाक्यस्य
प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यजेत्, अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वी क्रियेत, पुनरपि कदाचिदौपभृ-
तस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं स्वी क्रियेत, स्वीकृतमप्रामाण्यं परित्यजेत्तयोपभृतवाक्ये
चत्वारो दोषाः। जौहववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था च
“ आतिहायेडः ” इति वाक्यादध्यवसीयते । तथा सत्यौपभृतस्यानूयाजा यथा
प्रयोजकास्तथैव चतुर्थोत्तमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रयाजानूयाजसिद्धये पात्रैक्यमुत भिन्नता ।

एकोपभृद्द्वयोरर्थे दृष्टाऽतो विकृतौ तथा ॥

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ।

एकपात्रे ग्रहाशक्तेर्द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥ ”

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानूयाजसाधनं द्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् ।
कुतः । प्रकृतावुभयार्थस्याऽऽज्यस्यैक्यैवोपभृता धृतत्वेन विकृतावपि तदति-
देशादिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतिवत्केवलज्ञेन प्रयाजा इज्यन्ते । अनुयाजास्तु
पृषदाज्येन यष्टव्याः । ‘पृषदाज्येनानूयाजान्ययति’ इति तद्विधानात् । पृषदाज्यं
नाम दधिमिश्रमाज्यम् । नहि शुद्धामिथ्योरैकेन पात्रेण धारणं संभवति । तस्मा-
दत्र पृथक्पात्रम् । यत्तु चतुर्थस्य पथमपादे चिन्तितं जुह्वामाज्यग्रहणं प्रयाजत्र-
यार्थमुपभृत्याज्यग्रहणमनूयाजार्थं चेति । यदप्यत्रैव चिन्तितम्—उपभृति चतुर्गु-
ह्यैतद्वयादहसंख्येति, तदुभयमस्माभिराज्यग्रहणविधायके प्रत्युष्टं रक्ष इत्यनुवाकं
प्रदर्शितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वर्षये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(आज्यभागविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदा-
ज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रति
दधाति पूर्वार्धे जुहोति तस्मात्पूर्वार्धे चक्षुषी
प्रवाहुर्जुहोति तस्मात्प्रवाहुश्चक्षुषी देवलोकं
वा अग्निना यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकं
सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायै-
वमिव हीमौ लोकावनयोर्लोकयोरनुख्यात्यै
राजानौ वा एतौ देवतानाम् (१) यद्गनी-
षोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै
तस्माद्राज्ञां मनूष्यां विधृता ब्रह्मवादिनो वदन्ति
किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदतश्च
पशून्दाधारोभयतोदतश्चेत्युच्यमानूच्याऽऽज्यभा-
गस्य जुषाणं यजति तेनान्यतोदतो दाधा-
रर्चमनूच्य हविष ऋचा यजति तेनोभयतोदतो
दाधार मूर्धवन्ती पुरोनुवाक्या भवति मूर्धान-
मेवैनं समानानां करोति (२) नियुत्वत्या
यजति भ्रातृव्यस्यैव पशून्नि युवते केशिनं ह
दाभ्यं केशी सात्यकाभिरुवाच सप्तपदां ते
शक्करीं श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे यस्यै वीर्येण प्र
जातान्भ्रातृव्याद्भुदते प्रति जनिष्यमाणान्यस्यै
वीर्येणोभयोर्लोकयोर्ज्योतिर्धत्ते यस्यै वीर्येण

(आज्यभागविधिः)

पूर्वा॒र्धेना॑न॒ड्वान्भु॑नक्ति॒ जघ॒नार्धे॑न॒ धे॒नुरि॑तिं
 पु॒रस्ता॑ल्लु॒क्ष्मा पु॒रोनु॑वा॒क्या भ॑वति॒ जा॒ताने॒व
 भ्रातृ॑व्यान्प्र॒ णु॑दत॒ उप॒रि॑ष्टाल्लु॒क्ष्मा (३)
 या॒ज्या ज॒निष्य॑माणाने॒व प्र॒ति नु॑दते॒ पु॒रस्ता॑-
 ल्लु॒क्ष्मा पु॒रोनु॑वा॒क्या भ॑वत्य॒स्मिन्ने॒व लो॒के
 ज्योति॑र्धत्त॒ उप॒रि॑ष्टाल्लु॒क्ष्मा या॒ज्याऽमु॒ष्मिन्ने॒व
 लो॒के ज्योति॑र्धत्ते॒ ज्योति॑ष्मन्ता॒वस्मा॒ इ॒मौ लो॒कौ
 भ॑वतो॒ य ए॒वं वेद॑ पु॒रस्ता॑ल्लु॒क्ष्मा पु॒रोनु॑-
 वा॒क्या भ॑वति॒ तस्मा॑त्पूर्वा॒र्धेना॑न॒ड्वान्भु॑नक्त्यु॒-
 प॒रि॑ष्टाल्लु॒क्ष्मा या॒ज्या तस्मा॑ज्जघ॒नार्धे॑न॒ धे॒नुर्य
 ए॒वं वेद॑ भुङ्क्त॒ ए॒नमे॒तौ वज्र॑ आज्यं॒ वज्र॑
 आज्य॑भागौ (४) वज्रौ॑ वषट्कारा॒स्त्रिवृ॑तमे॒व
 वज्रं॑ संभृत्य॒ भ्रातृ॑व्याय॒ प्र ह॑रत्यच्छ्वट्का॒-
 रम॒पगूर्य॑ वषट्करोति॒ स्तृत्यै॑ गायत्री॒ पु॒रोनु॑-
 वा॒क्या भ॑वति॒ त्रि॒ष्टु॒ज्या॒म्या ब्रह्म॑न्ने॒व क्षत्र॑मन्वा॒-
 र॒म्भय॑ति॒ तस्मा॑द्ब्राह्म॒णो मुख्यो॑ मुख्यो॒ भवति॑ य
 ए॒वं वेद॑ प्रै॒वैनं॑ पु॒रोनु॑वा॒क्यया॑ऽऽह॒ प्र ण॑यति
 या॒ज्याया॑ ग॒मय॑ति॒ वषट्का॒रेणै॒वैनं॑ पु॒रोनु॑-
 वा॒क्यया॑ दत्ते॒ प्र य॑च्छति॒ या॒ज्याया॑ प्र॒ति (५)
 वषट्का॒रेण॑ स्थापयति॒ त्रि॒पदा॑ पु॒रोनु॑वा॒क्या
 भ॑वति॒ त्रय॑ इ॒मे लो॒का ए॒ष्वेव॑ लो॒केषु॑ प्र॒ति
 तिष्ठ॑ति॒ चतु॑ष्पदा॒ या॒ज्या चतु॑ष्पद॒ एव॑ प॒शू-

(आज्यभागविधिः)

नव रुन्धे द्व्यक्षरो वषट्कारो द्विपाद्यजमानः
पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रति तिष्ठति गायत्री पुरो-
नुवाक्या भवति त्रिष्टुग्याज्यैषा वै सप्तपदा
शक्नी यद्वा एतया देवा अशिक्षन्तदशकनुवन्य
एवं वेदं शक्नोत्येव यच्छिक्षति (१) ॥

(देवतानां करोत्युपरिष्ठाल्लक्ष्माऽऽज्यभागौ प्रति शक्नोत्येव द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्यानुवाके विस्पष्टं प्रयाजाः पञ्च वर्णिताः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्वक्तव्यावाज्यभागकौ ॥

तन्मन्त्रास्तन्मन्त्रकाण्डे सामन्नाताः ।

कल्पः—‘यदा जानात्यग्नेऽनुब्रूहीति तदाऽऽग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या-
मन्वाहाग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पौर्णमास्यामग्निः प्रत्नेन जम्पनेत्यमावास्यायां यदा
जानात्यग्निं यजेति तज्जुषाणेन यजति जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति यदा जा-
नाति सोमायानुब्रूहीति तत्सोमस्य पुरोनुवाक्यामन्वाह त्वं सोमासि सत्पतिरिति
पौर्णमास्यां सोम गीर्भिष्ट्वा वयमित्यमावास्यायां यदा जानाति सोमं यजेति
तज्जुषाणेनैव यजति जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्विति ’ इति ।

तत्र प्रथमस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अयमाग्निरस्माननुगृह्णात्विति शेषः । कीदृशोऽग्निः । वृत्राणि कर्मानुष्ठाननि-
वारकाणि पापानि जङ्घनदतिशयेन हतवान् । विपन्यया विशिष्टयाऽस्मत्कृतवा

(आज्यभागविधिः)

स्तुत्या द्रविणस्युरस्मदर्थं द्रविणेच्छुः समिद्धः सम्यग्ज्वालितः शुक्रः शोचमान
आहुतः समन्तादस्माभिराकारितोऽग्नेनाऽऽज्येनाऽऽहुतो वा । जुषाणः प्रीयमाणोऽय-
मग्निराज्यस्य वेत्वस्माद्दत्तमिदमाज्यमश्नातु ।

प्रथमस्य सौम्यस्य पाठस्तु—

“त्वं सोमासि सत्यतिः । त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

हे सोम त्वं सतां सद्भिरनुष्ठितानां कर्मणां पतिरसि । किंच त्वं राजा
दीप्तिमान् । अपि च पापघ्नाती । किंच, भद्रः फलप्रदत्वेन मङ्गलरूपः क्रतु-
रसि । तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात् । तादृशः सोम इदमाज्यं हविरश्नातु ।

द्वितीयस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

“अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुम्भानस्तनुवं स्वाम् । कविर्विप्रेण वाबुधे ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अयमग्निः प्रत्नेन पुरातनेन स्वजन्मना स्वां तनुवं स्वतनुं शुम्भानः शोधय-
न्कविर्विपश्चित्पाण्डितः पराभिप्रायज्ञो विप्रेणर्विजा कृतां स्तुतिं ज्ञात्वा वाबुधे
वृद्धिं प्राप्तः । जुषाण इत्यादि पूर्ववत् ।

द्वितीयस्य सौम्यस्य पाठस्तु—

“सोम गीर्भिष्ट्वा वयम् । वर्धयामो वचोविदः । सुमृडीको न आविश ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

हे सोम वचोविदो वाक्यतात्पर्याभिज्ञा वयं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्बर्ध-
यामः । त्वं तु सुमृडीकः सम्यक्सुखयन्तोऽस्मानाविश । तादृशः सोम आज्यं
हविरश्नातु । मन्त्रकाण्डोक्तैस्तैरेतैः साध्यावाज्यभागौ विधत्ते—

चक्षुषी वा इति । यजमानब्राह्मणेऽग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मानित्युक्त-
त्वादाज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्ट्वम् । आहवनयिस्य पूर्वार्धभागं होमदेशत्वेन विधत्ते—

पूर्वार्धे जुहोतीति । लोकेऽपि शिरसः पूर्वभागे चक्षुषी तिष्ठतो न तु
पृष्ठभागे ।

(आज्यभागविधिः)

उभयोराहुयोः पङ्क्तिरूपत्वं परिमाणवैषम्यं च वारयितुं साम्यं विधत्ते—

प्रवाहुगजुहोतीति । प्रवाहुकसमं यथा भवति तथा जुहुयादित्यर्थः ।

एकस्यां पङ्क्तावुत्तरदक्षिणदेशं क्रमेण विधत्ते—

देवलोकं वा इति । देवलोक उत्तरदेशस्थः । पितृलोको दक्षिणदेशस्थः ।

अतस्तथाविधेन होमेन तयोरनुख्यातिरभिज्ञानं भवति ।

उभयोराज्यभागयोर्मध्यदेशं प्रधानयागस्थानत्वेन विधत्ते—

राजानौ वा इति । इज्येते इत्यत्र बहुवचनव्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रधानदे-
वता हि तयोर्मध्य इज्यन्ते ।

अत एवाऽऽथर्वाणिका आमनन्ति—

“ यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ” ॥ इति ।

एवं च सत्युभयतोऽवस्थिताभ्यां राजभ्यां मध्येऽवस्थिताः प्रधानदेवता विशेषे-
णेण धृता भवन्ति । अथवाऽत्र देवताशब्देनावान्तरदेवता विवक्षिताः । ता अन्त-
रेण तासां मध्ये राजानावग्नीषोमाविज्येते । ताश्च देवताः परितोऽत्रस्थिताः
सर्वकभृत्यवदेतौ राजानौ विशेषेण धारयन्ति । अथवा राजभ्यां ताभ्यामन्या
देवता जीवितप्रदानेनैव पोषिता भवन्ति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेशपि मनुष्याः
सर्वे राज्ञा विधृता वर्तन्ते ।

इत्थमाज्यभागौ निरूप्य तदीये याज्यानुवाक्ये उपरितनस्याऽऽग्नेयस्य प्रधा-
नस्य हविषो याज्यानुवाक्ये च क्रमेण विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यतोऽधोभाग एव दन्ता येषां ते गवादयोऽन्यतोद्भ-
त(न्त)स्तान्पशून्येन यज्ञाङ्गेन यजमानो दाधार प्राप्नोति तद्यज्ञाङ्गं किं नाम
यजमानः कुरुते । उभयत ऊर्ध्वाधरयोर्दन्ता येषामथादीनां त उभयतोद्भ(न्त)
स्तान्येन प्राप्नोति तदपि किमित्येवं ब्रह्मवादिष्वेके विज्ञाः पृष्टाः (ष्टवन्तः) ।
इतरे विज्ञा उत्तरमवदन—आज्यभागस्य होमकाले पुरोनुवाक्यारूपेण कांचि-
दृचं पठित्वा याज्यारूपेण जुषाण इत्यादिगजुषा यागं करोति । तेनाधोभागे

संपूर्णाया ऋचः पाठेनाधोभागस्थदन्तयुक्तान्पशूनाप्नोति । प्रधानस्याऽऽग्नेयस्य हविषो होमं पुरोनुवाक्यामप्युचमेव पठित्वा याज्ययाऽप्युचैव यजति । तेनाध ऊर्ध्वभावयोर्ऋचोः संपूर्णत्वेन भागद्वयेऽपि दन्तयुक्तानश्वादीन्प्राप्नोति । तत्राऽऽज्य-
भागविषया पुरोनुवाक्या यजुश्चेत्युभयं पूर्वमेवोक्तं व्याख्यातं च । आग्नेयविषये च याज्यानुवाक्ये वक्ष्येते । तस्माद्दीदृशमेवोभयत्र वक्तव्यमिति विधिः पर्यवस्यति ।

आग्नेययागस्य याज्यानुवाक्ये सामान्येन विधाय विशेषाकारेण विधत्ते-

मूर्ध्वन्वतीति । मूर्धशब्दो यस्यामृच्यस्ति सा मूर्धन्वती, तथा समानानां मध्ये यजमानं मूर्धानं मूर्ध्वदुत्कृष्टं करोति । निष्पुच्छब्दो यस्यामृच्यस्ति सा निष्पुत्वती, तथा वैरिणां पशून्नितरां नि(वि)योजयति । एते याज्यानुवाक्ये मन्त्रकाण्डे समाप्नाते । तयोर्विनियोगं बौधायनो दर्शयति--“ अथ हविषामग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य” इति । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु-

“ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् । अपाः रेतांसि जिन्वति ” । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अयमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छित्तो मूर्धा द्युलोकस्य शिरः-स्थानीयः, पृथिव्याः पतिर्दीर्घकारित्वेन पालकोऽप्ययं, किंचापां रेतांसुदककार्याणि स्थावरजङ्गमात्मकानि शरीराणि जाठराग्निरूपेण जिन्वति प्रीणयति । द्वितीयस्याः पाठस्तु-

“ भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता । यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षाम् । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अयमग्निर्भूलोकस्य तत्रानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन् यज्ञे प्रवर्तकस्य रजोगुणस्य च नेता प्रवर्तको निर्वाहकः । तादृश हेऽग्ने यत्र यस्यां दिवि सूर्यरूपो भूत्वा नियुद्धी रथे नितरां योज्यमानाभिः शिवाभिरुत्तमाभिरश्वजातिभिः सचसे सम-
वैषि तस्यां दिवि मूर्धानं शिरोवदुन्नतस्थितिं दधिषे धारयति । कीदृशं मूर्धानं,

१ स्व. 'भागयो' । २ क. घ. ड. च. 'स्मादुचमे' । ३ क. घ. ड. च. विधिवि' ।
४ स्व. 'हपाकादिका' । ५ क. घ. ड. च. 'युद्धिरश्वैर्नित' ।

(आज्यभागविधिः)

सुवर्षा सुवः स्वर्गलोके स्याति सर्वदा तिष्ठतीति सुवर्षास्तं सुवर्षाम् । सोमपावत्पुं-
लिङ्गोऽयंशब्दः । हेऽग्ने त्वमस्मिन्यज्ञे हव्यवाहं हविषः प्रापिकां जिह्वां ज्वालां
चकृषे करोषि । तदिदं याज्यानुवाक्यायुगलमनेकप्रकारेण प्रशंसति—

केशिनः हेति । दर्भनाम्नः पुत्रः कश्चित्केशी, सत्यकामपुत्रोऽपरः केशी,
तयोर्दार्भ्यं प्रति सात्यकामिर्ब्रूते—हे दार्भ्य धः प्रयोज्यमाने ते त्वदीये यज्ञे
सप्तभिः पदैरुपेतां शकरीछन्दस्कामृचं प्रयोक्ष्यसे । सा च ऋगत्यन्तवीर्यवती ।
“ अग्निर्मूर्धा ” इत्यादयस्त्रयः पादाः । “ भुवो यज्ञस्य ” इत्यादयश्चत्वारः
पादाः । तदुभयं मिलित्वा सप्तपदा शकरी भवति । शक्तिरस्या अस्तीति
शकरी । सा च शक्तिरेव द्रष्टव्या । यस्याः शकवर्याः सामर्थ्येन पूर्वमुत्पन्नान्भ्रा-
तृव्यान्पणुदते निराकरोति । जनिष्यमाणश्च यथा नोत्पत्स्यन्ते तर्थां करोति ।
प्रतिनुदते प्रतिबध्नातीत्यर्थः । किंच, तदीयेन वीर्येण भूर्लोकस्वर्गलोकयो-
ज्योतिरुत्कर्षं पुरुषो धत्ते । किंच, तदीयेन वीर्येण बलीवर्दो लाङ्गलशकट-
वाहिना स्कन्धरूपेण पूर्वभागेन(ण) स्वामिनं पालयति । धेनुश्च क्षीरप्रदेनोध-
साऽपरभागेन(ण) स्वामिनं पालयति । तथाविधेयं शकवरी । याज्यानुवाक्ययो-
र्लक्षणं दर्शयति—

पुरस्ताल्लक्ष्मेति । मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म तद्यस्यामृचि
पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोनुवाक्या । तन्नाम यस्यामुत्तरार्धे विद्यते सा याज्या ।
तद्यथा—“ अग्निर्मूर्धा ” इति पूर्वार्धेऽग्निशब्दः । “ जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवा-
हम् ” इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः । पूर्वार्धगतेन लक्षणेन पूर्वोत्पन्नभ्रातृव्यान्निराकरोति ।
उत्तरार्धगतेन लक्ष्मणा जनिष्यमाणवैरिप्रतिबन्धः ।

तदेव पूर्वोत्तरार्धगतं लक्ष्मद्वयमनूद्य पुनरपि द्वेषा प्रशंसति—

पुरस्ताल्लक्ष्मेति । अस्य लोकस्य पूर्वभावित्वात्पूर्वभाविना लक्ष्मणा ज्योति-
र्भवति । स्वर्गस्योपरिवर्तित्वाद्दुपरिवर्तिना लक्ष्मणा ज्योतिः । वेदितुरपि तदेव
फलम् । एवमनडुहो धेन्वाश्च पूर्वोत्तरार्धसाम्यं योज्यम् । एतस्योभयस्य वेदि-
तारमेतौ धेन्वनडुहौ स्वस्वोपकारेण पालयतः ।

१ क. घ. ङ. च. ऋक्तैवार्थव° । २ क. घ. ङ. च. °री । श° । ३ च. वैरिणः ।
४ ख. °था प्र° । ५ क. घ. ङ. च. °त्कर्षतां पु° । ६ ख. लक्ष्मणा । ७ ख.
°तृव्यनिराकरणम्- ३० ।

अथ याज्यान्ते प्रयोज्यस्य वषट्कारस्य विधिमर्थवादेनोन्नयति-

वज्र आज्यमिति । तानूनप्त्रब्राह्मणे-“ घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् ” इत्युक्तत्वादाज्यस्य वज्रत्वम् । “ वृत्राणि जङ्घनत् ” इति मन्त्रा-
म्नानादाज्यभागयोर्वज्रत्वम् । “ वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनदित्युक्त-
त्वाद्वषट्कारस्य वज्रत्वम् । तदेतन्नयमाज्यभागारुद्यकर्मणि मिलित्वा त्रिगुणो
वज्रः संपद्यते । तादृशेन भ्रातृव्यस्य प्रहरणे सति वषट्कारेण वैयर्थ्यं तस्य
प्रहारस्य न भवति ।

तस्य वषट्कारस्योच्चध्वनिं विधत्ते-

अपगूर्येति । अपगूर्योच्चैर्ध्वनिं कृत्वेत्यर्थः । स च ध्वनिभ्रातृव्यस्य हिंसायै
संपद्यते । अयं च वषट्कारविधिराग्नेयादियाज्यास्वपि समानो द्रष्टव्यः । वषट्का-
रिण्यः सर्वत्रेत्याश्वलायनवचनात् ।

पुनरप्याग्नेयस्य याज्यानुवाक्ये छन्दोद्वारा प्रशंसति-

गायत्रीति । “ अग्निर्धर्मा ” इति गायत्री । सा च ब्राह्मणेन सहोत्पन्न-
त्वाद्ब्रह्मस्वरूपा । “ भुवो यज्ञस्य ” इति त्रिष्टुप् । सा च क्षत्रेण सहोत्पन्नत्वा-
त्क्षत्ररूपा । तथा सति गायत्रीत्रिष्टुभोः पौर्वाष्येण ब्राह्मणमनु पश्चात्क्षत्रियः प्रव-
र्तितवान्भवति । यस्माद्ब्राह्मणः पूर्वं प्रवृत्तस्तस्मान्मुख्यो भवति । मुखे भवतीति
व्युत्पत्तेः । तद्वेदनं प्रशंसति-

मुख्यो भवतीति । पुनरपि पुरोनुवाक्यादित्रयं प्रदेयदेवतासमीपप्राप्तिद्वारेण
प्रशंसति-

प्रैवैनमिति । पुरोनुवाक्यापाठेन हविषो दातारमेव देवानामग्ने प्रकर्षेण
कथितवान्भवति । याज्यया तं मार्गेण नयति । वषट्कारेण देवान्प्रापयति ।

पुनरपि तस्य प्रापितस्य यजमानस्य प्रतिष्ठापनद्वारेण प्रशंसति-

ऐवैनमिति । एनं यजमानं त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमाद्धस्तेन गृहीत्वा देवेभ्यः प्रदाय
तत्रोपवेशयति । पादसंख्यामक्षरसंख्यां च प्रशंसति-

त्रिपदेति । पशुषु प्राप्तेषु सत्सु पश्चादेव ब्राह्मणभोजनादौ क्षीरादिकं दातुं
तत्पङ्क्तौ द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थिरस्तिष्ठति ।

(आज्यभागविधिः)

पूर्वमुक्तं सप्तपदान्ते शकरीमिति तत्र पादोदाहरणेन प्रशंसति—

गायत्रीति । देवा यत्कार्यमादिश्याशिक्षञ्शक्ता भवामेत्यैच्छन् । यद्वा पर-
स्परमिदं कार्यं कर्तव्यमिति शिक्षितवन्त एतया शक्यां ते तत्कार्यं कर्तुं शक्ता
अभवन् । एतद्वेदिताऽपि यत्कार्यं कर्तुं शक्तिमिच्छति तत्कार्यं शक्तो भवत्येव ।
तदेवमाश्रेयस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोर्विधानेन लक्षणेन प्रशंसया च प्राजापत्योपां-
शुयाजादीनां याज्यानुवाक्याः सर्वा मन्त्रकाण्डाम्नाता व्याख्याता द्रष्टव्याः ।
ताः स्वयमाम्नातक्रमेणोदाहृत्याक्षरार्थं वर्णयामः । कल्पः—“ प्रजापते स वेदेति
यस्य प्राजापत्य उपांशुयाजो भवति ” इति । पाठस्तु—

“ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रथीणाम् । स वेद पुत्रः पितरं
स मातरम् । स सूनुर्भुवत्स भुवत्पुनर्मघः । स द्यामौर्णोदन्तरिक्षं स सुवः ।
स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि न परि-
बभूव परिभवितुं न समर्थोऽभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् । सृष्टिसंहारयो-
रशक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा जुहुमस्तत्फलमस्माकमस्तु । वयं
धनपतयः स्याम । “ द्यौः पिता । पृथिवी माता । प्रजापतिर्बन्धुः ” इति
मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनं कपालं
द्यौः पिता । अधस्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं
तां च मातरं वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सूनुर्भवति तयोर्मातापित्रोः पुत्रो
भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नमेव । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुन-
र्यजमानाय दातव्यं धनं यस्य स पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति ।
किंच, स प्रजापतिः सर्वव्यापि विराड् रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदा-
च्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किंच, स एव विश्वा भुव
इमं लोकमारभ्याधस्तनाः पूर्वा भूमिरभवत्प्राप्तवानाच्छादितवानित्यर्थः । किंच,
सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् ।

कल्पः—“ तथाऽग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानित्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य ”

१ स्व. °योर्द्विधा° । २ क. घ. ङ. च. °व्याः । अस्मदीयक्र° । ३ क. घ. ङ. च.
°मविकृतम्° । ४ क. स्व. घ. ङ. °ति ययो° । ५ च. °न न रू° । ६ स्व. °रेणाऽऽपरितो° ।
७ ङ. °ल्पः—अग्नी° ।

इति । पाठस्तु—

“ अग्नीषोमा सवेदसा । सहृती वनतं गिरः । सं देवत्रा संबभूवथुः । युवमे-
तानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् । युवश्च सिन्धुश्च रमिशस्ते-
रवद्यात् । अग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७ ।
इति ।

हेऽग्नीषोमौ गिराऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं भजतम् । कीदृशौ सवेदसा समान-
ज्ञानयुक्तौ, सहृती समानाह्वानयुक्तौ, देवत्रा देवेषु मध्ये संबभूवथुः । युवां
संभूयैव स्थितौ न कदाचिदप्यन्योन्यवियुक्तावित्यर्थः । हे सोम त्वमग्निश्चेत्येतौ
युवां सक्रतू समानसंकल्पौ सन्तौ दिव्येतानि रोचनानि नक्षत्राण्यधत्तमस्था-
पयतम् । हेऽग्नीषोमौ युवां गृहीतान्सिन्धुन्रथोदकादिनिमित्तेनापूतत्वापवादेन
पङ्कगदिरूपेणावद्येन दोषेण च गृहीताः सर्वा नदीरमिशस्तेस्तस्मादपवादादवद्या-
त्पङ्कगदिदुष्टदोषाच्चामुञ्चतं मोचितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीधरकृतं तथाऽपि
तद्रूपत्वेनैतौ स्तूयेते ।

कल्पः—“ इन्द्राग्नी रोचना दिवः श्रथद्वृत्रमित्यैन्द्राग्नस्य ” इति । पाठस्तु—

“ इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परि वाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् ।
श्रथद्वृत्रमुत सनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् । इरज्यन्ता
वसव्यस्य भूरेः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० ७] इति ।

हे इन्द्राग्नी दिवस्परि स्वर्गस्योपरि रोचना दीप्यमानौ युवां वाजेषु यजमा-
नसंबन्धिष्वन्त्रेषु निमित्तभूतेषु भूषथो दातारौ भवितुमिच्छथः । तत्तदीयं बुभू-
षुत्वं वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यं प्रचेति चेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयतीत्यर्थः । इन्द्रा
यो अग्निरित्यत्र समस्तं पदं विच्छिद्य मध्ये य इति पदमाम्नातम् । तथा च हे
इन्द्राग्नी इति संबोधनम् । यो यजमानो वृत्रं विरोधिनं पाप्मानं श्रथन्निराक-
रोति, उत वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनोति ददाति, [अपि च] सहुरी कौटि-
ह्येन सह विद्यमानौ, हरिः कौटिल्यं, यजमानस्य श्रद्धाराहित्यादिच्छिद्रान्वे-

(आज्यभागविधिः)

षणेन कुटिलावपि युवां सपर्यादप्रमत्तो यो यजमानः परिचरति, तादृशं यज-
मानं युवामेवानुगृह्णीतामिति शेषः । कीदृशौ युवाम्, इरज्यन्ता, अनुग्रहेण
भक्तचित्तं रञ्जयन्तौ, भूरंबहुलस्य बसव्यस्य धनसमूहस्य, दाताराविति शेषः ।
सहस्रमा, अतिशयेन सहिष्णू । सहसा बलवन्तौ । वाजयन्ता वाजं हविलक्ष-
णमन्त्रं यन्तौ प्राप्नुवन्तौ ।

कल्पः—“इन्द्र सानसिः रयिं प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रूनित्येन्द्रस्य यद्येन्द्रं सां-
नाय्यम्” इति । पाठस्तु—

“इन्द्र सानसिः रयिम् । सजित्वानः सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर । प्र स-
साहिषे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेना
वसूनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे इन्द्र रयिं धनमूतयेऽस्मद्रक्षणार्थम् । भराऽऽहराऽऽनय । कीदृशं धनं, सा-
नसिं सनसो दानस्य संबन्धिनं बहुभ्यो दातुं पर्याप्तमित्यर्थः । सजित्वानं जित्व-
भिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा विरोधिनां सोढारं तिरस्कारक्ष-
ममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्वहूयमान
शत्रून्प्रकर्षेण ससाहिषे सर्वदा सहसे तिरस्कुरुष इत्यर्थः । ते शुष्मो ज्येष्ठस्तव
बलं प्रशस्तमित्यर्थः । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दक्षि-
णेन हस्तेन वसूनि धनान्याभर समानय । सिन्धूनां धनवाहिनीनां समुद्रसमा-
नानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।

कल्पः—“यद्यु वै माहेन्द्रं महाः इन्द्रो य ओजसा महाः इन्द्रो नृवदा चर्ष-
णिप्रा इति माहेन्द्रस्य” इति । पाठस्तु—

महाः इन्द्रो य ओजसा । पर्जन्यो वृष्टिमाः इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ।
महाः इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्राः । उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रियग्वा-
वृधे वीर्याय । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ०
७] इति ।

वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्स इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य
यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धताम् । अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाच-

(आज्यभागविधिः)

र्षणिनाः, चर्षणीन्मनुष्यान्प्रति तदभीष्टदानैर्भोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः। यथा राजामात्यादिमनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः प्रकृति-
विकृतिरूपयोर्यागयोर्बर्हो वृद्धिर्यस्येति द्विवर्हाः । अमिन उपमारहितः सहोभि-
र्युक्तो बलवानस्मद्विद्यगस्मत्सदृशो वावृषे वृद्धिं प्राप्तः। यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं
प्राप्तास्तथाऽयमप्यस्मदीयैर्हविभिर्विवृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते वीर्याय सामर्थ्य-
सिद्धये । कर्तृभिर्यजमानैरयं सुकृतोऽभूत्सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः,
उरुर्यशसा विपुलः । पृथुर्वलेन विस्तीर्णः ।

कल्पः—‘अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवानिति पुरोनुवाक्यामनूच्य ये यजा-
महेऽग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेरित्युक्त्वा यथादैवतं निगदमुक्त्वा जातवेदा जुष-
तां हविरग्ने यदद्य विशो अध्वरस्येत्यूचमनूच्य यजति’ इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यायाः पाठस्तु—

‘पिप्रीहि देवां उशतो यविष्ठ । विद्वां ऋतूं ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्वं होतृणामस्याऽऽयजिष्ठः ’ [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ०
७] इति ।

हेऽग्ने यविष्ठ युवतमोशतः कामयमानान्देवान्पिप्रीहि अतिशयेन प्रीणय । हे
ऋतुपते सूर्यात्मना कालपरिपालकाग्ने त्वमृतून्यागकालविशेषान्विद्वाञ्जानन्वर्व-
से । तस्मादिहोचिते काले यज । देवेषु भवा ये दैव्या ऋत्विजः सन्ति ‘अग्नि-
होता । अश्विनाऽध्वर्यू । त्वष्टाऽग्नीत् ’ इत्यादिनाऽऽम्नातास्तेभिस्तदैव्यैः सह
त्वमस्य यजमानस्य संबन्धिनां होतृणामृत्विजां मध्य आयजिष्ठः सर्वतो यष्टुत-
मोऽसि । निगदपाठस्तु—

अग्निं स्विष्टकृतम् । अयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानि । अयात्सोमस्य प्रिया
धामानि । अयाडग्नेः प्रिया धामानि । अयात्प्रजापत्तेः प्रिया धामानि । अया-
डग्नीषोमयोः प्रिया धामानि । अयाडिन्द्राग्निघोः प्रिया धामानि । अयाडिन्द्रस्य
प्रिया धामानि । अयाणमेहन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयाड्देवानामाज्यपानां प्रिया
धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षस्त्वं महिमानम् । आयजतामेज्या
इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषतां हविः” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० ७] इति ।

(आज्यभागविधिः)

स्विष्टकृतमग्निं ये प्रजामह इति शेषः पूरणीयः । ये वयं होतारः स्मस्ते वयं स्विष्टकृतमग्निं यजामहे । प्रथमाज्यभागदेवस्याग्नेर्यानि प्रियस्थानानि तेषु सर्वेषु दैव्यहोतृरूपोऽग्निरयाडिष्टवान् । एवमयात्सोमस्येत्यादिषु योज्यम् । देवानामानुवृत्ती चाऽऽवाहनानिगद्गद्वाख्याख्या । होतुरग्नेर्होमस्य स्विष्टकृत्वसंपादकस्याग्नेः प्रियधामानि यानि सन्ति तेषु दैव्यो होता यक्षद्यजतु । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो महिमा योऽस्ति तमुद्दिश्य दैव्यो होता यक्षद्यजतु । आयजतामाभिमुख्येन यागं कुर्वतां यजमानानामेज्या आभिमुख्येन यष्टव्या इषोऽभिष्टिया देवताः सन्ति ताः सर्वा अध्वराऽस्मिन्यज्ञे स जातवेदाः स्विष्टकृतसोऽग्निः कृणोतु स्विष्टाः करोतु । तदर्थमयं स्विष्टकृदाग्निरिदं हविर्जुषताम् । याज्यायाः पाठस्तु—

“ अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः । पावक शोचे वेष्ट्वं हि यज्वा । कृता यजासि महिना वि यद्भूः । हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ” [त्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे स्विष्टकृदग्ने विशः प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धि यद्धविरस्ति तदद्य वेरशान भक्षय । होतर्होमकर्तः पावक शोधक शोचे दीप्यमान । तान्येतान्यग्निविशेषणानि । हि यस्मात्त्वं यज्वा यागस्य कर्ता तस्माद्वर्तेऽस्मदीये यज्ञे महिना महिम्ना देवान्यजासि प्रीणयासि । यद्यस्मात्कारणादिभूर्विशिष्टो भवसि तस्मात्कारणाद्धे यविष्ठ युवतमाद्य ते तव या हव्या यानि हव्यान्यस्माभिर्दीप्यन्ते तानि सर्वाणि वह स्वी कुरु । तावतोदाहताः सर्वा याज्यानुवाक्या आग्नेययाज्यानुवाक्यादिकथनादेवावगन्तव्या इति मत्वा ब्राह्मणेन न पृथग्व्याख्याताः ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः ।

आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्विधावेकपदोक्तिः ।

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्तते ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते-“ आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजति” इति । तयोः प्रथम आग्नेयो द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नास्ति संदेहः । प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात् । अग्निस्तु केवल आग्नेयपुरोडाशे विद्यते । तस्मादाग्नेय आज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेरारादुपकारक इति संदिश्यते । तत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्तानां यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारस्तथा प्रथमाज्यभागोऽप्यग्निमग्न आवहेतिनिगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते निगदस्तावदेवं पठ्यते-‘अग्निमग्न आवह । सोममावह । अग्निमावह’ इति । अस्यायमर्थः- हेऽग्न आहुत्यधिकरणीभूत हविर्ग्राहिण आज्यभागद्वयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमोवाग्निरित्येतांस्त्रीनिहेष्टावावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निर्भिन्न इत्यवगम्यते । अन्यथाऽऽवाहस्याग्नेरेकत्वे द्विरुक्तिवैयर्थ्यात् । अतः प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभावात्तत्संस्कारत्वमयुक्तम् । किंचाऽऽज्यभागविधावग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भवताऽभ्युपगतं तथाऽग्नेरप्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्तु संस्कारपक्षे विरुद्धं संस्कारत्वे प्राधान्यावश्यंभावात् । तस्मात्संस्कारपक्षासंभवात्प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवद्विष्टेरारादुपकारकः । एवं च साति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तत इति बाधाप्रवादो विचारफलं भविष्यति । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात्संस्कारो वाऽर्थकर्मता ।

शस्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः ” ॥

“तिष्ठन्त्याज्यामन्वाहाऽऽसीनः पुरोनुवाक्याम्” इति दर्शपूर्णमासयोराम्नातम् । तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात् । यथा स्तौति शंसतीत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतिः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं तथाऽनुवचनस्यापि । मैवम् । चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वात् । तस्मिन्सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धेरन्वाहेति तद्विधानं व्यर्थम् । एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूद्य तिष्ठन्नासीन इति स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुराडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत्स आत्म-
 न्नाज्यमधत्त तं देवा अब्रुवन्नेष वाव यज्ञो यदा
 ज्यमप्येव नोऽज्ञास्त्विति सोऽब्रवीद्यज्ञान्व आ-
 ज्यभागावुप स्तृणानभि धारयानिति तस्मा-
 द्यजन्त्याज्यभागावुप स्तृणन्त्यभि धारयन्ति
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्यातयामान्य-
 न्यानि हवींष्ययातयाममाज्यमिति प्राजा-
 पत्यम् (१) इति ब्रूयाद्यातयामा हि देवा-
 नां प्रजापतिरिति छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रा-
 मन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्यं
 एतच्चतुरवत्तमधारयन्पुरोनुवाक्यायै याज्यायै
 देवतायै वषट्काराय यच्चतुरवत्तं जुहोति छ-
 न्दांस्येव तत्प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवे-
 भ्यो हव्यं वहन्त्यङ्गिरसो वा इत उत्तमाः
 सुवर्गं लोकमायन्तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन्ते
 (२) अपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तं
 तमब्रुवन्निन्द्राय धियस्व बृहस्पतये धियस्व
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो धियस्वेति स नाधियत
 तमब्रुवन्नग्नये धियस्वेति सोऽग्नयेऽधियत यदा-
 ग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां
 चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै
 तमब्रुवन्कथाऽहास्था इत्यनुपाक्तोऽमूवामित्यब्र-

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

वीद्यथाऽक्षोऽनुपाक्तः (३) अवाञ्छेत्येवम-
 वाऽऽरमित्युपरिष्ठाद्भ्यज्याधस्तादुपानक्ति सु-
 वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै सर्वाणि कपालान्यभि
 प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मि ल्लोकेऽभि
 जयति यो विद्ग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स
 रौद्रो यः शृतः स सदेवस्तस्मादविदहता शृतं-
 कृत्यः सदेवत्वाय भस्मनाऽभि वासयति तस्मा-
 न्मासेनास्थि छन्नं वेदेनाभि वासयति त-
 स्मात् (४) केशैः शिरश्छन्नं प्रच्युतं वा
 एतदस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छृतं हविर-
 नभिघारितमभिघार्योद्वासयति देवत्रैवैन्द्रमय-
 ति यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सर-
 स्यान्वेतः स्यादथ यजमानः प्र भीयेत यद्द्वे
 नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यान्वेतौ स्याता-
 मथ यजमानः प्र भीयेत संख्यायोद्वासयति
 यजमानस्य (५) गोपीथाय यदि नश्येदा-
 श्विनं द्विकपालं निर्वपेद्द्यावापृथिव्यमेकपा-
 लमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै
 भेषजं करोति द्यावापृथिव्यं एककपालो भव-
 त्यनयोर्वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैनाद्वि-
 न्दति प्रतिष्ठित्यै (६) ॥

(याजापत्यं तेऽक्षोऽनुपाक्तो वेदेनाभि वासयति तस्माद्यज-
 मानस्य द्वात्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

आज्यभागौ च याज्याऽनुवाक्या उक्ता द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके प्रधानभूत आग्नेयपुरोडाशोऽभिधातव्यः ।

तत्राऽऽदौ तावदुपस्तरणाभिधारणे विधत्ते—

प्रजापतिरिति । तवेदं तवेदमिति यज्ञसाधनद्रव्याणि देवेभ्यो विभज्य द-
त्त्वाऽऽत्मन्याज्यद्रव्यं प्रजापतिः स्थापितवान् । तं प्रजापतिं देवा एवमब्रुवन्—
आज्यमिति यत्, एष एव यज्ञो नाम सर्वेषु यज्ञेषु द्रव्येषु घृतस्यैव सारत्वात् ।
तस्मादस्माकमप्यास्मिन्नाज्ये कियानपि भागोऽस्त्विति । ततः स प्रजापतिस्तान्दे-
वानेवाब्रवीत्—हे देवा युष्मानुद्दिश्य यष्टार आज्यभागौ यजन्तु । प्रधाने च हवि-
ष्यधस्तादुपस्तरणमुपर्यभिधारणं कुर्वन्त्विति । उपस्तृणानुपस्तृणन्तु । अभि-
धारयानभिधारयन्त्वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादाज्यभागावाज्येन यजेयुः, प्रधान-
हविषोऽधस्तादुपस्तृणीयुरुपरिष्ठाञ्चाभिधारयेयुः ।

तदेतदुपस्तरणादिसाधनमाज्यं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यानि पुरोडाशचर्वादीनि हवींषि द्वित्रैर्दिवसैर्यतिया-
मानि गतसाराणि भवन्ति । आज्यं तु ससारमेव तिष्ठति न तु स्वादिमानं परि-
त्यजति । तत्कस्मादिति ब्रह्मवादिनः परस्परं पप्रच्छुः । तत्र कश्चिद्बुद्धिमान्ब्रह्म-
वादी प्राजापत्यमेतदाज्यमिति ब्रूयात् । इन्द्राग्न्यादयो देवाः कल्पे कल्पे विन-
श्रत्वाद्गतसारास्तेषां मध्ये प्रजापतिस्तु जगदीश्वरत्वात्पुनः पुनस्तादृशानुत्पादयन्नु-
पसंहरंश्च यथापूर्वमेव तिष्ठतीत्यगतसारस्तदीयत्वादाज्यमपि सर्वदा ससारमिति ।

अत्र हविष उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह चतुरवदानं विधत्ते—

छन्दांसिति । पुरोनुवाक्यादिमन्त्रगतानि यानि गायत्र्यादिच्छदांसि तानि
हविर्भाग्यो देवेभ्यो विमुखानि सन्त्यपाक्रामन्वयं भागरहितानि भूत्वा युष्माकं
हव्यानि न वक्ष्याम इति वदन्ति निर्गतानि । अत्र छन्दःशब्देन तदभिमा-
निदेवता उच्यन्ते । ततो हविर्भाजो देवास्तेभ्यच्छन्दोभ्यो देवताभूतेभ्यो भागत्वेन
चतुरवत्तं दत्तवन्तः । तत्र पुरोनुवाक्यादिशब्दाभिधेयाश्छन्दोभिमानिन्यः । आहु-
त्याधारभूतोऽग्निर्देवताशब्देनोच्यते । यस्मादेवं तस्मादेतच्छन्दसां प्रीत्यै चतुरवत्तं

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

जुहुयात् । तेन प्रीतानि च्छदांसि हविर्भाग्भ्यो देवेभ्यो हव्यं वहन्ति । अथाऽऽ-
ग्नेयं पुरोडाशं विधत्ते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरोनामका ऋषय इतो भूलोकादुत्तमा उद्रत-
तमास्त्वरया निर्गताः स्वर्गं प्राप्ताः । तत्र स्वर्गे त ऋषयो यज्ञवास्तु यज्ञभूमि-
मभिलक्ष्य समागताः । तस्यां भूमौ पुरोडाशाभिमानी देवः स्वशरीरमन्तर्धाय कूर्म-
शरीरी भूत्वा प्रकर्षेण पलायत । तं दृष्ट्वा त ऋषयोऽब्रुवम्—इन्द्रादीनां मध्येऽ-
न्यतमस्मै(माय) त्वा दास्यामस्त्वं धियस्व त्वमवतिष्ठस्वेति । ततः स पुरोडाशो
नातिष्ठत् । अग्न्यर्थं तिष्ठेत्युक्ते स्थितवान् । अतो दिनद्वयेऽप्यष्टाकपालः पुरोडाश
आग्नेयोऽच्युतः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयो भवतीति ।

अथ कपालेभ्य उद्वासितस्य पुरोडाशस्याभ्यञ्जनोपाञ्जनरूपमलंकरणं
विधत्ते—

तमब्रुवान् इति । तं पुरोडाशं त ऋषयोऽब्रुवन् । केन हेतुना त्वमहास्था
यज्ञदेशं परित्यक्तवानसि । ततः पुरोडाशोऽब्रवीत्—अनुपाक्तोऽभूवमञ्जनकृतालं-
करणरहितोऽभूवम्, तस्मात्त्यक्तवानस्मि । यथा लोके शकटत्याक्षोऽञ्जनरहितोऽ-
वाहति विनश्यति एवमहमप्यञ्जनरहितोऽवारं विनष्टोऽस्मीति । तस्मात्पुरोडाश-
मुपरिष्ठादधस्ताच्चाऽऽज्येनालं कुर्यात् । तेन स्वर्गस्य सम्यग्व्याप्तिर्भवति ।

अथोद्वासनात्पुरा कपालेषु स्थापितस्य हस्तेन प्रसारणं विधत्ते—

सर्वाणि कपालानीति । यावन्ति कपालानि स्थापितानि तावन्ति सर्वाणि
यथाऽभि व्याप्नोति तथा प्रसारयेत् । तथा सति कपालसंख्यान्पुरोडाशान्निर्वृ-
तिसाधनत्वेन स्वर्गं प्राप्नोति ।

पाके सौकर्यविशेषं विधत्ते—यो विदग्ध इति ।

विपरीतत्वेन दग्धो विदग्धः । क्वचित्पक्वः क्वचिदपक्व इति वाऽऽसम्भावेन
वा विपरीतत्वं, तादृशो राक्षसप्रियः । अशुतोऽपक्वो रुद्रस्य प्रियः । सुष्ठु
पक्वो देवप्रियः । तस्माद्विपरीतदाहमकूर्वता पुरोडाशः शतं कृत्यः सम्यक्पक्वो
यथा भवति तथा कर्तव्यः । तथा सति देवप्रियो भवति ।

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्मा-
ध्युहति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

भस्मनोति । पक्वस्य कठिनस्य पुरोडाशस्योपरि भस्मनाऽऽच्छादनमस्थेन
उपरि मांसच्छादनमिव भवति । आच्छादनकाले वेदगतदर्भनाडीसंस्पर्शेन केश-
च्छन्नं शिर इव भवति । पुरोडाशिककाण्डे विद्यमानस्यापि विधेरत्रोपन्यासः
प्रत्यभिज्ञानार्थः । यद्वा ब्राह्मणयोः शाखाभेदमभिप्रेत्येयमीदृशी पुनरुक्तिः परि-
हर्तव्या ।

पूर्वमवदानकालेऽभिधारणं विहितमिदानीमुद्वासनकालीनमभिधारणं विधत्ते—

प्रच्युतं वा इति । हविषो मन्त्रेण पाके सति लौकिकत्वमपेतमित्यस्मालो-
कात्प्रच्युतिः । अभिधारणाभावे शास्त्रीयत्वमसंपूर्णमिति स्वर्गाप्राप्तिः । तस्माच्छा-
स्त्रीयत्वसंपूर्त्यर्थमाज्येनाभिधार्यं पश्चादुद्वासयेत् । तथा सति देवेष्वेनद्धविः प्रापितं
भवति । कपालानामुद्वासनकाले गणानां विधत्ते—

यद्येकमिति । एककपालनाशेन मास एको न्यूनो भवेत् । ततो यजमानो
त्रियते । तथा द्विकपालनाशेनापि । अतो यजमानस्य रक्षणाय गणयेत् ।

अथ प्रमादादिना नाशे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यदि नश्येदिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।

नामाग्निहोत्रवन्मैवं नामत्वे देवता न हि ॥

मन्त्रो हि नेह प्रत्यक्षस्तद्धितादेवताविधिः ।

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ यदाऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां च पौर्णमास्यां
चाच्युतो भवति ” इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रशब्दोऽग्नेये होत्रमन्त्रेत्यमुमर्थं निमि-
त्तीकृत्य कर्मनामधेयं तथाऽऽग्नेयशब्दोऽप्यग्निसंबन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम
स्यादिति चेन्मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्यो-
तिराग्निः स्वाहेति सायं जुहोतित्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्ष इति मान्य-

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

वर्णिकी देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निदेवताऽस्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् । न च द्रव्य-
देवतयोरुभयोर्गुणयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन द्रव्यदे-
वतारूपगुणद्वयविशिष्टस्य कर्मणो विधानादेकवाक्यत्वोपपत्तेः । तस्मादाग्नेयश-
ब्देन देवतागुणो विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

यागे हविर्यजेत्कृत्स्नं कोऽग्नेयः शिष्यतेऽथवा ।

देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥

आग्नेयोऽष्टाकषाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नेये त्यक्तव्यः । तद्धितेन कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्त्यागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेन्न । द्विर्हवि-
षोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् । तथा च सूत्रकारः—
“ आग्नेयस्य पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चनिमवद्यति ” इति ।
तत्र हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वमात्रद्वयं त्रोटयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरच्छेषणीयम् ।
देवतासंबन्धश्चांशद्वाराऽप्युपपद्यते ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ चतुर्द्विर्वा पुरोडाशोऽवदानं होम्यतोक्तितः ।

चतुर्मेवं सहाऽऽज्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“ चतुरवत्तं जुहोति ” इति । तत्र किं पुरोडाश-
द्रव्यगतस्यावत्तस्य चतुःसंख्या, किंवा तत्र द्विसंख्या, चतुष्ट्वं तूपस्तरणाभि-
धारणाभ्यामाज्यावत्ताभ्यां सह संपद्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्विती-
याविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते । न चोपस्तरणा[द्य]र्थस्य होमकर्मत्वमस्ति ।
तस्मात्पुरोडाशावदाने चतुःसंख्येति प्राप्ते ब्रूमः—उपस्तरणाभिधारणाभ्यामवदा-
नाभ्यां प्रसिद्धं चतुरवत्तमनूद्य होमस्य विधानाद्धविषो मध्यात्पूर्वार्धादिति द्विर-
वदानस्यैव प्राप्तिः । तस्माद्द्विर्हविषोऽवदानम् । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे—

“ अवदानादि सांनाय्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ।

धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सांनाय्ये पूर्वतोचिता ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ।

अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबल(लि)त्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः सांनान्यधर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथममाग्नाताः । पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाग्नाताः । ततश्च तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम् । ततः प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सांनान्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—याज्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तम् । तत्र(च) प्रदानं फलप्रत्याप्त्या मुख्यमवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यस्य क्रममनुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमात्प्रबलः । प्रावृत्तिके हि क्रमे सांनान्ये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि कर्तव्यानि । तथा सति सांनान्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यप्रदानाद्विप्रकृष्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे तु आग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सांनान्ये तदनुष्ठीयते । तत्र नास्त्यङ्गाङ्गविप्रकर्षः । नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम् । तत्र कुतः क्रमविचारः । एवं तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु । अथवा स्विकृदवदानादिविषयैव चिन्ताऽस्तु ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वाऽवदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः(ता) ।

अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्तान्न तु केवलात् ॥”

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्हविषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना विहितत्वाद्द्विसंख्यावीशिष्टमवदानमेकः पदार्थः । ततस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्तव्यः । आग्नेयस्य द्विरवदानं कृत्वा तद्धोमात्प्रागेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते ब्रूमः—अवदानं तु होमपर्यन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेर्होमाविधिनेवाऽऽक्षिप्तं होमार्थमवदानम् । अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन्हाविर्विषमवदानद्वित्वं विधातुं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्युच्यते । ततो होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय हुत्वा पश्चाद्ग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ अवत्तनाशे तच्छेषात्पुरोडाशादवद्यति ।
यजेदाज्येन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥
कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्थे न ते ततः ।
हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते--“ मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यति ”
इति । तत्र यद्यवत्तं नश्येत्तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः ।
अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि संभवादिति चेन्मैवम् । कृत्स्नपुरो-
डाशागते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन श्रूयते, न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे ।
ततो मुख्यहविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव श्रूयते--“ यस्य
सर्वाणि हवींश्चि नश्येद्युर्दुष्येयुरपहरेर्युर्वाऽऽज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेत ”
इति । तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविबक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राऽऽ-
ज्यस्य विधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सव॑ इति स्फ्यमा
द॒त्ते प्र॑सूत्या अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑मित्याहाश्विनौ
हि दे॒वाना॑मध्वर्यु॒ आस्तां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्यामि-
त्याह॒ यत्यै॑ श॒तभृ॑ष्टिरसि वानस्प॒त्यो द्वि॑षतो
व॒ध इत्या॑ह व॒ज्रमे॒व तत्स॑ श्याति भ्रातृ॑व्याय
प्रहा॒रिष्य॑न्तस्त॒म्बयु॑जुर्हरत्येताव॑न्ती वै पृथि॒वी

(वेदिविधिः)

यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं
निर्भजति (१) तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति
त्रिह्ररति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यो
निर्भजति तूष्णीं चतुर्थं* ह्रत्यपरिमिताद्वैनं
निर्भजत्युद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्यु-
द्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति मूलं छि-
नत्ति भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति पितृदेवत्याऽ-
तिस्वातेयतीं खनति प्रजापतिना (२) यज्ञ-
मुखेन संमितामा प्रतिष्ठायै खनति यजमान-
मेव प्रतिष्ठां गमयति दक्षिणतो वर्षीयसीं
करोति देवयजनस्यैव रूपमकः पुरीषवतीं
करोति प्रजा वै पशवः पुरीषं प्रजयैवैनं पशुभिः
पुरीषवन्तं करोत्युत्तरं परिग्राहं परिं गृह्णात्ये-
तावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत
एव भ्रातृव्यं निर्भज्याऽऽत्मन उत्तरं परिग्राहं
परिं गृह्णाति क्रूरमिव वै (३) एतत्करोति
यद्देदिं करोति धा असि स्वधा असीति योयु-
प्यते शान्त्यै प्रोक्षणीरा सादयत्यापो वै रक्षो-
घ्नी रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति
यज्ञस्य संतत्यै यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैन-
मर्पयति (४) ॥

(भजति प्रजापतिनेव वै त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये प्रोक्त आग्नेयः पुरोडाशो दिनद्वये ।

अथ चतुर्थेऽनुवाके वेदिविधातव्या ।

तस्याश्च वेदेः साधनभूतस्य स्फयस्य मन्त्रेणाऽऽदानं विधत्ते-

देवस्य त्वेति । * आध्वर्यवशेषेण पठितम् [सं० का० १ प० ३

अ० १] ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुरस्ता-
त्पत्यश्चमुत्करे स्फयमुदस्यति द्वेष्यं मनसा ध्यायन्” इति । तत्रोक्तमेतं मन्त्रमुत्पाद्य
वात्पर्यं दर्शयति-

शतभृष्टिरसीति । हे स्फय त्वं शतभृष्टिरसि शतसंख्याका भृष्टिः शत्रू-
णां संतापरूपं भर्जनं यस्य स शतभृष्टिः । वानस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । द्विषतो
द्वेषं कुर्वतो वैरिणो वधो वधहेतुरसि । अनेन मन्त्रेण भ्रातृव्यार्थं वज्रं प्रहर्तुमि-
च्छन्सम्यक्कीक्षणी करोति । यद्यपि स्फयस्यानेन मन्त्रेणोत्करे प्रक्षेपो वेदिनि-
र्माणादूर्ध्वभावी तथाऽप्यादानप्रसङ्गेन बुद्धिस्थत्वादिदानीमेवोक्तम् ।

वेदिस्थानात्सतृणस्य पांसोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणं विधत्ते-

स्तम्बयजुरिति । यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः स्तम्बय-
जुस्तस्य हरणं कुर्यात् । पृथिवि देवयजनीति त्रिभिराध्वर्यवोक्तैर्वेदिस्थाने स्था-
पितं दमं छित्त्वा पांसुसहितमुत्करे निनयेत् । तत्प्रकारः सर्वोऽपि पौरोडाशिक-
काण्ड एव स्पष्टमभिहितः । वेदिर्यावती विद्यत एतावत्येवोपयुक्ता पृथिवी ।
तस्याः पृथिव्या एतावतः प्रदेशादनेन स्तम्बयजुर्हरणेन भ्रातृव्यं निःसारितवानेष
भवति । यस्मादत्र भ्रातृव्यो भागार्थीति कृत्वा निःसार्यते तस्मात्लोकेऽभागं
भागाभिलाषरहितं (तम)विरोधित्वान्निः(न्न निः)सारयन्ति ।

उक्तस्य स्तम्बयजुर्हरणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते-

त्रिर्हरतीति । चतुर्थे पर्याये त्वमन्त्रकं हरणं विधत्ते-

तूष्णीं चतुर्थमिति । त्रिरावृत्त्यैव लोकत्रयान्निःसारितत्वाच्चतुर्थेन हरणेन
लोकत्रयबहिर्भूतात्सर्वस्मादपि देशान्निःसारितो भवति ।

* “ एतद्वाक्यस्थाने—आध्वर्यवशेषे पठितो मन्त्रः ” इति वाक्यं युक्तं भवेत् ।

(वेदिविधिः)

वेदिस्थाने स्थितस्योपरितनमृद्भागस्यापसारणं विधत्ते—

उद्धन्तीति । उपरिभागस्योच्छिष्टादिस्पर्शसंभवान्मेघानर्हत्वम् ।

विहितमुद्धननमनूद्य प्रशंसति—

उद्धन्ति तस्मादिति । तस्मादुद्धननादन्नोत्पन्नास्तृणादयः पराकृता विना-
शिता भवन्ति ।

तत्रत्यानामोषधीनां यानि मूलानि पुनः प्ररोहाय भूमौ स्थितानि तेषां छेदनं
विधत्ते—

मूलं छिनत्तीति । पुनःप्ररूढानामन्तस्तृणानां दर्भास्तरणर्हविःसादनवि-
रोधित्वाद्भ्रातृव्यत्वम् । चु(चि)बुकमारभ्य यजगानस्य यन्मुखपरिमाणं तद्ध-
स्तेन प्रदर्शयित्वा(१२) तत्परिमितं खननं विधत्ते—

पितृदेवत्येति । प्रादेशपरिमाणमतिक्रम्य खनने पैतृकी वेदिः स्यात् ।
यज्ञस्य यज्ञानुष्ठातुर्यजमानस्य मुखं, यज्ञमुखम् । तच्च प्रजापतिस्वरूपं यागद्वारा
प्रजापालकत्वात् । तेन मुखेन संमितां कृतवान्भवति । पक्षान्तरं विधत्ते—

आ प्रतिष्ठाया इति । अनायासेनापनेतुं शक्याः पांसवोऽप्रतिष्ठाः । या
त्वधस्ताद्दृढा भूमिः सा प्रतिष्ठा, तत्पर्यन्तं खननेन यजमानः प्रतिष्ठां प्रापितो
भवति । दक्षिणभागस्यौन्नत्यं विधत्ते—

दक्षिणत इति । दक्षिणभागस्य निम्नत्वे पितृयजनस्य रूपं स्यात् ।
मार्दवकारिपांसुयुक्तत्वं विधत्ते—

पुरीषवतीमिति । यस्यां भूमौ प्रजापशुसंचारबाहुल्यं तस्यां पांसुबाहुल्यात्प्र-
जादीनां पुरीषत्वम् । यजमानोऽपि प्रजादीभिः पुरीषवान्भवति ।

वेदिनिर्माणात्पूर्वं वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिसीमानिर्देशः पूर्वपरिग्रहः । निर्मा-
णादूर्ध्वमृतमसीत्यादिभिर्मन्त्रैस्तन्निर्देश उत्तरपरिग्रहस्तमिमं विधत्ते—

उत्तरं परिग्राहमिति । पूर्वपरिग्रहेणैव वेदिमर्यादायां सिद्धायामपि पुनरुत्त-
रपरिग्रह आत्मने स्वकीयत्वाय भवति ।

१ ख. °दानां तृणा° । २ ख. °हविरासादनादिवि° । ३ ख. °भ्य केशपर्यन्तं य° ।

(वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

मन्त्रकाण्डोक्तेन मन्त्रेण समीकरणं विधत्ते--

क्रूरमिवोति । स्वननेन निम्नोन्नतभावापादनं क्रूरं, समीकरणेन तच्छान्तिर्भवति । हे वेदे धा असि धारयिष्यसि । तदेतद्विशेष्यते--स्वधेति । तव स्वरूपं बर्हिरादिकं धारयेतीत्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण--“प्रोक्षणीरभिपूर्योदश्च स्फ्यमपोस्य दक्षिणेन स्फ्यमस्य स्पृष्टा उपनिनीय स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति” इति, तदेतद्विधत्ते--

प्रोक्षणीरिति । अर्घ्यविधिप्रस्तावे--‘तानि ह वा एतानि रक्षांसि गायत्रिषांभिमान्वितेनाम्भसा शाम्यन्ति’ इति श्रुतत्वादिषां रक्षोघ्नत्वम् । स्फ्यरेखाया अविच्छिन्नत्वात्तत्र सादनं यज्ञस्याविच्छेदाय भवति ।

सादनकाले द्वेष्यस्य पाप्मनोऽद्भिर्विनाशध्यानं विधत्ते--

यं द्विष्यात्तमिति । योजयतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यजुर्वेदवि-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यद्भिर्हवींषि प्रौक्षीः के-
नाप इति ब्रह्मणोति ब्रूयादद्भिर्हवींषि
प्रोक्षति ब्रह्मणाऽप इध्मावर्हिः प्रोक्षति मेध्यं-
मेवैनत्करोति वेदिं प्रोक्षत्यक्षा वा एषाऽलोम-
काऽमेध्या यद्वेदिर्मेध्यामेवैनां करोति दिवे
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य
प्र (१) उक्षत्येभ्य एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति
क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपो नि नय-

(वेदां चर्त्विर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

ति शान्तैष पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवेन
 करोतीयन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुखेन
 संमितं बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी
 वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रति षापयत्यनति-
 दृश्रं स्तृणाति प्रजयैवेन पशुभिरनतिदृश्रं
 करोति (२) उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरं सादयति
 प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवाय-
 जमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमा-
 नादुत्तरोऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या अनक्ति हवि-
 ष्कृतमेवेन सुवर्गं लोकं गमयति त्रेधाऽनक्ति
 त्रय इमे लोका एभ्य एवेन लोकेभ्योऽनक्ति
 न प्रति शृणाति यत्प्रतिशृणीयादनुर्ध्वंभावुकं
 यजमानस्य स्यादुपरीव प्र हरति (३) उप-
 रीव हि सुवर्गो लोको नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै
 नि यच्छति नात्यग्रं प्र हरेद्यदत्यग्रं प्रहरैद-
 त्यासारिण्यध्वर्योर्नाशुका स्यान्न पुरस्तात्प्रत्य-
 स्येद्यत्पुरस्तात्प्रत्यस्येत्सुवर्गाल्लोकाद्यजमानं प्र-
 ति नुदेत्प्राश्रं प्र हरति यजमानमेव सुवर्गं
 लोकं गमयति न विश्वं वि युयाद्यद्विष्वं
 वियुयात् (४) सूर्यस्य जायेतोर्ध्वमुद्यौत्यूर्ध्व-
 मिब हि पुंसः पुमानेवास्य जायते यत्स्फयेन
 वोपवेषेण वा योयुष्येत स्तृतिरेवास्य सा

(वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

हस्तेन योयुप्यते यजमानस्य गोपीथार्य ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य यजमान इति
प्रस्तर इति तस्य कं सुवर्गो लोक इत्याहव-
नीय इति ब्रूयाद्यत्प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति
यजमानमेव (५) सुवर्गं लोकं गमयति वि वा
एतद्यजमानो लिशते यत्प्रस्तरं यो युप्यन्ते बर्हि-
रनु प्र हरति शान्त्या अनारम्भण इव वा एत-
र्हध्वर्युः स ईश्वरो वेपनो भवितोर्ध्रुवाऽसीती-
मामभि मृशतीयं वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रति ति-
ष्ठति न वेपनो भवत्यगाश्नन्नीदित्याह यद्ब्रू-
याद्गन्नाग्निरित्यग्नावग्निं गमयेन्निर्यजमानः
सुवर्गाल्लोकाद्गजेदगन्नित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव
सुवर्गं लोकं गमयति (६) ।

(आसाद्य पानतिदृशं करोति हरति वियुयाद्यजमान-
मेवाग्निरिति सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे वेदिनिर्माणमशेषेण प्रपञ्चितम् ।

अथ पञ्चमे तस्यां वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगोऽभिधीयते ।

तत्र बर्हिषः प्रोक्षणं विधातुं प्रस्तौति-

ब्रह्मवादिन इति । हेऽध्वर्यो शुद्धयर्थं हवींषि त्वमग्निः प्रोक्षीः प्रोक्षित-

(येषां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

वानसि । केनान्येन शुद्धेन द्रव्येणेना अपः प्रोक्षितवानसीति, ब्रह्मवादिभिः पृ-
ष्टेऽध्वर्युर्ब्रह्मणा मन्त्रेणेत्युत्तरं ब्रूयात् । यस्मादेतदुभयं प्रोक्षणं तथैव वर्तते । अत्र
एव मन्त्रव्याख्याने श्रूयते—‘ प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ’ इति ।
तेन मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः । इदानीं विधत्ते—

इध्मावर्हिरिति । एनदिध्मा(ध्मं) बर्हिश्चेत्युभयम् । इध्मावर्हिःप्रोक्षणव-
द्देरेन्द्रिः प्रोक्षणं विधत्ते—

वेदिं प्रोक्षतीति । लोमरहितत्वाद्दक्षा पुरुषा सती यागयोग्या न भवति ।
तस्माद्योग्यत्वाय प्रोक्षणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यमं प्रोक्षत्व-
न्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम्’ इति, तदेतद्विधत्ते—

दिवे त्वेति । दिवे त्वेत्यादिमन्त्रास्तत्काण्ड एव व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरीत्तर-
स्याः संततं निनयेत्, इति, तदेतद्विधत्ते—

क्रूरमिवेति । प्रस्तरस्य धारणं विधत्ते—

पुरस्तादिति । वेदिपूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा प्रस्तरं धारयेत् । वच्च
सूत्रेऽभिहितं ‘ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वा’ इति । धारणाय मुखसमान-
मान्त्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते—

इयन्तमिति । वेदिखननवद्रव्याख्येयम् । वेद्यां स्तरणं विधत्ते—

बर्हिस्तृणातीति । स्तरणे नीरन्धरत्वं विधत्ते—

अनतिदृश्रमिति । अतिशयेन भूमेर्दर्शनमातिदृश्रं तद्यथा न भवति तथा
स्तृणीयात् । तेन यजमानं प्रजया पशुभिश्च सर्वतो वेष्टितत्वादि(द)तिस्पष्टं द्रष्टुम-
योग्यं करोति । स्तृणिस्य बर्हिष उपरि प्रस्तरसादनं विधत्ते—

उत्तरं बर्हिष इति । स्तरणार्थस्य बर्हिषोऽधःस्थितत्वात्प्रजात्वम् । प्रस्व-
रस्य प्रधानभूतत्वाद्यजमानत्वम् । अधस्तादास्तीर्णस्य बर्हिष उपरिष्ठत्वात्प्रजात्व-
स्य प्रस्तरस्य [च]मध्ये तिर्यक्तया द्वाभ्यां दर्भाभ्यां व्यवधानं विधत्ते—

(वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

अन्तारिति । तदेतदन्तर्धानं मन्त्रकाण्डोक्तेन विशो मन्त्रे स्थ इति मन्त्रेण क्रियते । प्रस्तरस्याऽऽसादनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान्प्रहरणकालीनान्विशेषान्विधित्तु-
रादौ प्रस्तरस्य वृतेनाञ्जनं विधत्ते-

अनक्षीति । प्रस्तरस्य दर्ममुष्टेरनदनीयद्रव्यत्वेन स्वरूपतो हविष्ट्वामावेऽप्य-
ञ्जनेन हविष्ट्वं कृतं भवतीति तादृशमेतं प्रस्तरं स्वर्गप्राप्तियोग्यं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण- 'सुक्षु प्रस्तरमनत्यक्श् रिहाणा इति जुह्वामग्रं प्रजां
बोनिमित्युपभृति मध्वमाप्यायन्तामाप ओषधय इति ध्रुवायां मूलमेवं त्रिःश्वि ।
बदेवद्विधत्ते-

त्रेधाऽनक्षीति । प्रस्तरस्य प्रहरणे हेयोपादेयो प्रकारौ विधत्ते-

न प्रतीति । अङ्गारेषु क्षुण्णेषु पतिक्षेपः पतिशरणं तन्न कुर्यात् । यदि
कुर्वाणमनस्यानुर्ध्वं भावुकं स्यात् । स्वर्गप्राप्तिसाधनं न भवेदित्यर्थः । तस्मा-
द्यत्स्वमुन्नतं कृत्वा प्रस्तरमग्रेरुपर्येव प्रहरेत्स्वर्गलोकस्योपर्येव वर्तमानत्वात्तत्प्राप्ति-
साधनं भवति । प्रस्तरयुक्तस्य हस्तस्याधोमुखत्वं विधत्ते-

नि यच्छतीति । इस्तो न्यग्भूतो यथा भवति तथा कुर्यात् । तेन यजमा-
नार्थं दृष्टिमेव न्यग्भूतां करोति । प्रस्तराग्रस्याऽऽहवनीयातिक्रमं निषेधति-

नात्यग्रमिति । अतिक्रान्तमग्रं यस्य तदत्यग्रम् । तद्यथा भवति तथा न
प्रहरेत् । किंतु प्रस्तराग्रमाहवनीयस्योत्तरत एव नयेत् । अत्यग्रप्रहरणे हि
दृष्टिरत्यासारिणी भवति तस्याध्वर्योर्विनाशनशीला स्यात् । अत्याधिक्येन
वर्षणमतिसारिणीत्वं, तेन तस्यानि फलितुष्योग्यानि भवन्ति, सोऽयमध्वर्योर्नाशः ।
अथवा न्याधिविशेषणाध्वर्युर्नश्येत् ।

पूर्वस्थां दिशि प्रस्तरस्य मूलं पश्चिमायामग्रमित्येवंविधं प्रहरणं निषेधति-

न पुरस्तादिति । पश्चिमाग्रत्वं निषिध्य प्रागग्रत्वं विधत्ते-

प्राञ्चं प्र हरतीति । प्रस्तरगतीनां दर्भायाणां सर्वतो विश्लेषणं निषेधति-

न विश्वश्चमिति । विश्वश्च नानादिगतं यथा भवति तथा न वियुवाच
विश्लेषयेत् । तद्विश्लेषणे यजमानस्य रूपप्रत्यमेव जयित । सौम्यञ्जनस्य विश्लि-
ष्टरूपत्वात् । दर्भायाणां समूहरूपेणैकीमावं विधत्ते-

पैवा० ६ अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१३५

(वेर्वा बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

ऊर्ध्वमुद्यौतीति । ऊर्ध्वं दण्डाकारेणैकाग्रं यथा भवति तथोद्यौवि उत्क-
र्षेण मिश्रयेत् । पुंसां व्यञ्जनमूर्ध्वाकारं भवति, ततोऽस्य पुमानेव जायते । सोऽ-
वनाग्नीध्रस्य व्यापारः । तथा च सूत्रकार आह—“ विरञ्जलिनाऽऽग्नीध्रो विष्णुर्वा
प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति ” इति ।

तस्मिन्नेकीकरणे साधनान्तरं निषिष्य हस्तं विधत्ते—

यत्स्फयेनेति । योयुपनं विच्छिद्यभूतस्यैकीकरणम् । अथवा प्रस्तरेस्य तस्मै-
ग्दाहायोत्क्षेपणं, तद्यदि स्फयेनोपवेष्टेण वा क्रियेत तेषां यजमानस्य हिंसा । हस्ते-
नैव योयुपनं रक्षायै भवति । प्रस्तरप्रहरणस्याऽऽधारत्वेनाऽऽहवनीयं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । यज्ञस्य संबन्धि किमङ्गं यजमानस्थानीयमिति ब्रह्मवा-
दिभिः पृष्ठे बुद्धिमान्प्रस्तर इति ब्रूयादुत्तरम् ।

बुधु प्रस्तरस्याञ्जनं कृत्वा तत्रैकं तृणं पृथक्कृत्य प्रज्ञातं स्थापयेत् । तस्ये-
दानीमग्नौ प्रहरणं विधत्ते—

वि वा एतदिति । प्रस्तरमूलमुत्क्षिपन्तीति यदेतेन यजमानो विच्छिद्यते
विशेषेणाल्पी भवति रोगेण कृशो भवतीत्यर्थः । प्रज्ञातत्वेन स्थापितस्य बर्हि-
वोऽनुप्रहरणे तस्याल्पीभावस्य शान्तिर्भवति । तदेतद्बर्हिप्रहरणं सूत्रकारेण
स्वष्टीकृतम्—“ आयुषे त्वेत्यक्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निष्ठाय ” इति ।
“ अथैनमाहाऽऽग्नीध्रोऽनुप्रहरोति यत्प्रस्तरात्तृणमपात्तं तदनुप्रहरति ” इति च ।

मन्त्रकाण्डे पठितेन मन्त्रेण भूमिस्पर्शनं विधत्ते—

अनारम्भण इति । एतार्हं प्रस्तरप्रहरणादूर्ध्वं प्रस्तररूपस्य यजमानस्य
स्पर्शेऽवस्थितत्वाद्ध्युर्यनारम्भण इयं निरालम्बन इव भवति । त च वेपथो
भवितोरीश्वरः पालनस्त्रामिराहित्यमग्नेन सर्वदा कम्पनशीलो भवितुं समर्थो
भवति । निरन्तरं भवति कम्पमान इत्यर्थः । कृवातीति भूमिस्पर्शनेन लब्धम-
तिष्ठो न कम्पते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अथैनमाहाऽऽग्नीध्रः संवदस्वेत्यगानग्नीदित्यध्युर्यग-
नित्याग्नीध्रः ” इति । अनयोः प्रभोत्तस्मन्त्रेयोरुत्तरमन्त्रस्य शास्त्रान्तरपाठनि-
राकरणपूर्वकं मन्त्रद्वयोच्चारणं विधत्ते—

१ स. 'रमूलस्य । २ स. च. 'म्यगविच्छिद्यं विहा' । ३ क. घ. छ. च. 'मार्गी' ।
४ क. घ. छ. च. 'मार्गी' । ५ स. 'न्त्रयोः शा' ।

(वेद्यां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

अगाश्नमीदिति । हेऽग्नीध्रे आग्नीधर किं यजमानः स्वर्गं गतवान् । पशुद्योतनायेयं प्लुतिः । अगन्नाभिरित्येष शाखान्तरगतो मन्त्रपाठस्तस्मिन्पाठे बहनिः स्वर्गगत इत्यर्थो भवति, तत्त्वयुक्तम् । आहवनीयोऽत्र स्वर्गत्वेन विवक्षितः । तस्मिन्स्वर्गरूपेऽग्नौ तैमाग्निमेव प्रापितवान्भवति । यजमानं स्वर्गलोकान्निःसारितवान्भवति । तस्मादभिरित्येतत्पदं मन्त्रे परित्यज्यागन्नित्येतावदेव ब्रूयात् । तेन यजमानः स्वर्गं लोकं गतवानित्यर्थो लभ्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामियन्त सौऽग्निरविभेदित्यं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत सौऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रैषमैच्छन्तं मत्स्यः प्राब्रवीत्तमंशपद्धियाधिया त्वा वध्यासुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धियाधिया घ्नन्ति शतः (१) हि तमन्वविन्दन्तमं ऋवशुपं न आ वर्तस्व हव्यं नो वहैति सौऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति

(उपांशुयाजस्विष्टकृदाभिधानम्)

परिधीन्परि दधाति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्श-
यति (२) रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्ता-
त्परि दधात्यादित्यो ह्यवोधन्पुरस्ताद्रक्षास्यप-
हन्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्युपरिष्ठादेव रक्षा-
स्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुन-
त्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञ-
स्याऽऽर्था वसीयान्तस्यादिति भूपतये स्वाहा
भुवनपतये स्वाहा भूतानाम् (३) पतये स्वाहेति
स्कन्नमनु मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदात्या यजमानो
वसीयान्भवति भूर्यसीर्हि देवताः प्रीणाति
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरो-
डाशावुपाः श्रुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वा-
यार्थो मिथुनत्वायामिरमुष्मिँल्लोक आसीद्य-
मोऽस्मिन्ते देवा अन्नवन्नेतेमौ वि पर्युहामेत्य-
न्नाद्येन देवा अग्निम् (४) उपामन्त्रयन्त
राज्येन पितरो यमं तस्माद्गिर्देवानामन्नादो
यमः पितृणाः राजा य एवं वेद प्र राज्यम-
न्नाद्यमाप्नोति तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्य-
द्गनये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यद्गनये स्विष्टकृतेऽ-
वद्यति भागधेयेनैव तद्द्रुः समर्धयति सकृ-
त्सकृद्वं द्यति सकृदिव हि रुद्र उत्तरार्धाद्वं

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

द्यत्येषा वै रुद्रस्य (५) दिक्स्वायामेव दिशि
 रुद्रं निरवदयते द्विरभि वारयति चतुरवत्त-
 स्याऽऽप्त्यै पशवो वै पूर्वा आहुतय एष रुद्रो
 यदाग्निर्यत्पूर्वा आहुतीरभि जुहुयाद्बुद्राय पशू-
 नपि दध्यादपशुर्यजमानः स्यादतिहाय पूर्वा
 आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपीथाय (६) ॥

(शप्तः स्पर्शयति भूतानामग्निं रुद्रस्य सप्तत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रयोगो बार्हिषः स्पष्टं पञ्चमे प्रतिपादितः ।

अथ षष्ठोऽनुवाक उपांशुयाजस्विष्टकृतौ वक्तव्यौ ।

तत्राऽऽदौ तावत्परिधीनां परिधानं विधातुं प्रस्तौति-

अग्नेस्त्रय इति । यथा भ्रातरस्त्रयो हविर्वहन्तो मृता इत्यमेव स्य आर्ति-
 मारिष्यतीति यो हविर्वहति स मरणं प्राप्नोतीति भीतोऽग्निर्निलायत यथा
 देवैर्न ज्ञायते तथा निलीनोऽभूत् । निलीय चोदकमध्ये प्राविशत् । तमुद्दिश्य
 प्रकर्षेणान्वेषणं कर्तुमैच्छन् । तदा जलस्थितो मत्स्यस्तत्र स्थितमग्निं देवानामग्नेऽ-
 ब्रवीत् । ततोऽग्निस्तं मत्स्यमेवमशपत्-हे मत्स्य यस्त्वं देवानामग्ने मामेवं ज्ञापितवानसि
 पिशुनो भूत्वा प्राब्रवीः, तादृशं त्वां जालधारिणः कैवर्ता धियाधिया बध्यासुः,
 तेन तेन जालादिना साधनेन, यद्वा यदा यदा हन्तुं धिर्भवति तदा तदा राजावहनि
 वा वधं कुर्वन्तिवति । यस्मादेवं शप्तस्तस्मान्मत्स्यं तदा तदा घ्नन्ति मत्स्यमुखेन
 विज्ञाते वह्नौ देवा(वै)स्तमग्निं प्रति अस्मत्समीपे समागच्छ हव्यं चास्मदग्निं

(उपांशुयाजस्विष्टकृदाभिधानम्)

षहेत्युक्ते सोऽग्निर्वरमवृणीत—सुचि गृहीतस्य हविषः संबन्धि यदेव द्रव्यं हो-
मात्पुरा परिधिभ्यो बहिः प्रच्यवेत तदस्मदीयानां भ्रातृणां भागधेयमस्त्विति ।
ततस्तथैव देवैर्वरो दत्तः । तेन स्कन्नेन तानग्निभ्रातृन्यजमानः प्रीणयति ।

इदानीं विधत्ते—

परिधीनिति । यस्मात्परिधिभ्यो बहिर्देशोऽग्नेर्भ्रातृणामुपयुक्तस्तस्मात्पधीनग्नेः
परितः स्थापयेत् । तत्तु रक्षसामपघाताय भवति ।

षश्चिमादिशि स्थापितस्य मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां संस्पर्शनं विधत्ते—
सः स्पर्शयतीति । परिधीनां समीचीने स्पर्शे सति रक्षसां प्रवेष्टुं छिद्रा-
भावाद्ग्निसमीपे संचारो न भवति ।

दिक्त्रयदृष्टान्तेन पूर्वस्यामपि दिशि प्रसक्तं परिधिं वारयति—

न पुरस्तादिति । रक्षसामपघातः परिधेः प्रयोजनं, तच्चाऽऽदित्योदयेनैव
सिध्यति । आग्नेय्यामैशान्यां चाऽऽधारसमिधोः स्थापनं विधत्ते—

ऊर्ध्वे समिधाविति । दक्षिणोत्तरपरिध्योरग्रदेशे स्थापनीये ते ऊर्ध्वे ।
तेन स्थापनेन दिक्चतुष्टय इवोर्ध्वदेशेऽपि रक्षसामपघातो भवति ।

तयोर्दक्षिणसमिधः स्थापने मन्त्रकाण्डाम्नातं वीतिहोत्रं त्वा क्व इति मन्त्रं
विधत्ते—

यजुषाऽन्यामिति । स्त्रीपुरुषयोरिव समन्त्रकामन्त्रकयोः परस्परं वैलक्षण्या-
न्मिथुनत्वम् । समिधो द्वित्वं प्रशंसति—

द्वे एति । प्रायश्चित्तरूपेण स्कन्नानुमन्त्रणं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । हविषः स्कन्दने सति यज्ञस्य विनाशेन यो यजमानो
विनाशाभिमुखो भवति स कथं तत्परिहारेण वसुमत्तरो भवोदिति' पश्रवादिभिः
पृष्टो बुद्धिमानुत्तरं ब्रूते—त्रिभिरेतैर्मन्त्रैः स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति । भूपत्यादयो देवता-
विशेषा अग्निभ्रातरो वा तेभ्यः स्वाहेति यदनुमन्त्रणं तेन यज्ञस्याप्यार्त्या
*विनाशं प्राप्य यजमानो वसुमत्तरो भवति । यस्मादयं भूपत्यादिका भूयसी-
र्देवताः प्रीणयति तस्माद्युक्तं तस्य वसुमत्तरत्वम् । अथोपांशुयाजं विधत्ते—

जामि वा इति । यदन्वश्चावनुक्रमगतावाग्नेयाग्नीषोमिपुरोडाशौ स्याता-

*अत्र ख. पुस्तके विनाशमप्राप्येति पाठः । स केवले भ्रान्त्या शोधनकर्त्रा कल्पित
इति प्रतिभाति ।

भेतेन यज्ञस्य जाम्बालस्याय क्रियते । अत आलस्यपरिहाराय तयोः पुरोडाश-
योर्मध्य उपाशुयाजं यजेत् । किंच पुरोडाशद्रव्यक एको याग आज्यद्रव्य-
कोऽपर इति मिथुनत्वम् । अथ स्विष्टकृतं विधत्ते—

अग्निरमुष्मन्निति । पुरा कदाचिदाग्निः स्वर्गे स्थितः, यमस्तु भूर्लोके, तदा
मनुष्यणां पाकादिनिष्पादनाभावात्पितॄणां राजाभावाच्चाग्निमयोर्विपरिवर्तनं कर्तु-
मिच्छावन्तो देवा आगच्छतेति परस्परमाहूयान्नाद्येनोत्कोचेन तमग्निं भूर्लोके
समागन्तुमुपच्छन्दितवन्तः । पितरस्तु राज्येनोत्कोचेन यमं स्वर्गलोके गन्तुं
प्रलोभितवन्तः । यस्मादेवं तस्माद्देवानां मध्येऽग्निरन्नादो बह्वन्नभक्षकोऽभूत् ।
यमश्च पितॄणां राजाऽभूत् । य एतदुभयं वेद स प्रकृष्टराज्यमन्नाद्यं च प्राप्नोति ।
ततो देवास्तस्मा अग्नये भागं दत्तवन्तः । कोऽसौ भागः, यजमाना अग्नये
स्विष्टकृते यद्दविरवद्यन्ति सोऽस्य भागः । तस्मादग्नये स्विष्टकृतेऽवद्येत् । तथा
साति तदग्नये' दत्तेन भागेन रुद्रं क्रूरमग्निं समृद्धं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवद्यति स्विष्टकृते ”
इति । तदेतद्विधत्ते—

सकृदिति । एक एव रुद्र इति श्रुत्यन्तरात्सकृदवदानसदृशो रुद्रः । येय-
मैशानी सैवैषा रुद्रस्य दिक् । सा चोत्तरभागवर्तिनी । तस्मादुत्तरार्धादवदानेन
स्वकीयायामेव दिशि रुद्रं निःशेषेण तोषयति ।

इतरहविषामिव सकृदभिधारणं प्राप्तमपवदति—

द्विरभिधारयतीति । उपस्तरणमेकं हविरवदानं द्वितीयं द्विरभिधारणं चान्तत
इति चतुरवत्तं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसृष्टामितराभिराहुतिभिः ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

पशवो वा इति । पूर्वाः पुरोडाशाद्याहुतयः पशुस्वरूपाः पशुवदिष्टार्थमाप-
कत्वात् । अयं त्वग्निः क्रूरत्वाद्भुद्रः । यदि पूर्वा आहुतीरभिसंबध्य तासामुपरि
जुहुयात्तदा पशून्सर्वान्घातुकाय रुद्राय प्रयच्छेत् । ततो यजमानोऽपशुः स्यात् ।
तस्मात्पूर्वा आहुतीः परित्यज्य दूरे जुहुयात् । एवं होमः पशूनां संरक्षणाय
भवति ।

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाज इ(मि)त्येषोऽनुवादोऽत्राथवा विधिः ।

विष्णवादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगणके विधौ ।

सत्यर्थवादो विष्णवादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्त्रतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावु-
पांशुयाजमन्तरा यजति” इति । “विष्णुरूपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरूपां-
शु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति [च] । तत्र विष्णवा-
दिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवादो जामि वा एतदिति वाक्यमिति
चेन्न । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम
उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्सितम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं
विष्णवादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् ।
न चात्र यजतीति वर्तमाननिर्देशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् ।
अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपांशुयाजनाम-
कत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्णवादिवाक्य-
मर्थवादः स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः । समा-
धातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा
इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकवाक्यत्वप्रतीतिः । न खल्वेक-
स्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं संभवति । न चात्र विधित्सितस्योपांशुयाजस्य द्रव्या-
भावः । ध्रौवस्यैव द्रव्यत्वात् । नापि देवताया असंभवः । नानाशाखासूयांशु-
याजक्रमे पठितैर्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमियमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमा-
नत्वात् । तस्माद्यजतीत्येतद्विधायकम् ।

दशमाध्यायस्यान्तिमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजे यत्किञ्चिद्द्रव्यमाज्यमुताग्निमः ।

विशेषानुक्तितो मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ” ॥

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

“ उपांशुयाजमन्तरा यजति ” इत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वाद्वैच्छिकं द्रव्य-
मिति चेन्न । आज्यस्य श्रुतत्वात् । तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पूर्ण-
मास्यां यजन्निति श्रुतम् । न चैवमप्यनियतं यत्किञ्चिदाज्यं स्यादिति शङ्कनी-
यम् । ध्रौवस्य विहितत्वात् । “ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्ध्रुवायामा-
ज्यम् ” इति विहितम् । विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य समयोजनत्वाद्य
विपरिणामः कर्तव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिको वाऽग्निमो भवेत् ।

अविशेषात्प्रकरणान्तान्त्रिकोऽत्र नियम्यते ” ॥

तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् । विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादेरर्थवा-
दत्वेनाविधायकत्वात्, अन्यस्य च देवताविधेरदर्शनात्, यागेन देवतामात्र-
स्यैव कल्पनाच्च । मैवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्ण-
मासतन्त्रमध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्योपांशुयाजे नियम्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुतापि वा ॥

विष्णुर्यद्वाऽग्निमुत्सृज्यं विकल्प्यं देवतात्रयम् ।

कोऽप्यत्रानियमान्मैवमुपांशुत्वादियन्त्रणात् ॥

प्रजापतिरुपांशुत्वान्न तूष्णींभावयोगतः ।

अग्निमुख्यत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः ॥

अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्याज्यादितस्तन्न प्राजापत्योक्तिबाधनात् ॥

याज्यात्रैविध्यतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः ।

विधिशेषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूद्यते ” ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियामकाभावाद्यः कोऽपीति चेन्न । वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वा-
दीनां नियामकत्वात् । “ यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत्क्रियते ”
इतिवचनादुपांशुत्वधर्मसाम्येन प्रजापतिर्देवतेति चेन्न । प्रजापतिं मनसा ध्याये-
दिति विधेस्तूष्णींभावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथमयागदेवत्वेन मुख्यत्वादग्निर्दे-

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

वतेति चेन्न । तदुपांशुयाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यपाठात् । तावन्नूतामित्यादिपूर्वो-
दाहतवाक्यादग्नीषोमौ देवतेति चेन्न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधाय-
कत्वात् । कस्यांचिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठा-
द्विष्णुर्देवतेति चेन्न । तथा सति शाखान्तरप्रोक्तयोः प्राजापत्ययाज्यापुरोनुवा-
क्ययोर्बाधः प्रसज्येत । तस्मान्नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुप्राजापत्यग्नीषोमवि-
षयाभ्यां याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिस्रो देवता विकल्पन्ते । अत
एवोपांशुयाजविधिशेषेऽर्थवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवतात्रयमनूद्यते—“ विष्णुरुपांशु
यष्टव्योऽजामित्वाय प्राजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्या-
वजामित्वाय ” इति । तस्माद्देवताविकल्पः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ दर्शादिर्वा तस्य कालो दर्श एवान्य एव वा ।

द्विपुरोडाशसंनिध्यादाद्यो दर्शोऽग्नितोऽग्रतः ॥

विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने” ॥

“ जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यज-
त्यजामित्वाय ” इति पुरोडाशयोर्मध्येऽसौ यागो विहितः । पुरोडाशौ च
पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ । अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ । ततो द्विपुरोडाशसं-
निधेः समानत्वाद्दर्शः पूर्णिमा चेत्युभयमपि तस्योपांशुयाजस्य काल इत्याद्यः
पक्षः । अमावास्यां प्रकृत्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया ऊर्ध्वमैन्द्राग्नयाज्याया
अधस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्प्रकरणस्य संनिधितः प्रबलत्वाद्दर्श एव काल
इति मध्यमः पक्षः । तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजति
पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य च विधेः प्रबलत्वात्पौर्णमास्येव
कालः । तथा सति वैष्णवयाज्या प्रकरणादुत्कृष्यताम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पुरोडाशैक्ययुक्तायां पौर्णमास्यामयं न हि ।

स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तेर्लक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्खवत् ” ॥

सोमात्प्राग्ग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी
भवति । स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवतीति वाक्येनाग्नीषोमयोः सोमोत्तरकाली-

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

नत्वावगमात्तस्यामद्यमुपांशुयाजो यागो नास्ति । कुतः । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति पुरोडाशद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः— किं यागे पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूतावुतोपलक्षणीभूतौ । नाऽऽद्यः । अन्तरालवत्तद्विशेषणयोरप्युपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् । उपांशुयाजवत्तयोरपि स्वातन्त्र्येणैव फलान्वयात् । द्वितीये तु शङ्खन्यायेनोपलक्षकस्याग्नीषोमियपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्षिते काले यागोऽस्ति । यथा शङ्खध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने शङ्खं धमतः पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वरेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकः समागच्छति तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारसूर्यगत्यादिकं संभाव्येत तर्ह्यत्रापि संभवत्येवाऽऽग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मादेकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥

उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् ।

अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ ”

ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थमत्रदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवेण स्विष्टकृदादिकं शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः । “ तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति ” इति वाक्येन प्रापितत्वादिति चेन्मैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपात्तिमर्हति । ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थम् । तेन कर्तव्यानां भविष्यतामुपस्तरणादीनां सद्भावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्यं भवति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्विष्टकृत्संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि ।

प्रयोजनैक्यमेकस्मिन्युक्तं कर्मण्यतः क्षयी ॥

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।

त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥ ”

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

योऽयं स्विष्टकृद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःशेषसंस्कार इत्यविवादम् । तत्र संस्कारस्य इष्टप्रयोजनत्वेनावश्यंभावे सति तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद्यागो नापूर्व-स्योपकरोति । नह्येकस्मिन्कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः—कर्मण एक-त्वेऽप्यंशभेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रपाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशेन त्यागश्चेति त्रयोऽशाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात्स्विष्टकृदुभयार्थः । एवमन्त्यप्रयाजपशुपुरोडाशावप्युदाहार्यौ ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्रयोजकः स्विष्टकृत्किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ।

यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥

उत्तरार्धेतिशब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ।

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैष वर्तताम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ उत्तरार्वात्स्विष्टकृते समवद्यासि ” इति । सोऽयं स्विष्टकृद्यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः । तदुभ-याभावे स्वसिद्धयभावादिति चेन्मैवम् । उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामत्वा-द्भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कंचिद्भागिनमाकाङ्क्षतः । अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांश्च । तस्मात्तैवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते न त्वन्यस्य प्रयोजकः । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कृतेः ।

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्प्रतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति ” इति । तत्राऽऽग्ने-यादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यं, तावतैव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेन्मैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदी-यते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः । तस्मात्सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्टकृदनुष्ठेयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयाष्टके षडप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत्स घृतं निषि-
 क्तमविन्दत्सोऽब्रवीत्कोऽस्येश्वरो यज्ञेऽपि कर्तो-
 रिति तावंब्रूतां मित्रावरुणौ गोरेवाऽऽवर्मी-
 श्वरौ कर्तोः स्व इति तौ ततो गां समैरयतां
 सा यत्रयत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीडयत् तस्मा-
 द्घृतपद्युच्यते तदस्यै जन्मोपहृतं रथंतरं
 सह पृथिव्येत्याह (१) इयं वै रथंतरमिमा-
 मेव सहाजाद्येनोप ह्वयत् उपहृतं वामदेव्यं
 सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशु-
 नेव सहान्तरिक्षेणोप ह्वयत् उपहृतं बृहत्सह
 दिवेत्याहैरं वै बृहदिरामिव सह दिवोप ह्वयत्
 उपहृताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप
 ह्वयत् उपहृता धेनुः (२) सहर्षभेत्याह मि-
 थुनमेवोप ह्वयत् उपहृतो भक्षः सखेत्याह
 सोमपीथमेवोप ह्वयत् उपहृतांश्च हो इत्या-
 हाऽऽत्मानमेवोप ह्वयत् आत्मा उपहृतानां
 वसिष्ठ इडामुप ह्वयते पशवो वा इडां पशुने-
 वोप ह्वयते चतुरूपं ह्वयते चतुष्पादो हि
 पशवो मानवीत्याह मनुष्यताम् (३) अमेऽ-
 पश्यद्घृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाद्घृतमपी-
 डयत् तस्मादेवमाह मित्रावरुणीत्याह मित्राव-
 रुणौ होनां समैरयतां ब्रह्म देवकृतमुपहृत-

(इवोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

मित्याह ब्रह्मैवोप ह्वयते दैव्या अध्वर्वव उर्ष-
हता उपहृता मनुष्या इत्याह देवमनुष्याने-
वोप ह्वयते य इमं यज्ञमवान्धे यज्ञपतिं वर्धा-
नित्याह (४) यज्ञाय चैव यजमानाश्च
चाऽऽग्निपमा शास्त उपहृते धावांपृथिवी
इत्याह धावांपृथिवी एवोप ह्वयते पूर्वजे
ऋतावरी इत्याह पूर्वजे हेते ऋतावरी देवी
देवपुत्रे इत्याह देवी हेते देवपुत्रे उपहृतोऽयं
यजमान इत्याह यजमानमेवोप ह्वयत उत्त-
रस्यां देवयज्यामामुपहृतो भूर्यसि हविष्करण
उपहृतो दिव्ये धामञ्जुपहृतः (५) इत्याह
प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूर्यो हवि-
ष्करणं सुवर्गो लोको दिव्यं धामेदमसीदम-
सीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामोप ह्वयते विश्व-
मस्य प्रियमुपहृतमित्याहाछम्बटकारमेवोप
ह्वयते (६) ॥

(आह धेनुरेतां वर्धानित्याह धामञ्जुपहृतश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उपांशुयाजः षष्ठेऽस्मिन्स्वष्टकृच्च समीरितः ।

आध्वर्यवं समाप्याथ होत्रशेषो निरूप्यते ॥

तत्रास्मिन्सप्तमानुवाक इडोपाह्वानविधिस्तन्मन्त्रव्याख्यानं च प्रस्तूयते । मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्ड एवं समाम्नाताः—

“उपहूतं रथन्तरं सह पृथिव्या । उप मा रथन्तरं सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण ह्वयताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहूताः सप्त होत्राः । उप मा सप्त होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहूता धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षभा ह्वयताम् । उपहूतो भक्षः सर्वा । उप मा भक्षः सर्वा ह्वयताम् । उपहूता ३ हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मां इडा ह्वयताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहूतम् । देव्या अध्वर्यव उपहूताः । उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धान् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमानः । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतः । भूयसि हविष्करण उपहूतः । दिव्ये धामन्नुपहूतः । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । विश्वस्य पियमुपहूतम् । विश्वस्य पियस्योपहूतस्योपहूतः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ८] इति ।

एतद्विनिर्धोगं बौधायनो दर्शयति—“ उक्ता इडाया जपास्तानुपांशुशक्तवो-
ञ्चैरुपह्वयत उपहूतेडेति प्रतीचीमिडोपहूतेति पराचीम् ” इति । अस्यायमर्थः—
गोशरीररूपाया इडाया देव्या जपा वेदे स्पष्टं प्रोक्ता उपहूतं रथन्तरमित्येवमा-
रभ्योपहूता ३ हो इत्येवमन्ताः । तान्मन्त्रानुपांशु जपेत् । तत ऊर्ध्वमिडोपहूते-
त्यादिकमुचैः पठेत् । उपहूतशब्दस्य प्रथमप्रयोगे—पीडा प्रतीचीनमृत्वा भवति ।
चरमप्रयोगे पराचीनमुखेत्युच्यत इति ।

तानेतान्मन्त्रान्व्याचिख्यासुरादाविडाजन्मप्रकारं दर्शयति—

मनुः पृथिव्या इति । पुरा कदाचिन्मनुः पृथिव्या उपरि यज्ञार्थं किं द्रव्यमस्तीति

(इडोपाह्वानत्रिधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

सर्वत्रान्वेषणमकरोत् । अन्विष्य च तत्र गोः पादाङ्घ्रिषु भूपदेशेषु निषिकं घृतं लब्धवान् । लब्ध्वा च देवानामग्रे स एवमब्रवीत्—अस्या गोः पदेषु स्थितस्य घृतस्य स्वरूपं यथा लौकिकभोजनादिषूपयुक्तं तथा यज्ञेषूपयुक्तं कर्तुं कः समर्थ इति । तच्छ्रुत्वा तत्र स्थितौ मित्रावरुणौ मनुं प्रत्यब्रूताम्—किं गोः कार्यभूतेन घृतेन, तत्कारणभूताया गोरेव यज्ञाङ्गभावं कर्तुमावां समर्थौ स्व इति । एवमुक्त्वा तौ तत् ऊर्ध्वं तामिडारूपां गां भूमौ समैरयतां समानयताम् । सा च गौर्भूमौ यत्र यत्र नितरां पादं प्रक्षिप्तवती तत्र तत्र गोपदाङ्घ्रिषु भूपदेशेषु घृतं निष्पीडितमासीत् । यस्मादस्याः पादेभ्यो घृतं निर्गतमासीत्तस्मादिदं घृतपदीति प्रसिद्धाऽभत् । एवमस्या इडाया यज्ञभूमौ जन्म संपन्नम् । अथ मन्त्रं व्याचष्टे—उपहृतमिति ।

रथंतरं साम, तत्पृथिव्या सह मयोपहृतं समीपे यथा तिष्ठति तथाऽऽह्वानं कृतमित्यर्थः । एतन्मन्त्रगत रथंतरशब्देन भूमिरुपलक्ष्यते । यथा षड्भु पृष्ठस्तोत्रेषु रथंतरं सामाऽऽद्यं तथा त्रिषु लोकेषु भूमिराद्या । मन्त्रगतेन पृथिवीशब्देन तत्कार्यमन्त्राद्यमुपलक्ष्यते । तथा सत्यन्नाद्येन सह भूमिरुपहृतेत्येवं मन्त्रवाक्य-स्वार्थः । एवमुत्तरेऽपि मन्त्रा अनुद्य व्याख्यायन्ते ॥

तत्र सामविशेषवाचिना वामदेव्यशब्देन तत्सामसाध्याः पशव उपलक्ष्यन्ते । तदेतद्दर्शयति—

उपहृतमिति । इराशब्दवाच्यां वृष्टिस्तत्तंबन्धि बृहत्सामैर् वृष्टेर्बृहत्सामसा-
ध्यत्वादित्येतमर्थं दर्शयति—

उपहृतमिति । आश्वलायनेन ये होत्रका दर्शिता होता प्रशास्ता वासणा-
च्छंती पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छाबाक इति, तदुपह्वानपरत्वं दर्शयति—

उपहृता इति । सहर्षमेति पदेन सूचितमर्थं दर्शयति—

उपहृतेति । भक्षः सखेत्यनेन स्वापकारकसोमपानमुपलक्ष्यत इति दर्शयति—

उपहृत इति । होशब्दः प्रयुक्तः स्वरूपवाचीत्येतद्दर्शयति—

१ ख. 'म्—किमनेन गोः । २ ख. 'ति यद्रथं' । ३ ख. 'स्तोत्रसामसु रं' । ४ ख. 'त्वेव मं' । ५ ख. 'च्या पुष्टिं' । ६ ख. 'रं पुष्टे' ।

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

उपहृतां ३ इति । उपहृतशब्दे रङ्गप्लुतिदूरादाह्वानस्य षट्नेनाऽऽदराच्चा ।
आत्मन उपह्वाने प्रयोजनं दर्शयति—

आत्मा हीति । यस्मादिहाऽऽहृतानां रथंतरपृथिव्यादीनां भक्षः तस्वेत्यन्तानामुपवासायितृतम आत्मा, तदधीनत्वादितरोपह्वानस्य, तस्मादात्मनोऽप्युपह्वानं कर्तव्यम् ।

इडोपहृतेत्यारभ्य मानवीत्येतस्मात्प्राचीनस्य वाक्यसमूहस्य तात्पर्यं दर्शयति—
इडामुपेति । इडाशब्देन गोशरीरधारिणी देवतोच्यते । तस्या उपह्वानमिडो-
पहृतेत्यादिवाक्येन कुर्यात् । इडायाः पशुरूपत्वात्तदुपह्वानेन पशुप्राप्तिर्भवति ।
आरोहावरोहरूपयोर्वाक्ययोर्द्विरावृत्तत्वाच्चतुर्वारमुपह्वानं संपद्यते । पशूनां चतुष्पदत्वा-
देवदुपपन्नम् । तयोरावृत्त्या मध्ये सेयमिडाऽस्मानुपह्वयतामित्येतदिडादेवतायाः
प्रार्थना स्वस्मिन्देवतानुग्रहार्थम् ।

मनुः पृथिव्या इत्यस्मिन्नुपाख्याने मानवीत्यादिशब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येत-
दर्शयति—

मानवीत्याहेति । पुरा देवैर्निष्पादितमिडोपह्वानरूपं यत्परिवृत्तं(डं) कर्म
तस्योपह्वानं दर्शयति—

ब्रह्म देवेति । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तामित्यादिश्रुतिषु श्रुता ये देव्या
अध्वर्यवो ये च दृश्यमाना मानुषास्तेषामुपाह्वानं दर्शयति—

दैव्या इति । पूर्वोक्ता दैव्या मानुषाश्च येऽध्वर्यवस्ते सर्वेऽपि यज्ञमवन्तु
यज्ञपतिं च वर्धयन्त्वित्येवमाशीःपरतां दर्शयति—

य इमामिति । उपहृतः रथंतरः सह पृथिव्येत्यत्र यथा पृथिवीशब्दोऽन-
लक्षको नात्र तथा द्यावापृथिवीशब्दार्थो किंतु स्वार्थपरावित्येतद्दर्शयति—

उपहृते इति । ते च द्यावापृथिव्यौ देवतिर्यङ्मनुष्याद्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्ते,
ऋतशब्दवाच्यो यज्ञोऽनयोर्वर्तत इति ऋतावर्यो, नैते केवलमृत्विगादिरूपे किंतु
देव्यौ, देवाः पुत्रा तयोस्ते देवपुत्रे इत्येतां विशेषणार्थासिद्धिं दर्शयति—

१ स. शब्दाङ्ग° । २ क. घ. ङ. च. 'नस्याग्नेराद्' । ३ स. 'स्मादुपहृ' ।
४ स. यत्कर्म° । ५ क. घ. ङ. च. 'वी वाचकौ किं' ।

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

पूर्वजे इति । यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदत्र यजमानशब्दो नार्थान्तरलक्षक इत्येतद्वर्शयति—

उपहृतोऽयमिति । येषां देवयज्यादीनामर्थं यजमानोपह्वानं तानेतान्वि-
स्पष्टं दर्शयति—

उत्तरस्यामिति । सोमयागादिरूपाया उत्तरदेवयज्यायाः प्रजाहेतुत्वेन
प्रजात्वम् । अस्यामेवष्टौ बहुहविःसंपादकस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वम् ।

इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इत्यस्य स्पष्टार्थस्य मन्त्रवाक्यस्य
विवक्षितं तात्पर्यं दर्शयति—

इदमसीति । इदं प्रवर्तमानं मदीयं हविर्देवा जुषन्तामिति वक्तुं तस्मिन्दर्श-
पूर्णमासकर्माणि यजमान उपहृत इत्येतावदेव न भवति किंत्विदं निरूढपशुब-
न्धरूपं कर्म चिकीर्षुरसि सोमयागरूपाभिदं कर्म चिकीर्षुरसीत्येवं सर्व-
कर्मानुष्ठानविवक्षया यज्ञस्य प्रियामिदं धाम स्थानं प्रति यजमान उपहृतयते ।
सर्वकर्मविवक्षाद्योतनार्था वीप्सा ।

अन्यद्यजमानस्य यत्प्रियं तत्सर्वमुपहृतं, तस्य चोपहृतस्य सर्वस्य प्रियस्य
स्वामी यजमान उपहृत इत्यनेनोपाह्वानस्य न्यूनतां विचार्य संपूर्णता संपद्यत
इत्येतद्वर्शयति—

विश्वमस्येति । अपेक्षितस्यार्थस्य प्रच्छादनेनानुष्ठानवैयर्थ्यं छम्बट्कार-
स्तद्यथा न भवति तथैवैनं यजमानमुपहृतवान्भवति ।

अत्र मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ऊसो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धयर्थोत्साहतोऽग्निमः ।

प्रत्यक्षोक्त्या कृत्स्नमन्त्र इडार्थो नोहनं ततः” ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपाह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते—“ देव्या अश्वर्यव उप-
हृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धन् ” इति ।
ये देव्या अश्वर्यवो यज्ञमवन्ति ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यशो-
पहृता इत्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन समवेतोऽर्थः
प्रतीयते । तत इडोपाह्वानमन्त्रात्पृथक्कृत्याभिवृद्धयर्थे जपे यज्ञवाक्यमिदं लि-

क्लेन विनियुज्यताम् । तथा सति सत्रे यज्ञपतीनां बहुत्वाद्बहुवचनान्ततया यज्ञ-
पतिशब्द ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः-प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्त्र इडोषह्वाने
विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृत्स्नगन्त्र उपलभ्यते । प्रकरणे चेदमिडायाः ।
अतः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधान्न लिङ्गविनियोगः संभवति । तदभावे च यज्ञ-
पतिवृद्धिप्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यतापन्न-
मिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति
संगे तदूहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते काममेवाऽऽ-
त्मना पशूनामा दत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रय-
च्छति वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सदसस्पतये त्वा
हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै चतुरवत्तं भवति
हविर्वै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं यद्धोता प्रा-
श्नीयाद्धोता (१) आर्तिमाच्छेद्यदमौ जुहुया-
द्द्रायं पशूनापि दध्यादपशुर्यजमानः स्याद्वा-
चस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह परोक्षमेवैत-
ज्जुहोति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
स्वगाकृत्यै प्राश्नन्ति तथैव प्राश्नन्ति दक्षिणा
ददाति तथैव दक्षिणां ददाति वि वा एत-

(इडाप्राशिन्नभक्षयोरभिधानम्)

यज्ञम् (२) छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्नन्त्य-
 द्विमर्जियन्त आपो वै सर्वा देवता देवताभि-
 रेव यज्ञं सं तन्वन्ति देवा वै यज्ञाद्ब्रुमन्तरा-
 यन्तस यज्ञमविध्यत्तं देवा अभि समगच्छन्त
 कल्पतां न इदामिति तैऽब्रुवन्तिस्वष्टं वै न इदं
 भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तस्त्वि-
 ष्टकृतः स्विष्टकृत्त्वं तस्याऽऽविद्धं निः (३)
 अकृन्तन्त्यवेन संमितं तस्माद्यवमात्रमव घेद्य-
 ज्ञ्यायोऽवद्येद्दोषयेत्तद्यज्ञस्य यदुप च स्तृणी-
 यादभि च धारयेदुभयतः सश्वायि कुर्याद्व-
 दायाभि धारयति द्विः सं पद्यते द्विपाद्यज-
 मानः प्रतिष्ठित्यै यत्तिरश्वीनमतिहरेदनाभिविद्धं
 यज्ञस्याभि विध्येदत्रेण परि हरति तीर्थेनैव
 परि हरति तत्पूष्णे पर्यहरन्तत् (४) पूषा
 प्राश्य दतोऽरुणत्तस्मात्पूषा प्रापिष्टभागोऽदन्त-
 को हि तं देवा अब्रुवन्वि वा अयमाध्यप्राशि-
 त्रियो वा अयमभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहर-
 न्तसोऽविभेद्बृहस्पतिरित्यं वाव स्य आति-
 माऽरिष्यतीति स एतं मन्त्रमपश्यत्सूर्यस्य त्वा
 चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीन्नहि सूर्यस्य चक्षुः
 (५) किं च न हिनास्ति सोऽविभेत्प्रतिगृ-
 ह्तं मा हिःसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः

(इडाप्राशित्रभक्षयोरभिधानम्)

प्रसेवेऽश्विनोबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति
 गृह्णामीत्यब्रवीत्सवितृप्रसूत एवैनद्ब्रह्मणा देव-
 ताभिः प्रत्यगृह्णात्सोऽविभेत्प्राश्रन्तं मा हिः-
 सिष्यतीत्यगेनस्त्वाऽऽस्येन प्राश्रामीत्यब्रवीच्च
 ह्यभेरास्यं किं च न हिनस्ति सोऽविभेत्
 (६) प्राश्रितं मा हिःसिष्यतीति ब्राह्मण-
 स्योदरेणेत्यब्रवीच्च हि ब्राह्मणस्योदरं किं च न
 हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठोऽप्र
 वा एतस्मात्प्राणाः कांसन्ति यः प्राशित्रं
 प्राश्रात्यद्भिर्माज्जयित्वा प्राणान्तसं भृशतेऽमृतं
 वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथास्थानमुप
 ह्वयते (७) ॥

(प्राश्रीयाद्धोता यज्ञं निरहरन्तश्चक्षुरास्यं किं च न हिनस्ति सोऽ-
 विभेच्चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इडोपाह्वानमुदितमनुवाके हि सप्तमे ।

इडाप्राशित्रभक्षौ द्वावुच्येते अष्टमे पुनः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीन इडाया हेतुर्हस्तेऽवान्तरेडाम-
 वद्यत्यष्वर्युः प्रथममवदानमवदधाति स्वयं होतोत्तरम् ” इति, तदिदं होतुरव-
 दानं विधत्ते—

पशव इति । गोरूपाया इडायाः पशुत्वेन तामिडामाददानो होता
 पशूनामभिर्लाषित्वाथ स्वीकृतवान्भवति । होतुरन्यो न कश्चिदपि पशूनामिडारू-
 पाणां कामं दातुं समर्थः । इडाभागपाशनमन्वावुत्पाद्य व्याचष्टे—

(इडाप्राशित्रभक्षयोरभिधानम्)

वाचस्पतय इति । इडोपाह्वानरूपा वा वाक्तस्थाः पतिर्होतुर्जीवात्मा तस्मै हुतं हे पुरोडाश त्वां भक्षयामि । अनेन मन्त्रोच्चारणेन भागं कृत्वा वाचं देवतां पीणयतीत्यर्थः । तदतो यज्ञतभायाः पतिर्होतुर्जीवात्मा तस्मै हुतं त्वां भक्षयामि । अनेन तस्य पुरोडाशस्य स्वोदरकृतत्वं भवति ।

होतुर्हस्ते क्रियमाणस्यावदानस्य संख्यां विधत्ते—

तुल्यत्वादेति । प्रधानस्य हविषश्चतुरवत्तत्वं पूर्वमेव दर्शितं तत्ताम्यादि-
दमपि हविरेव भवति । चतुष्पाच्चतस्र्यासाम्यात्तस्य पशुरूपत्वम् ।

प्रकारान्तरेण भक्षणं प्रशंसति—

यद्योतीति । देवतारूपाया इडाया भक्षणेन होता मरणं प्राप्नुयात् । प्राशनं परित्यज्याग्नौ तद्भागहोमे सतीडारूपगवादिपशुनग्निरूपाय कुराय रुद्राव समर्पितवान्भवति । ततो यजमानः पशुरहितः स्यात् । तस्माद्वाचस्पतये त्वा हुवमिति प्रथममुक्त्वा पश्चाद्भक्षणे सति साक्षादग्नौ हुतं न भवतीति रुद्राव पशुसमर्पणं न भवति । वाचस्पतिव्यवधानेन परोक्षमेव हुतत्वात् । तथाऽप्यपि साक्षादिडां न प्राश्नाति किंत्वन्यस्यै हुतमेव प्राश्नातीतिडाप्राशनप्रयुक्तो मरण-
दोषो न भवतीति । इदृशस्य भक्षितस्य स्वात्मगतत्वेन स्थापनाय तदतस्पतय इत्यादिकं पठनीयम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यजमानपश्चमा इडां प्राश्नन्ति” इति । तदिदं विधत्ते—

प्राश्नन्तीति । तथै दुःखोत्तरणावसरे प्राशनेन हि दुःखमुत्तीर्यते । ऋत्विग्भिः प्राशने सति दक्षिणाऽपि दत्ता भवति । तदानमेतास्मिन्प्रधानयागो-
त्तरणावसरे ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ मनो ज्योतिरित्यङ्गिरन्तर्वेदि प्रस्तरे मार्जयित्वा” इति,
तदिदं विधत्ते—

वि वा एतदिति । “ सत्यमापः सर्वा देवता आपः ” इतिश्रुत्यन्तरादपां सर्वदेवतारूपत्वम् । अथ प्राशित्रावदानपरिमाणं विधत्ते—

देवा वा इति । देवाः पुरा यज्ञं प्रथममकुर्वन्तदा स्विकृदग्निरूपं रुद्र-
मन्तरितवन्तः, तेनान्तरायेण कुपितः सन् रुद्रस्तदीयं यज्ञमविध्यदिकलमकरोत् ।

(इडाप्राशिन्नभक्षयोरभिधानम्)

तं रुद्रं देवा आभिमुख्येन गत्वा तदिदं यज्ञानुष्ठानस्माकं कल्पतां संपूर्णं भव-
त्विति प्रार्थितवन्तः । तदानीं केचिद्बुद्धिमन्तो देवा इतरान्प्रत्येवमब्रुवन्-यदि
वयं तं रुद्रं हविष्पदानेनाऽऽराधयिष्यामस्तर्ह्यस्माकामिदं कर्म स्विष्टं भविष्यतीति ।
ततो हविराराधनेन स्विष्टकरणाद्बुद्धरूपस्याग्नेः स्विष्टकृत्त्वं संपन्नम् । ततो देवास्त-
माराध्य तस्य संबन्धि यद्यवमार्त्तं पुरोडाशांशरूपमाविद्धमासीत्तदाविद्धमुपहतं
निरकृन्तन्निष्कृष्य छिन्नवन्तः । यस्मादेवं तस्मात्प्राशिन्नभागं यवमात्रमब्रुयेत् ।
अधिकावदानं प्रतिषेधति-

यज्यायोऽघद्येदिति । अधिकावदाने यज्ञस्य तदङ्गं रोपयेन्मोहयेद्यज्ञप्रयोगे
भ्रान्तिं जनयेदित्यर्थः । रुद्रेण कृतो योऽयं पुरोडाशस्य वेधस्तस्मादेव वेधदेशा-
दिदमत्र प्राशिन्नभागावदानं प्रतीयते च । विस्पष्टमयमर्थः शाखान्तर आम्ना-
यते-“ अज्यायो यवमात्रादाव्याधात्कृत्यतामिदम् । मा रूरुपाम यज्ञस्य शुद्धं
स्विष्टमिदं हविः ” इति ।

उपस्तरणादिचतुरवदानानिन्दापुरःसरं सकृदवदानाभिधारणे विधत्ते-

यदुप चेति । यद्यवदानात्पूर्वमुपस्तरणं पश्चाच्चाभिधारणं कुर्यात्तदानीमुपात्तस्य
पुरोडाशस्योभयोः पार्श्वयोः संश्रायि कुर्यात् । सम्यक्भाय उच्छूनत्वरूपो
रोगविशेषो यस्याङ्गस्य तदङ्गं संश्रायि । सकृदवदानाभिधारणोभ्यां
द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठा भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “ अग्नेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशिन्नं परिहरति ”
इति । तदेतद्विधत्ते-

यत्तिरश्वीनमिति । वेदेरुत्तरतः स्थितोऽध्वर्युर्वेदिमध्यास्थिते पुरोडाशे
प्राशिन्नभागमवदायाऽऽहवनीयस्य दक्षिणे भोगे स्थिताय ब्रह्मणे वेदेरुपरि हस्तं
प्रसार्य तिरश्चीनं यथा भवति तथा यदि दद्यात्तदानीं यज्ञस्य यदङ्गं
रुद्रेणानभिविद्धं तदप्याभिविद्धं भवेत् । तस्मादुत्तरस्यां दिश्यवस्थितोऽध्वर्युः
माङ्मुखो गत्वाऽऽहवनीयस्याग्नेण देशेन ब्रह्मसमीपं प्राप्य तस्मै भागं
परिहरति । परितो नयति सम्यग्दद्यादित्यर्थः । तथा सति तीर्थेनैव नद्यवतरणत्त-
दृशेनैव मार्गेणैवाऽऽनीतवान्भवति ।

अत्र सूत्रकारेण प्राशिन्नमवदीयमानं प्रेक्षत इत्युपक्रम्यैतदुक्तं “ सूर्यस्य त्वा
चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याहिरयमाणं सावित्रेण प्रतिगृह्याङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गु-

(इडाप्राशिन्नभक्षयोरभिधानम्)

ल्याऽऽदायाम्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्यामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीत्यसंम्लेत्याभिगिरति ॥ इति । असंम्लेत्य दन्तैरचूर्णकृत्य ।

तत्र दर्शनमन्त्रमुत्पाद्य विनियोक्तुं प्रस्तौति—

तत्पूष्ण इति । पुरा कदाचिद्देवास्तत्प्राशिन्नं पूष्णे समर्पयन् । तत्र पूषा मन्त्रमन्तरेणाऽऽत्तस्य प्राशिन्नस्य दन्तैर्बलाद्दर्शनं कृत्वा प्राश्य तदन्नं दशनेनोपपाद्य तेन स्वकीयान्दन्तान्पातितवान् । यस्मादेवं तस्मात्पूष्णः सर्वत्र चरोः विष्टमेव भागं कुर्यात् । ततो देवास्तं दन्तहनिं पूष्णमुद्दिश्य परस्परमब्रुवन् । अयं पूषा व्याधिं समृद्धिरहितोऽभूद्यस्मादयं प्राशिन्नानर्होऽभूदिति विचार्य तत्प्राशिन्नं बृहस्पतये समर्पयन् । स बृहस्पतिर्मनस्येवमबिभेत्, यथा पूषा प्राशिन्नं प्राश्याऽऽर्तिमगमादित्थमन्योऽपि यः प्राश्याति स आर्तिमारिष्यति गमिष्यतीति । अथ दर्शनमन्त्रमुत्पादयति—

स एतमिति । मनुष्यचक्षुः केनापि रोगेण हिंसितं भवति । आरोग्यपदस्य सूर्यस्य चक्षुर्न केनापि हिंस्यते । तस्मादनेन मन्त्रेण पश्यामीत्यर्थः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रमुत्पादयति—

सोऽबिभेदिति । ब्रह्मणा मन्त्रेण देवताभिरधिना(श्व्या)दिभिस्तादृशः प्रतिग्रहो न हिनस्ति । तस्मात्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ।

अथ प्राशनमन्त्रस्य भागत्रयं क्रमेणोत्पादयति—

सोऽबिभेदिति । प्रौढमरण्यं दहतोऽपि दावाधेर्मुखमास्यं शुष्ककाष्ठकण्टकादिना केनापि न हिंस्यते । श्राद्धादौ परान्नं भुञ्जानस्यापि ब्राह्मणस्योदरं केनापि प्रत्यवायेन न हिंसितं भवति । यस्माद्बृहस्पतिर्ब्रह्मिष्ठो मन्त्रवित्तमस्तस्माद्बृहस्पतेर्ब्रह्मणेत्येतद(म)पि मन्त्रभागं पठेत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशमभिमृश्यावि वाङ्म आसन्निति यथालिङ्गमङ्गानि ॥ इति । तदेतदाभिमर्शनं शिरोमार्जनपूर्वकं विधत्ते—अप वा इति ।

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद्ग्रहो न वाऽग्निमः ।

शेषसत्त्वान्न शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् ॥ ”

(इडाप्राशिन्नभक्षयोरभिवानम्)

इडाभक्षणार्थं प्राशिन्नभक्षणार्थं वाऽवत्तं यदि नश्येत्तदा शेषस्य तन्मावा-
त्तस्माच्छेषात्पुनरवदेयामिति चेन्न । तस्य शेषस्यान्यथाप्रतिपत्त्या शंभुवाककाली-
नभक्षरूपयाऽवरुद्धत्वात् । तस्मादवत्तनाशे द्रव्याभावादिहादिकं न्युच्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वाऽन्यभक्षणम् ।

इडाषाः परिसंख्यानात्स्वाम्यप्राप्तौ ततोऽन्तिमः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोरे प्राशिन्नादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमृत्विग्भ्योऽन्वैः कार्यम् ।
कृतः । ऋत्विजां परिसंख्यातत्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षप्राप्तौ सत्यां
पुनरप्येवमाप्नायते-“ यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति ” इति । तदेतत्पुनरा-
प्नातं परिसंख्यार्थम् । यजमानसहिता ऋत्विजः प्राशिन्नादिकं न भक्षयेयुरि-
त्यर्थः । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्येषां प्राशिन्नादिभक्षणमिति चेन्मैवम् । यजमानस्य
कर्मकरत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते । तस्मादपरिसंख्यातत्वाद्यृत्वि-
जायेव प्राशिन्नादिभक्षणम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विकृतावुत्त ।

इष्टिप्रकरणादेव प्रकृताविति युच्यते ॥

संतर्दनादिवद्वाक्यादिकृतौ पूषसंभवात् ।

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते-“ तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तकी हि ” इति ।
तत्र दन्तरहितस्य पूषणः पिष्टभागत्वं संतर्दनाद्यधिकरणन्यायेन प्रकृतावुत्कृष्ट-
तया विकृतिगामीत्यवगम्यते । तथाऽप्युत्तराधिकरणेषु तस्मिन्नेव विषये विशेषं
वक्तुमिह प्रस्तूयते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत्त पेषणम् ।

विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥

प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम् ” ॥

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

“ पौष्णं चरुं निर्वपेत् ” इति चरुर्विहितः । “ पौष्णः श्याममालमेताञ्च-
कामः ” इति पशुविधिः । पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्ण-
पशौ प्राप्तम् । तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य
पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तपेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षाः स्पष्टाः
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ द्विदेवकेऽपि किं पिष्ट्यादुत पूषेकदेवके ।

द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्त्वात्पेषणभागिनः ॥

देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगाभि तत् ॥

राजसूये श्रूयते—“ सोमापौष्णं चरुं निर्वपेद्देन्द्रापौष्णं चरुम् ” इति ।
तत्र द्विदेवके चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सत्त्वात्पेषणं पूषार्थं कर्तव्यमिति चेत् ।
तत्रेदं वक्तव्यं—किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः । नाऽऽद्यः ।
यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति ।
पौष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं
नाहंति । पूषा अपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेन्मैवम् । भागशब्दा-
न्यथानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात् । नहि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं
सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद्यागः कल्प्यते । तस्मादेकदे-
वकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वाच्च द्विदेवके यागे पेषणमस्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्नीध्र आ दधात्यग्निमुखाग्नेवर्तन्प्रीणाति
समिधमा दधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या
अथो समिधृत्येव जुहोति परिधीन्त्सं माधि
पुनात्येवैवान्त्सकृत्संकृत्सं माधि पराङ्घ्रिं शे-

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

तर्हि यज्ञश्चतुः संपद्यते चतुष्पादः पशवः पशू-
 नेवाव रुन्धे ब्रह्मन्प्र स्थास्याम इत्याहात्र वा
 एतर्हि यज्ञः श्रितः (१) यत्र ब्रह्मा यत्रैव
 यज्ञः श्रितस्तत एवैनमा रभते यद्धस्तेन प्रमी-
 वेद्वेपनः स्याद्यच्छीर्णा शीर्षक्तिमान्स्याद्यत्तू-
 ण्णिमासीतासंप्रत्तो यज्ञः स्यात्प्रतिष्ठेत्येव ब्रूया-
 द्वाचि वै यज्ञः श्रितो यत्रैव यज्ञः श्रितस्तत
 एवैनं संप्र यच्छति देवं सवितरेतत्ते प्र (२)
 आहेत्याह प्रसूत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि
 ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
 पाहीत्याह यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मने तेभ्यं
 एवाऽऽशिषमा शास्तेऽनात्या आश्राव्याऽऽह
 देवान्यजेति ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा देवता अथ
 कतम एते देवा इति छन्दाःसीति ब्रूयाद्वायत्रौ
 त्रिष्टुभम् (३) जगतीमित्यथो खल्वाहुर्ब्राह्मणा वै
 छन्दाःसीति तानेव तद्यजति देवानां वा इष्टा
 देवता आसन्नथाग्निर्नोद्वलत्तं देवा आहुतीभिर-
 नूयाजेष्वन्वाविन्दन्यदं नूयाजान्यजत्याग्निमेव तत्स-
 मिन्ध एतदुर्वै नामाऽऽसुर आसत्स एतर्हि यज्ञ-
 स्याऽऽशिषमवृद्धं यद्ब्रूयादेतत् (४) उ द्यावा-
 पृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेवाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽ-
 शिषं गमयेदिदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येव
 ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयत्यार्धं

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्याहेदमरात्स्मेति वा
वैतदाहोर्पश्रितो दिवः पृथिव्योरित्याह द्यावा-
पृथिव्योर्हि यज्ञ उर्पश्रित ओमन्वती तेऽस्मि-
न्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी (५) स्तामित्या-
हाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते यद्ब्रूयात्सूपावसाना
च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्या-
द्यदा हि प्रमीयतेऽथेमामुपावस्यति सूपचरणा
च स्वधिचरणा चेत्येवं ब्रूयाद्द्वितीयसीमेवास्मै
गव्यूतिमा शास्ते न प्रमायुको भवति तयोरा-
विद्यग्निरिदं हविरजुषतेत्याह या अयाक्ष्म(६)
देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह यन्न निर्दि-
शेत्प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशिर्गिच्छेदा शास्तेऽयं
यजमानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवैनं सुवर्गं लोकं
गमयत्यायुरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्त
इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते सजातवनस्या-
मा शास्त इत्याह प्राणा वै सजाता प्राणा-
नेव (७) नान्तरिति तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते
वयमग्नेर्मानुषा इत्याहाग्निर्देवेभ्यो वनुते वयं
मनुष्येभ्य इति वावैतदाहेह गतिर्वामस्येदं च
नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति
याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो नमस्करोत्यात्म-
नोऽनात्यै (८) ॥

(श्रितस्ते प्र त्रिष्टुभमेतद्द्यावापृथिवी या अयाक्ष्म प्राणानेव षट्चेत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे स्पष्टमुदितमिडाप्राशिन्नभक्षणम् ।

अनूयाजाः सूक्तवाका नवमे द्वयमीर्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावदाग्नीध्रभागस्य प्रदानं विधत्ते—

अग्नीध इति । पौरोडाशिके तु काण्डेऽग्नीध्रे प्रथमायाऽऽदधातीति भाग-
प्रदानं प्रथमस्य यु(स्यो)क्तम् । तस्मादाग्नीध्रेणेध्यमानस्याग्नेर्मुखत्वम् । तस्मि-
न्नेव काण्डे “ सकृदुपस्तीर्य द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति ” इत्युक्तं
(क) षडवर्त्तसंख्यासामान्यादृतुसंबन्धः । तस्मादग्निमुखानामृतूनां प्रीतिः ।यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रैः समिधमादधात्येषा ते अग्ने
समित् ” इति, तदेतद्विधत्ते—

समिधमेति । अनूयाजा उत्तरा आहुतयस्ताश्चास्यां समिधि प्रतितिष्ठन्ति ।

किंच, समिद्युक्त एवाग्नावनूयाजाञ्जुहोति^१ । पुनः शोधनं विधत्ते—

परिधीन्त्सामिति । पूर्ववदावृत्तिं प्रसक्तां वारयति—

सकृत्सकृत्सामिति । योऽयमाधारयोर्मध्ये पूर्वोक्तः संमार्गस्तस्य काले यज्ञः
पराग्भूतो न भवति, किंतु प्रत्यग्भूतः । तत ऊर्ध्वं प्रधानयागानां प्रवर्तिष्यमा-
णत्वात् । अनूयाजसमिध ऊर्ध्वं संमार्गकाले तु यज्ञः पराग्भूतस्तत ऊर्ध्वं
प्रधानयागस्य कस्याप्यभावात् ।

अग्रेरपि सकृत्संमार्गमध्याहृत्यानेन सह परिधिब्रयगतां संमार्गसंख्यां प्रशंसति—

चतुः समिति । अनूयाजार्थं गमिष्यतोऽध्वर्योर्ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापनमन्त्रमु-
त्थाद्य तस्य तात्पर्यं दर्शयति—ब्रह्मन्प्रेति । यस्मिन्नाहवनीयस्य दक्षिणे देशे ब्रह्मा वर्ततेऽत्रैवैतास्मिन्काले
यज्ञ आश्रितस्तत्समीपे स्थित्वा होतव्यत्वात् । अतो ब्रह्मानुज्ञापनेन यज्ञो यस्मि-१ स्व. °दानस्य प्राथम्यमुक्त° । २ स्व. °तविधानेन सं° । ३ स्व. °ग्नीध्र आनुया-
जिकीं सं° । ४ स्व. °ति । शो° ।

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

देश आश्रितस्तत एव देशाद्यज्ञमुपक्रान्तवान्भवति ।

ब्रह्मणो वाचैवानुज्ञापदानं विधत्ते—

यद्धस्तेनेति । किमयं ब्रह्मा हस्ताग्रसंचालनेनानुजानीते किंवा शिरश्चालनेनाथवा तूष्णीमेवाऽऽस्त आहोस्वित्प्रतिष्ठेत्येतया वाचा । नाऽऽद्यः । कम्पप्रसङ्गात् । यदि हस्तचालनेन प्रमीवेत्पेरयेसदा शरीरे बातादिजन्यः कश्चित्कम्परोग उत्पद्येत । शिरसाऽभ्यनुज्ञाने शीर्षकिमाञ्जिशरोरोगवान्भवेत् । तूष्णीमवस्थाने बहोऽसंपत्तः सम्यक्प्रवृत्तो न भवेत् । तस्मात्प्रतिष्ठेत्यनया वाचैवाभ्यनुज्ञानं परिशिष्यते । तथा सति यज्ञस्य मन्त्ररूपायां वाचि श्रितत्वात्तद्योग्यादाश्रयाद्यज्ञं प्रयच्छति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहो प्रतिष्ठेति प्रसौति” इति । सोऽयं शाखान्तर आमनातो मन्त्रस्तस्यावमर्थः— हे सवितर्देव यदेतत्प्रस्थास्याम इत्यनुज्ञापनं तदेतत्तवाध्वर्युः प्राह तस्मात्त्वं प्रसुव च प्रयज च । बृहस्पतिरेवात्र ब्रह्मा । हे बृहस्पते स त्वं यज्ञं पाहि यज्ञपतिं मनुष्यब्रह्मरूपं मामपि पाहि । हेऽध्वर्यो यत्त्वयोक्तं तर्क्षे तथाऽस्तु । अनूयाजान्वहुं प्रस्थानं कुर्विति । तस्यैतस्य शाखान्तरोक्तस्य मन्त्रस्य भागान्व्याचष्टे—

देव सवितरिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ औपभृतं जुह्वामानीष जुह्वामृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽग्नेणाऽऽधारसंभेदं प्रतीचस्त्रीननूयाजान्व्यवत्वाश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति यज यजेतीतरौ ” इति, आ(तत्राऽऽ)श्रावणपूर्वकं प्रथमयागसंप्रेषं विधत्ते—

आश्राव्येति । अथ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यामनूयाजार्थं देवतासद्भावं दर्शयति—) ।

ब्रह्मवादिन इति । या देवता अग्निप्रजापत्यादयो यष्टव्यास्ताः सर्वाः पुरोडाशादिभिरेवेष्टाः । अथ यान्देवान्यष्टुमयमध्वर्युः प्रयतते ते देवाः कतमे, न स्वत्ववशिष्टाः केचिद्देवाः सन्तीति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तः—छन्दांस्यवशिष्टानीत्युत्तरं ब्रूयात्, गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीं च षष्टुमध्वर्योर्यत्न इति । अपि चान्ये तत्र विशेषमाहुः—छन्दसां ब्राह्मणैरध्येतव्यत्वाद्ब्राह्मणा एव छन्दोरूपा

इति । तस्माद्ब्राह्मणानेवाध्वर्युर्यजतीत्युत्तरम् । ब्राह्मणजात्यभिमानी योऽग्निः स एवानूयाजदेवतेति तात्पर्यार्थः । अथानूयाजान्विधत्ते—

देवानामिति । पुरा कदाचिद्देवा यागं कृतवन्तस्तत्राग्निप्रजापत्यादयो यदा देवैरिष्टास्तदा तद्यागादूर्ध्वमाहुत्याधारभूतोऽग्निः प्रज्वलितो नाभूत् । ततो देवा अनूयाजेषु प्रविश्य निलीनमग्निमन्विष्ट्याऽऽहुतिभिर्लब्धवन्तः । तस्मादनूयाजान्यजेत्तेनाग्निमेव प्रज्वालितवान्भवति ।

एतेषां चानूयाजानां मन्त्रास्तदीये मन्त्रकाण्ड एवाऽऽम्नाताः—

“ देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यमन्माऽऽयजी होता । होतुर्होतुरायजीयान् । अग्ने यान्देवानयात् । याऽऽपिप्रेः । ये ते होत्रे अमत्सत । ताऽऽससनुषीऽऽहोत्रां देवंगमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् । स्विष्टकृच्चाम्ने होताऽभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ९] इति ।

देवं द्योतनशीलं बर्हिर्नामकं यदाग्निस्वरूपं तदेतद्वसुधेयस्य वेतु । आज्यं वसुरूपं यदेतदग्नावाधेयं तदेतद्भक्षयतु । किमर्थं, वसुवने वसुनो धनस्य वननं भजनं वसुवंस्तस्मै । यजमानस्य धनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एवं नराशंसनामकेऽप्यग्नौ योजयितव्यम् । स्विष्टकृच्चामकोऽग्निः । सोऽयं सुद्रविणा शोभनधनः । मन्द्रो हर्षणशीलः । कविर्विद्वान् । सत्यमन्मा सत्यमननः । आयजी शास्त्रीयया मर्यादया यष्टा । होता देवानामाह्वाता । होतुर्होतुरायजीयाँलोके यो यो होता तस्मात्तस्मात्सर्वस्मादतिशयेन शास्त्रीयमर्यादानुल्लङ्घनेन यष्टा । हेऽग्ने ईदृशस्त्वं यान्देवानयाड्यष्टवानसि, यांश्च देवानपिप्रेः प्रीणितवानसि, ये च देवास्ते तव होत्रे होत्र(तृ)कृत्येऽमत्सत यजनेऽमाद्यन्हृष्टवन्तः, दिवि स्थितेषु देवेषु ससनुषीं हविर्दत्तवतीं देवंगमां देवानवगच्छन्तीं तां होत्रां होतृक्रियामिममस्मदीयं यज्ञमेरयाऽऽभिमुख्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेवतुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेत्यर्थः । हेऽग्ने त्वं स्विष्टकृद्धोता चाभूर्यदस्माभिरिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं तादृशो होमस्य कर्ताऽभूः । अतो नमोवाके यजमानस्य नमस्कारोक्तौ सत्यां वसुवने धनस्य संभजनाय वसुधेयस्य वीहि अग्नावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय ।

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

तैरेतैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः प्रसिद्धा अनूयाजाः प्रपञ्चिताः । अथ प्रस्तरग्रह-
रणाङ्गभूतः सूक्तवाको व्याख्यातव्यः । सूक्तवाकस्यानूयाजानन्तरभावित्वं बोधा-
यनेन दर्शितम्—“ अनूयाजानां प्रथमं यजति देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति
देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति द्वितीयं देवो अग्निः स्विष्टकृदिति
तृतीयमनवानमनूयाजान्यजतीति ब्राह्मणमुत्तमे वाऽमत्सतेति व्यनिति यदा जानाति
सूक्तवाकानेनूक्या [?] इति तदा सूक्तवाकमन्वाहेदं द्यावापृथिवी (वी इ)
ति प्रतिपद्य ” इति । सोऽयं सूक्तवाकस्य प्रथमो भागो मन्त्रकाण्ड एवाम्नातः—

“ इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्ध्मं सूक्तवाकम् । उत नमोवाकम् ।
ऋध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने । त्वं सूक्तवागसि । उपश्रितो दिवः पृथिव्योः । ओम-
न्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् । शंगये जीरदान् । अत्रस्नु
अप्रवेदे । उरुगव्यूती अभयंकृतौ । वृष्टिद्यावा रीत्यापा । शंभुवौ मयोभुवौ ।
ऊर्जस्वती च पयस्वती च । सूपचरणा च स्वधिचरणा च । तयोराबिदि ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १०] इति ।

हे द्यावापृथिवी इदमीदृशं भद्रं कल्याणमभूत् । कीदृशमिति तदुच्यते—ते
वयं सूक्तवाकमाध्मं, श्रद्धालुरयं यजमानः सम्यग्नेन हविर्दत्तमित्यादिवाक्यानि
सूक्तानि तेषां सूक्तानां देवैर्मनुष्यैर्वा वचनं वाकस्तद्यथा भवति तथा समृद्धिं
गताः स्मः । अथवा “अग्निरिदं हविरजुधत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत ”
इत्यादीनि सूक्तानि तेषां वचनमत्र यथा भवति तथा वयमृद्धिं गताः । अपि
च नमो देवेभ्य इति उक्तिर्नमोवाकः, स यथा भवति तथा वयमृद्धिं प्राप्ताः ।
हेऽग्ने त्वया सूक्तोच्यं यजमानः समृद्धं हविर्दत्तवानित्येतादृशं सूक्तं वक्तव्यं, तेन
वयमृध्यास्म समृद्धिं प्राप्ता भूयास्म । यथा त्वं द्यावापृथिव्योरुपश्रितोऽवस्थितो
भूत्वा सूक्तवागसि सूक्तं वक्तुं क्षमोऽसि । हे यजमान तव संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे
द्यावापृथिव्यावोमन्वती रक्षणवत्यौ स्ताम् । कीदृशे [शौ), शंगये सुखस्य
प्रापयिष्यौ, जीरदान् वृष्ट्यादिद्वारेण जीवनप्रदाष्यौ, अत्रस्नु भयरहिते, अप्रवेदे
अस्मदीयानां दोषाणामकथयिष्यौ, उरुगव्यूती प्रभूततृणोदकयुक्तत्वेन विस्ती-
र्णगोप्रचारेण, अभयंकृतावस्मास्वभयस्य कष्यौ, वृष्टिद्यावा वृष्टेः प्रकाशयिष्यौ,
रीत्यापा रीतेः सन्मार्गवृत्तिप्रकारस्य प्रापयिष्यौ, शंभुवौ रोगाद्यनिष्टशान्तेः प्राप-

१ ख. साध्या । २ क. च. °ननुक्या । ३ ख. °नूक्त्वाऽनुब्रूहीति । ४ ख. °णम-
स्माकम् । ५ ख. यस्मात्त्वं वा । ६ ख. °तोऽभूः सू ।

विद्यौ, मयोभुवावन्नषानादिसुखस्य प्राषयिष्यौ, युवयोर्मध्ये द्यौरियमूर्जस्वती वृष्टिरूपरसवती, पृथिवीयं पयस्वती तृणोदकद्वारा बहुलक्षीरादियुक्ता । तथेयं द्यौः सूपचरणा देवताधिवासस्थानत्वेन सुष्ठुपचरितव्या । इयं पृथिवी स्वधिचरणा सुखेनाऽऽश्रयितुं शक्या । तयोर्द्यावापृथिव्योराविदि आज्ञायां सत्याम्, अग्निरिदं हविरजुषतेत्यनेन वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

अस्य सूक्तवाकस्य प्रथमवाक्यं शाखान्तरेऽन्यथा पठितम्—“ एतदु द्यावा-पृथिवी भद्रमभूत् ” इति, तदिदं दूषयित्वा स्वशाखापाठं प्रशंसति—

एतदुर्वै नामेति । एतदुनामा कश्चिद[दा]सुर आसीत् । स कस्य-चिद्यज्ञ एतस्मिन्सूक्तवाककाले समागत्याऽऽयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्या-दिकामाशिषं यजमानसंबन्धिनीं विनाश्य स्वसंबन्धिनीमकरोत् । तस्मादेतदु द्यावापृथिवी (वी इ) ति यदि होता पठेत्तदाऽऽसुरस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिः स्यात् । ततः शाखान्तरपाठं परित्यज्येदं द्यावापृथिवी भद्रमित्येव पठेत् । तथा सति यज-मानस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिर्भवति ।

सूक्तवाकनमोषाकशब्दयोः क्रियाविशेषणत्वं दर्शयति—

आधर्मेति । इदं द्वयं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्ता इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते । यज्ञस्याग्निरूपेण पृथिव्यां फलरूपेण दिवि चाऽऽश्रितत्वं प्रसिद्धमित्थे-तदर्शयति—

उपश्रित इति । रक्षणवत्थौ स्तामित्येतादृशाशीरत्र विवक्षितेति दर्शयति—

ओमन्वतीति । शाखान्तरपठितमवसानशब्दं दूषयित्वा स्वपाठं प्रशंसति—

यद्भ्रूयादिति । यदा पुरुषो म्रियते तदानीं पर्यङ्कशयनादिपरित्यागेनेमां भूमिमुपेत्यावसानं गच्छति तस्मात्तादृशस्यार्थस्य सूचके सूपवसानशब्दे प्रबुक्ते सति मरणशीलो भवति । भूमिविषयकेण स्वधिचरणेतिशब्देन बरीयसीमतिबहुलां गव्यूतिं गोपचारभूमिं कामितवान्भवति ।

सूक्तवाकस्य द्वितीयभागपाठस्तु—

“ अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । सोम इदं हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । आग्नीरिदं हविरजुषत । अवीवृ-धत महो ज्यायोऽकृत । प्रजापतिरिदं हविरजुषत । अविबुधत

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

महो ज्यायोऽकृत । अभीषोमाविदः हविरजुषेताम् । अभीवृधेतां महो ज्यायोऽकृताम् । इन्द्राग्नी इदः हविरजुषेताम् । अभीवृधेतां महो ज्यायोऽकृताम् । इन्द्र इदः हविरजुषत । अभीवृधत महो ज्यायोऽकृत । महेन्द्र इदः हविरजुषत । अभीवृधत महो ज्यायोऽकृत । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त । अभीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत । अग्निर्होत्रेणेदः हविरजुषत । अभीवृधत महो ज्यायोऽकृत ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १०] इति ।

आज्यभागदेवोऽयमग्निर्दत्तं हविरसेवत । सेवित्वा च यजमानं वर्धितवान् । तस्य च यजमानस्याधिकं तेजः कृतवान् । एवं सोमादिषु स्विष्टकृदग्निपर्यन्तेषु योज्यम् । देवताक्रमश्चात्राऽऽवाहननिगदवेत् । तत्र होत्रेण होमनिमित्तेन होमस्य स्विष्टकृत्त्वं कर्तुमित्यर्थः ।

तस्यैतस्य मन्त्रकाण्डाम्नातस्य सूक्तवाकमध्यभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तयोराविदीति । पूर्वमार्धं सूक्तवाकमित्यनेन वयं वृद्धिं प्राप्ता इति स्वकी-
थैवाभिवृद्धिरुक्ता । इदानीमग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिभिर्देवताविषयाऽभिवृद्धि-
रुच्यते । या देवता वयमयाक्ष्म वयमिष्टवन्तस्ता देवता अरीरधाम यथा राध्नु-
वन्ति समृद्धा भवन्ति तथाऽकार्ष्णेत्येतमेवार्थमग्निरिदमित्यादिमन्त्रवाक्यं ब्रूते ।
सूक्तवाकस्य चरमभाग एवाम्नातः—

“ अस्यामृधद्धोत्रायां देवंगमायाम् । आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुरा-
शास्ते । सुप्रजास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते । उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ।
भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाऽऽशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते । यदनेन
हविषाऽऽशास्ते । तदश्यात्तदृध्यात् । तदस्मै देवा रासन्ताम् । तदाभिर्देवो देवेभ्यो
वनते । वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च वीतं च । उभे च नो द्यावापृथिवी अंहस-
स्पाताम् । इह गतिर्वामस्येदं च । नमो देवेभ्यः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० १०] इति ।

अस्यां सूक्तवाकपाठपूर्विकायां होत्रायां प्रस्तरप्रहरणरूपायां होमक्रियायां देव-
गमायां देवान्प्राप्नुवत्यां सत्यामृधद्धोतु यजमानः समृद्धिं प्राप्नोतु । असौ
विष्णुरुद्रादिशर्मा यजमानः स्वस्याऽऽयुः प्रार्थयते, सुप्रजास्त्वं शोभनापत्ययु-
क्तत्वं सजातवनस्यां समानजातीयैर्वननं सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति व्युत्पत्तिमभिप्रे-
त्यैतत्सजातवनस्येत्युच्यते । उत्तरा देवयज्या कालान्तरभाविनी सेयमिष्टिः ।
भूयो हविष्करणं प्रभूतसोमयागादिरूपम् । दिव्यं धाम स्वर्गस्थानम् । किं
बहुना, विश्वं प्रियं, यद्यत्सर्वमात्मनोऽनेन हविषा प्रस्तरारुधेन (ण)

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

यजमानः फलमाशास्ते तदश्यात्तत्फलं भुङ्क्ताम् । तच्च फलमृध्यात्समृद्धमस्थ
भवतु । तत्सर्वमस्मै यजमानायाग्न्यादयो रासन्तां साधयन्ताम् । तत्फलम-
ग्निर्देवो देवेभ्यः सर्वेभ्य आनीय वनते यजमानं तद्भागिनं करोति । वयं च
होत्रादयो मानुषाः सन्तोऽग्नेः प्रसादात्संभावितफलं मनुष्येभ्य आनयाम
इति शेषः । किं तद्वैवं मानुषं च फलाभिति तदुच्यते—इष्टं च वीतं चेति । इष्टं
यागनिमित्तं स्वर्गसाधनं पुण्यं यदस्ति तद्वैवं, वीतमशनखाद्यादिरूपं यदस्ति
तदेतन्मानुषम् । किंत्वेते द्यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्मानंहसः पापात्फलप्र-
तिबन्धकात्पातां रक्षताम् । इहार्मिन्कर्मणि वामस्य कमनीयस्य धनस्य गतिः
प्राप्तिरस्तु । इदं च हविर्देवैः स्वी क्रियतामिति शेषः । नमस्कारः सर्वेभ्यो
देवेभ्योऽस्तु ।

मन्त्रगतेनासाविति पदेन यजमाननामनिर्देशो विवक्षित इत्याह—

यज्ञ निर्दिशेदिति । यद्यत्र न यजमानस्य नाम निर्दिशेत्, यज्ञसंबन्धि-
न्यायुरादिरूपा येयमाशीः सा प्रतिवेशं गच्छेद्यजमानप्रतिरूपकं यज्ञशालां प्रविष्टं
पार्श्वस्थं यं कंचित्पुरुषं प्राप्नुयात् । असाविति नाम निर्दिशेत् । यजमानमेव स्वर्गं
प्रापयति । एतमेव नामनिर्देशमभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नातम्—“यर्हि होता यजमानस्य
नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन् ” इति ।

आशास्तेऽयं यजमान इत्यस्मिन्वाक्ये यदाशासनीयं संग्रहरूपेण विवक्षितं
तदेवाऽऽयुरादिवाक्यैः प्रपञ्चितमित्येतद्दर्शयति—

आयुरिति । जीवात्मना सहोत्पन्नत्वात्प्राणाः सजातशब्देन विवक्षिता
इत्येतद्दर्शयति—

सजातेति । सजातशब्दाभिधेयैः प्राणैर्वननस्य संभजनस्य प्रार्थ्यमानत्वा-
त्प्राणानामन्तरायं न करोति । एतैश्च प्राणैरितरेऽपि सेवका उपलक्षिताः । अतः
पूर्वोक्तं मन्त्रव्याख्यानमविरुद्धम् ।

देवसकाशान्मनुष्यसकाशाच्च फलमग्नौ होतरि व्यवस्थितमित्येतादृशमभि-
प्रायं दर्शयति—

तदाग्निरिति । दिव्या मानुषाश्च भोगा विवक्षिता इत्यर्थः ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

इह कर्मणि हविर्भिरसत्कृता अपि देवा नमस्कारेण सत्कृता भवन्तीत्येत-
दर्शयति—

इह गतिरिति । उभयविधदेवप्रसादात्स्वस्याऽऽर्तिर्न भवेदिति ।

अत्र मीमांसा ।

(+ दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः ।

स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वाऽऽद्योऽनूयाजान्तरसाम्यतः ॥

स्विष्टकृत्त्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः ।

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ” ॥

दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनूयाजाः समाम्नाताः । तत्र प्रथमद्वितीयानूयाजवत्तृ-
तीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वपक्षः । अस्ति प्रधानहोमनारिष्ठहोमानन्तरभावी
प्राशिन्नादिभक्षणात्प्राचीनः पुरोडशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः, सर्वेषां हवि-
षामुत्तरार्धात्सकृत्सकृत्स्विष्टकृतेऽवद्यतीत्यादिना तदाभिधानान् । प्राशिन्नादि-
भक्षणोत्तरकालीनेष्वज्यद्रव्यकेष्वनूयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्त्वगुणेन प्रत्यभि-
ज्ञाऽस्ति, देवो अग्निः स्विष्टकृदिति मन्त्रपाठात् । सा च पूर्वास्विष्टकृद्देवता
स्मरणसंस्कारे सत्यर्थवती स्यात् । प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यम् ।
किंच, संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीयः स्यात् । तस्मादन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनू-
याजः स्यात्) ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरोदिति कालधीः ।

अङ्गाङ्गिता वा स्यात्कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥

प्रहतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात्तदन्वयः ।

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ” ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ” इति । “ इदं
धावापृथिवी ” इत्यादिर्मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रेऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवा-
गसीत्याम्नानात् । प्रस्तरं दर्भमुष्टिस्तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र सूक्तवाकेनेत्ये-
तत्पदं कालं लक्षयति । होत्राऽस्मिन्मन्त्रे पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रस्तरं प्रह-

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

रेत् । न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः, पूर्वोक्तपैषमन्त्रवदत्रान्वयाभा-
वात् । “ अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत ” इत्यादिकं
मन्त्रे पठ्यते । पुरोडाशसेवयाऽभिवृद्धोऽग्निस्तस्मिन् यजमाने तेजोबाहुल्यं कृतवा-
निति तस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः—सूक्त-
वाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्वयाभावः ।
मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवाननुस्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः ।
अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम
प्रक्षेपमात्रं न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । याजिधातोरश्रवणात् । तथा सति देव-
तानामत्राभावात्तद्द्वाराऽपि नान्वय इति चेन्मैवम् । देवतानां सद्भावात् । अग्न्या-
दिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते । यदि
प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुस्तदा तत्प्रकाशने दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो
देवताप्रकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वाराऽ-
स्त्येवान्वयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।

समाख्या कृत्स्नागा तेन विभक्तस्याङ्गता नहि ।

दर्शपूर्णमयोर्देवाननुसृत्य विभज्यताम् ।

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भोगे नाम निरुच्यते ” ॥

पूर्वोदाहृते^१ मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छ-
ब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेन्न । लिङ्गेन समाख्याया
बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताम्नानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते—“ अग्नी-
षोमाविदं हविरजुषेताम् ” इति । भागान्तरे तु दर्शदेवताम्नानम्—“ इन्द्राग्नी
इदं हविरजुषेताम् ” इति, “ इन्द्र इदं हविरजुषत ” इति, “ महेन्द्र इदं
हविरजुषत ” इति च । इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः ।
तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागं एव तत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च
भागे यौगिकः सूक्तं वक्तीति तद्व्युत्पत्तेः । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तं देवं
वक्तीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्—“ अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह
या अयाक्ष्म देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह ” इति । अरीरधामाऽऽराधितां-
(तां)स्तुष्टान(अ)कुर्मैत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ।

१ क. घ. ङ. च. °दस्यान्व° । २ घ. ङ. °त् । विधिनाऽग्न्या° । ३ क. घ. ङ.
प्रहरणस्यप्रक्षेपात्मना या° । ४ क. घ. ङ. °तेऽत्र सू° । ५ क. घ. ङ. °वाके स° । ६
क. घ. ङ. °त्सवि° । ७ ख. °गवांस्तत्° । ८ क. घ. ङ. °स्मादुभयं ।

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

(+तत्रैव तृतीये चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमाविदं हव्यमजुषेतामितीरितात् ।
अयच्छिद्येदमित्यादिः सर्वशेषो भवेन्न वा ॥
प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियाऽन्तरिता त्रिभिः ।
वाक्यं द्वयन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्बालि ” ॥

सूक्तवाके श्रूयते—“ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम् । अवीवृधेतां महो
ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् ” इत्यादि । तत्र देवतावाच-
कमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादैवतं विभज्य प्रयोज्यमिति पूर्वपादे
निर्णीतम् । यत्त्विदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमा-
वास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्निमन्त्रगतमपि पौर्णमास्या-
मिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां(णां) सर्वशे-
षत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नीषोममन्त्रशे-
षस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् ।
तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गमनेन
मन्त्रभागेने(णे)न्द्राग्निविषया क्रियाऽनुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं
कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोजकयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषो-
मपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन
प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तत्र तत्र व्यवतिष्ठते) ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा नहि पूर्ववत् ।
मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः “ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ” इति प्रहरणकरणत्वेन
विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते—“ अयं यजमान आयुराशास्ते ”
इति । तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवत्सत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेन्न ।
वैषम्यात् । तथा हि—सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः—क्रियाप्रकाशकः फलप्र-
काशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपाह्वानक्रियाप्रकाशकः । उपहूतं रथंतरं

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

सह पृथिव्येत्यनुवाके तदुपाह्वानमन्त्ररूपे सर्वास्मिन्नपि तदवभासात् ।
 “ इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अस्मा इडा ह्वयताम् । इडोपहूता । उप-
 हूतेडा । दैव्या अध्वर्यव उपहूताः ” इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपाह्वानक्रियाया
 एव प्राधान्यावभासात्तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिरूपं फलं गमयतीति
 न तस्य स्वार्थो विवक्षितः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति न तु प्रहर-
 णक्रियाम् । “ इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् ” इत्येतस्मिन्ननुवाके सूक्तवाकमन्त्रे
 सर्वास्मिन्नपि फलावभासात् । “ अयं यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते
 सजातवनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ” इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तर-
 वाक्यैः फलस्यैवावभासनात् । तस्माद्विवक्षितं फलं, फलिनश्च सर्वे यजमानाः ।
 ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सत्रेषूहनीयः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यप्रवृत्तितः ।

स्यान्मैवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽस्थनां न युज्यते ” ॥

“ इदं द्यावापृथिवी ” इत्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते—
 “ आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते ” इत्यादि । तत्र सूक्तवाकगतो
 योऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागस्तमस्थियज्ञे होता पठेन्न वेति
 संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गं, तस्य नित्य-
 त्वात्तास्मिन्वियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रयुक्ततया तद्भागपाठोऽपि
 स्यादिति पूर्वः पक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कमियोगेन स्वर्गस्य साध्यता-
 प्रतीतिः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः, एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं
 निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्थनां न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ मृतेः प्रागायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ।

प्रागार्भवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ” ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयमायुराशास्त इति भागो यजमानविषयः
 स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः । मुमु-
 र्षोर्यजमानस्याऽऽयुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपाद्दर्जनीय इति पूर्वः पक्षः । आर्भवा-

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

ख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः । ततः पूर्वं जिजीवि-
षुत्वात्पठनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै य॒ज्ञस्य॑ स्व॒गाक॑र्तारं॒ नावि॑न्दन्ते शं॒युं
बा॒र्हस्प॑त्यम॒ब्रवन्नि॑मं नो॒ य॒ज्ञः स्व॒गा कु॑र्विति
सोऽब्र॑वीद्वरं॒ वृ॒णै य॒देवा॑ब्रा॒ह्मणो॑क्तोऽश्र॒द्धधानो॑
य॒जातै॑ सा मे॒ य॒ज्ञस्याऽऽशी॑र॒सादि॑ति तस्माद्य-
दब्रा॑ह्मणो॒क्तोऽश्र॑द्धधानो॒ यज॑ते शं॒युमे॒व तस्य॑
बा॒र्हस्प॑त्यं य॒ज्ञस्याऽऽशी॑र्गच्छत्ये॒तन्ममे॑त्य॒ब्र-
वी॒त्किं मे॑ प्र॒जायाः (१) इति॑ योऽप॒गुरो॑तै
श॒तेन॑ यातयाद्यो नि॒हन॑त्सहस्रेण॒ यातया॑द्यो
लो॒हितं॑ क॒रव॑द्याव॒तः प्र॒स्क॒र्द्य पा॑सू॒न्त्संगृ॑ह्णा-
त्ताव॑तः संवत्स॒रान्पि॑तृ॒लोकं॑ न प्र॒जा॒नादि॑ति
तस्माद्ब्रा॒ह्मणा॑य नापि॑ गुरे॒त न॑ नि॒हन्या॑न्न
लो॒हितं॑ कुर्यादि॒ताव॑ता है॒नसा॑ भवति॒ तच्छं॑यो॒रा
वृ॒णीम॑ह इत्या॒ह य॒ज्ञमे॒व तत्स्व॒गा क॑रोति
तत् (२) शं॒यो॒रा वृ॒णीम॑ह इत्या॒ह शं॒युमे॒व
बा॒र्हस्प॑त्यं भा॒गधे॑ये॒न सम॑र्धयति॒ गातुं॑ य॒ज्ञाय॑
गा॒तुं य॒ज्ञप॑तय॒ इत्या॑हाऽऽशि॒षमे॒वैता॑मा शी॒स्ते
सोमं॑ य॒जति॑ रे॒त ए॒व तद्द॑धाति॒ त्वष्टा॑रं य॒जति॑

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां
पत्नीर्यजति मिथुनत्वायामिं गृहपतिं यजति
प्रतिष्ठित्यै जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (३)

यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसं-
याजा ऋचमनूच्यं पत्नीसंयाजानाम्पुचा इत्यज-
त्यजामित्वायार्थो मिथुनत्वाय पङ्क्तिप्रायणो
वै यज्ञः पङ्क्त्युदयनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते
चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुः पञ्चमं
पङ्क्तिमेवानुं प्रयन्ति पङ्क्तिमनूद्यन्ति (४) ॥

(प्रजायाः करोति तत्क्रियते त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनूयाजाः सूक्तवाकव्याख्या नवम ईरिताः ॥

अथ दशमे शंयुवाकमन्त्रव्याख्या पत्नीसंयाजाश्च वक्ष्यन्ते । तत्र शंयुवाक-
मन्त्रान्व्याख्यातुं प्रस्तौति—

देवावा इति । यस्मै देवाय यद्दविर्विहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण
तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्वीति बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अब्रूवन्
तदाऽसौ शंयुरप्येवं चिन्तितवान्—एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन
ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वेच्छयैव, यश्चान्यः श्रद्धारहितो यजते, तयो-
रुभयोर्यज्ञफलं ममास्त्विति वरः । तत आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति ।
पुनरपि शंयुरेवमुवाच तदेतदुभयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः
प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तुर्यातिना त्वत्पुत्राधीना
भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः

(सूक्तवाकगन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

करोति तं पुरुषं शतानिष्कदण्डेन यातयात्क्लेशयेत् । यो निहनत्ताडयेत्तं सहस्र-
निष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन ग्राहयति, लोहितं
भूमौ पतित्वा यावतः परमाणून्व्याप्नोति तावतः संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति,
किंतु यमयातनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्तरित्या
ब्राह्मणाधिकेपादौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात्तन्न कुर्यात् । करणे चैतावता
पूर्वोक्तपापेन युक्तो भवति ।

यस्य शंयुवाकस्य व्याख्यानायायं प्रस्तावः कृतस्तस्य शंयुवाकमन्त्रस्य
विनियोगं बोधायन आह—“ यदाऽनुजानाति शंयोरेनुब्रूहीति तच्छंयुवाक-
मन्वाह तच्छंयोरावृणीमह इत्येतदनुवाकस्य ” इति । स चानुवाको
मन्त्रकाण्डे समाप्नातः—

“ तच्छंयोरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवी स्वस्तिरस्तु
नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं
चतुष्पदे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ११] इति ।

तत्तादृशं प्रशस्तं फलं शंयोर्बाह्विस्पत्यादावृणीमहे प्रार्थयामहे । किं तत्फल-
मिति क्रमेणोच्यते—यज्ञाय गातुं यज्ञस्य देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । यज्ञपतये
यजमानस्य गातुं देवान्प्रति गमनमावृणीमहे । नोऽस्माकं दैवी स्वस्तिर्देवनि-
मित्तं विघ्नोपशमनं मानुषेभ्यः स्वस्तिर्विघ्नोपशमनमस्तु । भेषजं सर्वपापानामौ-
षधमिदं कर्मोर्ध्वं जिगातु अविघ्नेन समार्थिं प्राप्नोतु । अस्मदीयाय द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे च शं सुखमस्तु ।

तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठं प्रशंसति—

तच्छंयोरिति । तत्रानेन मन्त्रपाठेनेमं यज्ञं तत्तद्देवानामसांकर्येण स्वर्गतं
करोति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

तच्छंयोरिति । मन्त्रवाक्यपाठ एवास्य दातव्यो भागस्तत्तुष्टिहेतुत्वात् ।

आशीःपरत्वं मन्त्रभागस्य दर्शयति—

गातुं यज्ञायेति । अथ चतुरः पत्नीसंयाजान्विधत्ते—सोमं यजतीति ।

एतेषां चतुर्णां पत्नीसंयाजानां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

जामि वा इति । प्रयाजानां पत्नीसंयाजानां च तावद्द्रव्यकृतं वैषम्यं नास्ति,

१ स्व. च. °योऽनु° । २ स्व. °न्त्रपा° । ३ स्व. प्रशंसति । ४ क. घ. ङ. च.
°जानामनूयाजानां ता° । ५ क. घ. ङ. च. नास्तीति । अत्रापि ।

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

मन्त्रकृतमपि यदि न स्यात्तदानिमाळस्यं भवति, तत्परिहाराय प्रयाजेषु यजु-
र्भिरिष्टेषु पत्नीसंयाजा ऋग्भ्यां याज्यानुवाक्याभ्यां यष्टव्याः ।

ते च याज्यानुवाक्ये क्रमेण मन्त्रकाण्डे समाप्नाते । तद्विनियोगं बौधायनो
दर्शयति—“अथ पत्नीसंयाजानामा प्यायस्व सं त इति सौम्यस्येह त्वष्टारमग्रियं
तन्नस्तुरीपमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीरुत ग्रा वियन्तु देवपत्नीरिति देवपत्नीनामग्नि-
होता गृहपतिः स राजा वयमु त्वा गृहपते जनानामिति गृहपतेः ” इति । तत्र
सोमस्य त्वष्टुश्चान्यत्राऽऽप्नातानां मन्त्राणां प्रतीकान्याम्नायन्ते—

“ आ प्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीपम् ” [ब्रा० का०
३ प्र० ५ अ० १२] इति ।

आ प्यायस्व समेतु त इत्येषा सोमस्य पुरोनुवाक्या । सं ते पयाऽसीति
सोमस्य याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्यास्यते । इह
त्वष्टारमिति त्वष्टुः पुरोनुवाक्या । तन्नस्तुरीपमिति याज्या । एतच्चोभयं
तृतीयकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके व्याख्यास्यते ।

देवपत्नीपुरोनुवाक्यां दर्शयति—

“ देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थि-
वासी या अपामपि व्रते । ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० १२] इति ।

इन्द्राण्यादयो देवपत्न्यो याः सन्ति ता उशतीरस्माद्धितं कामयमाना अस्मा-
भवन्तु रक्षन्तु । परैरापादितमरिष्टं वारयन्त्वित्यर्थः । किंच, तुजयेऽपत्याय वाज-
सातये द्रव्यलाभाय नोऽस्मान्प्रकर्षेण रक्षन्तु । न केवलं दिवि स्थिता इन्द्रा-
ण्याद्याः किंतु याः पार्थिवासः पृथिव्यां स्थिता देवपत्न्यो या अप्यन्या अपां
व्रते वृष्ट्युदकस्थानत्वेनोपलक्षितेऽन्तरिक्षे वर्तन्ते ता देव्यः सर्वाः सुहवाः
सुखेनाऽऽह्वातुं शक्या यूयं नोऽस्माकं शर्म सुखं प्रयच्छत । तत्रैव याज्यामाह—

“उत ग्रा वियन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यग्नाद्यधिनी राट् । आ रोदसी वरु-
णानी शृणोतु । वियन्तु देवीर्यं ऋतुर्जनीनाम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० १२] इति ।

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

अपि च, आशच्छन्दोदेवता गायत्र्यादयो देवपत्न्यो वियन्त्वदं हविरश्रन्तु । आशब्दस्य च्छन्दोवाचित्वं पञ्चमकाण्डे सामन्नातम्—“ आस्त्वेत्याह छन्दाः सि वै आः ” इति । इन्द्रस्य पत्नीन्द्राणी । अग्नेः पत्न्यग्नी । अभिनोः पत्न्यभिनी । राज्ञः सोमस्य पत्नी राट् । रुद्रस्य पत्नी रोदसी । वरुणस्य पत्नी वरुणानी । एतासामेकैका विज्ञापनामस्मदीयामाशृणोतु । जनीनामिन्द्राण्यादीनां य ऋतुः कालविशेषो भोजनायोचितस्तस्मिन्काले वियन्त्वश्रन्तु । सोमत्वष्ट्रोः पुरुषयोर्भुक्तवतोः सतोः पश्चाद्भुजतामित्यर्थः ।

अग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्यामाह—

“ अग्निर्होता गृहपतिः स राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः । देवानामुत यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृतावा ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १२] इति ।

अयमग्निर्देवानामाह्वाता गृहाणां पालकः । स च राजा दीप्यमानस्तादृशो जातवेदा देवानां विश्वा जनिमा सर्वाणि जन्मानि वेद । अपि च, यो जातवेदा मर्त्यानां जन्मानि वेद स जातवेदाः प्रयजतां प्रकर्षण यागं कुर्वतां मध्ये यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टतमः । ऋतावा सत्यवाक् । तत्रैव याज्यामाह—

“ वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु । तिग्मेनै नस्तेजसा संशिश्राधि ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १२] इति ।

हे गृहपतेऽग्ने जनानां मध्ये वयमेव त्वां समिधा संदीपनेन बृहन्तमकर्म प्रौढं कृतवन्तः । तस्माद्गार्हपत्यानि गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि नोऽस्माकमस्थुरि संन्वास्त्रिष्टानि भवन्तु । तिग्मेन तीक्ष्णेन वैरिभिरप्रधुष्येण तेजसा त्वमस्मान्संशिश्राधि तीक्ष्णी कुरु । निर्भयान्कुर्वित्यर्थः ।

मन्त्रकाण्डे पत्नीसंयाजयाज्यानुवाक्याभ्यामुपरिष्ठादिडोपाह्वानमाग्यपाशर्नवाऽऽम्नातम् । तस्य विनियोगं बौधायनो दर्शयति—“अत्रोत्तरामिडामुपह्वयते यथासामन्नातम् ” इति । पाठस्तु—

“उपहृतं रथंतरं सह पृथिव्या । उप मा रथंतरं सह पृथिव्या ह्वय-

१ स्व. °वाक् । त° । २ स्व. सन्त्वक्षीणानि । ३ स्व. °ज्यापुरोनुवाक्यानामु° ।

४ स्व. °ज्ञमायाऽऽम्ना° ।

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

ताम् । उपहृतं वामदेव्य २ सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्य २ सहान्तरिक्षेण
ह्वयताम् । उपहृतं बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहृताः
सप्त होत्राः । उप मा सप्त होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहृता धेनुः सहर्षभा । उप मा
धेनुः सहर्षभा ह्वयताम् । उपहृतो भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा ह्वयताम् ।
उपहृता ३२ हो । इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्मा २ इडा ह्वयताम् । इडो-
पहृता । उपहृतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहृतम् ।
दैव्या अध्यर्षव उपहृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं
वर्धन् । उपहृते घावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहृतेयं
यजमाना । इद्राणीवाविधवा । अदितिरिव सुपुत्रा । उत्तरस्यां देवयज्याया-
मुपहृता । भूयासि हविष्करण उपहृता । दिव्ये धामन्नुपहृता । इदं मे देवा
हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृता । विश्वमस्याः प्रियमुपहृतम् । विश्वस्य प्रियस्यो-
पहृतस्योपहृता ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १३] इति ।

पूर्वाक्तमिडोपाह्वानं यजमानार्थम् । इदं तु पत्न्यर्थम् । अत एव तत्र तत्र
स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । ब्राह्मणे पत्नीसंयाजयाज्यानुवाक्ये विधायेडोपाह्वानमन्त्रस्य
पूर्ववद्व्याख्येयत्वादसावत्रोपोक्षितः ।

अथ समिष्टयजुर्विधिमर्थवादेनोन्नयति—

पङ्क्तिप्रायण इति । पञ्चाक्षरा पाङ्क्तिरित्यन्यत्र श्रुतत्वाद्त्र पाङ्क्तिशब्देन
पञ्चसंख्या लक्ष्यते । सेयं पाङ्क्तिः प्रायणे प्रारम्भे यस्य सोऽयं पाङ्क्तिप्रायणो
यागः । पङ्क्तिरुदयने समाप्तौ यस्य सोऽयं पङ्क्त्युदयनः । अत्र दर्शपूर्णमा-
सेष्टौ प्रारम्भे पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते । समाप्तौ पत्नीसंयाजाश्चत्वारः समिष्टयजुः
पञ्चमम् । तथा सति पङ्क्तिमेव प्रारभन्ते पङ्क्तिमेव संपादयन्ति । तस्मात्स-
मिष्टयजुर्जुह्यादिति तात्पर्यार्थः । देवा गातुविद इत्ययं मन्त्र इष्टिसंपूर्तिकारित्वा-
त्समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आध्वर्यवकाण्डे सामाम्नातो व्याख्यातश्च ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“विप्रायावगुरेन्नेति ऋत्वर्थो वा पुमर्थता ।

फलवत्कृतुसानिध्यात्कत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्प्रक्रियातोऽपकृष्यताम् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातया कस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् ॥ इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति कृतावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य कृतावश्रुतत्वादिति चेन्मैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र स्वात्मप्राणापानधारणं मन्त्रोच्चारणफलं न संभवति । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्ववगोरणे शतसंबत्सरायातनामुपन्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशावुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवेति हि ।

नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्यसाधनत्वात्तृतीयया ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ’ इति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतीचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते—‘ पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः ’ इति । तत्र तृतीयोऽहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात्तद्द्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्य पशौ निवेश्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभावेऽपि क्रयादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मान्न प्रकरणादुत्कर्षः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

१ क. ष. ड. °फलमविदित° । २ ख. च. °ति । इ° । ३ क. ष. ड. च. °त्वपगो° ।
४ क. ष. ड. °स्यापगो° । ५ क. ष. ड. °याश्रुत्या दे° । ६ ख. च. °वेशनमि° ।

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

यु॒क्त्वा हि दे॒व॒हू॒त॒मा॑ अ॒श्वा॑ अ॒ग्ने र॒थी-
 रि॒व । नि होता॑ पू॒र्व्यः स॑दः । उ॒त नो॑ दे॒व
 दे॒वा॑ अ॒च्छा॑ वो॒चो वि॒दुष्ट॑रः । श्राद्धि॒श्वा
 वा॒र्या॑ कृ॒धि । त्व॑ ह॒ यद्य॑वि॒ष्ट्य॒ सह॑सः सू॒न-
 वा॒हु॒त । ऋ॒ता॒वा॑ य॒ज्ञियो॒ भुवः॑ । अ॒यम॒ग्निः
 सह॒स्रि॒णो वा॒जस्य॑ श॒ति॒न॒स्पतिः॑ । मूर्धा॑ क॒वी
 र॒थी॒णाम् । तं ने॒मि॒मृ॒भवो॑ यथाऽऽ न॒मस्व
 सह॒ति॒भिः । नेदी॑यो य॒ज्ञम् (१) अ॒ङ्गि॒रः । तस्मै॑
 नून॒म॒भिद्य॑वे वा॒चा वि॒रूप॑ नित्य॒या । वृ॒ष्णे
 चो॒दस्य॑ सु॒ष्टु॒तिम् । कमु॑ ष्वि॒दस्य॑ से॒नया॑ऽग्ने-
 रपा॑चक्ष॒सः । पा॒णिं गो॑षु॒ स्तरा॑महे । मा नो॑
 दे॒वानां॑ वि॒शः प्र॒स्नाती॑रि॒वो॒म्नाः । कृ॒शं न हा॑सु-
 र॒घ्नियाः॑ । मा नः॑ सम॒स्य दू॒ढ्यः॑ परि॒द्वेष॑सो
 अ॒ह॒तिः । ऊ॒र्मि॒र्न ना॑व॒मा व॑धीत् । नम॑स्ते
 अ॒ग्न ओ॒जसे॑ गृ॒णन्ति॑ दे॒व कृ॒ष्टयः॑ । अ॒मैः (२)
 अ॒मि॒त्रम॑र्दय । कु॒वित्सु॑ नो ग॒विष्ट॑येऽग्ने॑ सं॒वे-
 पि॒षो र॒थिम् । उरु॑कृ॒दुरु॑ ण॒स्कृ॒धि । मा नो॑
 अ॒स्मिन्म॑हा॒धने॑ परा॑ व॒र्भार॑भृ॒द्यथा॑ । सं॒वर्ग॑
 स॑ र॒थिं ज॑य । अ॒न्यम॑स्मद्भि॒या इ॒यम॑ग्ने
 पि॒षक्तु॑ दु॒च्छु॒ना । वर्धा॑ नो अ॒मव॑च्छ॒वः ।
 यस्या॑ जु॒षन्न॑म॒स्वि॒नः श॒मीम॑र्दु॒र्म॒स्वस्य॑ वा । तं
 वे॒द॒ग्नि॒वृ॒धाऽव॑ति । पर॑स्या॒ अ॒धि (३) सं॒वतो॑ऽ-

(संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

वरा॑ अ॒भ्या तर॑ । यत्रा॒हमस्मि॑ ता॒ अ॒व ।
 वि॒न्ना हि ते॑ पु॒रा व॒यमग्ने॑ पि॒तुर्यथा॑ऽव॒सः ।
 अ॒धा ते सु॒म्नमी॑महे । य उ॒ग्र इ॒व शर्य॑हा
 ति॒ग्मशृ॑ङ्गो न व॒स॒सगः॑ । अ॒ग्ने पु॒रो रु॒रोर्जिय॑ ।
 सखा॑यः सं वः स॒म्यश्च॒मिष॑ स्तोमं चाम॒र्ये ।
 वर्षि॑ष्ठाय क्षिती॒नामूर्जो॑ न॒प्त्रे सह॑स्वते । स॒
 समि॑द्यु॒वसे वृष॑न्न॒ग्ने विश्वा॑न्य॒र्य आ । इ॒डस्प॑दे
 समि॑ध्यसे स नो वसु॒न्या भर॑ । प्रजा॑पते स
 वेद् सोमा॑पूषणे॒मौ दे॒वौ (४) ॥

(यज्ञम॒रिधिं वृष॑न्नेका॒न्नवि॑शतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे शंयुवाकश्च पत्नीसंयाजकाः स्थिताः ।
 या दर्शपूर्णमासार्ख्या सेष्टिरत्र समापिता ॥

अथैकादशे संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्रा अभिधीयन्ते । ननु ' सत्यं प्रपद्ये ' इत्यादिक
 एको होत्रकाण्डः । ' उभा वा मिन्द्राग्नी ' इत्यादिरन्त्यानुवाकात्मकोऽपरः ।
 तयोर्मध्ये ' युक्त्वा हि ' इत्यनुवाको न समाम्नातः । तत्कथमस्य होत्रत्वम् ।
 समाख्ययोति वदामः । यथा तयोः काण्डयोर्याज्ञिकानां समाख्यया होत्रत्वं
 तथाऽस्याप्यनुवाकस्येति द्रष्टव्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—' अग्नये
 संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालम् ' इत्युक्तं (क्त्वा) ' युक्त्वा हि देवहूतमानिति
 पञ्चदश सामिधेनरिन्वाह नित्यया परिदधाति कुवित्तु नो गविष्टय इति
 याज्यानुवाक्ये यस्याजुषद्विआहित इति संयाज्ये ' इति । नित्यया आ जुहोत
 दुवस्यतेत्यनयेत्यर्थः । तत्र प्रथमायाः सामिधेन्याः पाठस्तु—

युक्ष्वेति । हेऽग्ने त्वं देवहूतमान्देवानामाह्वातृतमान्देवान्योजय । हिशब्दः प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन्कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः-रथीरश्वानिवेति । रथस्वामी यथाऽश्वान्योजयति तद्वत् । किंच त्वं पूर्वं पुरातनो होता होमो-त्पादको भूत्वा निषदोऽस्मिन्यागस्थाने निषीद । अथ द्वितीया-उत न इति ।

अपि च हे देवाग्ने त्वं विदुष्टरोऽतिशयेनास्मदभिप्रायं विद्वान्देवान्प्रत्यच्छाऽऽ-भिमुख्येन गत्वा यजमानो हविर्दास्यतीति वोचो ब्रूहि । विश्वा वार्या सर्वाणि वरणीयान्यस्मदभिप्रेतानि श्रद्धधि श्रद्धेयानि विश्वसनीयानि यथा भवन्ति तथा कुरु । अथ तृतीया-

त्व५ हेति । हे यविष्ठय युवतम हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र मथनशक्त्यो-त्पन्नत्वाद्बलपुत्रत्वम् । हे आहुत देवानामाह्वातः, त्वं ह त्वमेव यद्यस्मादृतावा सत्यवांस्तस्माद्यज्ञियो भुवो यज्ञसाधनो भव । अथ चतुर्थी-

अयमग्निरिति । अयमिध्यमानोऽग्निः सहस्रसंख्याकस्य शतसंख्याकस्य च वाजस्यान्नस्य पतिरत एव मूर्धा शिरोवदुन्नतः कविर्विद्वान्रथीणां धनानां दाता भवतु । अथ पञ्चमी-

तं नेमिमिति । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्टवयुक्ताग्ने समाना हूतिर्देवानामाह्वानं येषा-मृत्विर्जां ते सहूतयस्तैः सहूतिभिर्युक्तंस्त्वं तं यज्ञमस्माकं नेदीयः समीपं प्रत्यान-मस्वाऽऽनीय वशं कुरु । तत्र दृष्टान्तः-ऋभवो यथेति । यथा देवतक्षाणो रथ-चक्रस्य नेमिनीय स्ववशत्वेन परिभ्राम्यमाणां कुर्वन्ति तद्वत् । अथ षष्ठी-

तस्मा इति । हे विरूप विविधरूपयुक्ताग्नेऽभिद्यवे सर्वतो द्योतमानाय बृष्णे काम्यानां वर्षयित्रे तस्मै यष्टव्याय देवाय नित्यया वैदिकमन्त्ररूपया वाचाऽ-स्माभिः क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं नूनं चोदस्व सर्वथा त्रस्य तदग्ने कथयेत्यर्थः । अथ सप्तमी-

कमु ष्विदिति । पाकोऽल्पः । चक्षो ज्ञानम् । अपाकं चक्षो यस्यासावपाक-चक्षाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सर्वं जानतोऽस्याग्नेः सेनया परिचारकजनेन सह गोषु गवादिद्रव्यविषये, कमु पाणिं स्तरामहे स्वित्कं नाम व्यवहारमाच्छादयामः । एतदीयं परिचारकजनं वञ्चयित्वा न कोऽपि व्यवहारोऽस्माभिः कर्तुं शक्यते । तस्मात्सर्वमपि व्यवहारमस्यानुग्रहेणैव कुर्म इत्यर्थः । अथाष्टमी-

१ क. घ. ङ. च. °जां तादृशोऽग्ने स° । २ ख. °क्तस्तादृश त्वं तं । ३ ख. च. °दयस्व ।

(संवर्गोष्ठिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

मा नो देवानामिति । देवानां संबन्धिनो विशो वाणिज्यकारिण्यः प्रजा नोऽस्मान्मा हासुर्नैव परित्यक्तवत्यः । का इव, प्रस्रातीः प्रस्रुता उसाः क्षीरादिप्रदानेन वासहेतवोऽग्निया इव । किमिव, कृशं नाल्पवयस्कं वत्समिव । यथा क्षीरपूर्णस्तनयुक्ता गावः शिशुं वत्सं न त्यजन्ति तद्वदित्यर्थः । अथ नवमी—

मा न इति । समस्यास्माभिः समानस्य दूढयो दुर्धियः परिद्वेषतः सर्वतो द्वेषं कुर्वतः शत्रोरंहतिरस्मासु कृतो द्रोहो नोऽस्माना समन्तान्मा वधीत् । कां केव, नावमूर्मिनं । यथा नद्यां गच्छन्तीं नावमूर्मिनं नाशयति तद्वद्वैरिणो द्रोहोऽस्मान्मा विनाशयतु । सर्वशब्दपर्यायो वाऽयं समशब्दः, सर्वस्य वैरिणो द्रोहो मा विनाशयतु । अथ दशमी—

नमस्त इति । हे देवाग्ने कृष्टयो मनुष्यास्ते तवौजसे बलाय नमो गृणन्ति नमस्कारवाचिनं शब्दं प्रयुञ्जते यजमानादयस्त्वदीयं बलं नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अतस्त्वमभिन्नमस्माकमपकारिणमर्दय मारय, अमै रोगादीभिः ।

एवं दश सामिधेनीरुक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह—

कुवित्सु न इति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकं रथिं धनं कुविद्भाहुल्यं यथा भवति तथा सुष्ठु संवेषिषः सम्यग्व्याप्तिमकरोः । किमर्थं, गविष्टये गोभिः सहितोष्ठिर्गविष्टिस्तदर्थमुरुकृत्प्रभूतकारी त्वं नोऽस्माकं कर्मफलमुरु कृधि प्रभूतं कुरु ।

अथ याज्या—

मा न इति । नोऽस्मभ्यं त्वया दत्तेऽस्मिन्महाधने मा पराकर्षरामवकारणं धर्जनं विनाशनं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः—भारभूद्यथेति । लोके यथा भारयाही बलीवदादिद्रव्यादिकं न नाशयति तद्वत् । किंच, संवर्गं संवृज्य *संहृश्य देये धनराशौ पुनः पुनः समानीय रथिं [सं]जय प्रभूतं धनं सम्यक्प्रापय ।

तत्रैव विकल्पिता याज्यामाह—

अन्यमस्मदिति । हेऽग्ने इयं दुच्छुना रोगरूपा दारिद्र्यरूपाऽनेकरूपा वा पीडाऽस्मदन्यमस्मत्तो व्यातिरिक्तं वैरिणं संबध्नातु । किमर्थं, भियै भीत्यर्थम् । यथा पीडया वैरी भीतः पलायते तथा पीडां प्राप्नोतु ।

* संहृश्येत्यत्र संवृज्येति एकस्मिन्पुस्तके पाठ इति स्व. पुस्तके टिप्पण्याम् ।

नोऽस्माकं शवो वर्ध बलं वर्धय । किंत(व)त्, अमवत् । यश्च(था)
वैरिणाममो रोगो वर्धि(र्धे)ते तद्वत् । अथ स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या—

यस्याजुषन्निति । दुष्टोऽङ्गविकलो मखो यज्ञो दुर्मखः । न विद्यते
दुर्मखो यस्य यजमानस्य सोऽयमदुर्मखः, सम्यगनुष्ठितयज्ञ इत्यर्थः । तस्य,
नमस्विनो भक्त्या नमस्कुर्वतो यस्य यजमानस्य शमीं सुखकरीमाहुतिमजु-
षदग्निरसेवत । अदुर्मखस्य सम्यगनुष्ठायिनो वा यस्य यजमानस्य शमीमजुषत्तं-
चेत्तमेवोभयं नमस्कुर्वन्तं सम्यगनुतिष्ठन्तं वाऽयमग्निर्वृधा धनादिवर्धनेनावति
रक्षति । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

परस्या इति । सम्यग्वनुते भजते यस्यां सा क्रिया संवत्, परस्याः
संवतोऽधि उत्कृष्टाया अस्या इष्टेरधिष्ठानमवरान्निष्ठानप्यस्मानभ्यान्तराऽऽभि-
मुख्येनाऽऽगत्य दुःखानि नाशय । येषु बन्धुष्वहमस्मि तान्बन्धूप्यव रक्ष ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह—

विद्महि त इति । हेऽग्ने यस्मात्पुरा वयं ते तवावसो रक्षणं विद्म
ज्ञातवन्तः । कस्येव, पितुर्यथा । लोके पुरां यथा पितुः पालनं जानन्ति तद्वत् ।
अथ तस्मात्कारणात्ते सुम्नमीमिहे त्वया संपादितं सुखं प्राप्नुमः ।

अथात्र तिस्र ऋच उपहोमार्थाः । तत्रेयं प्रथमा—

य उग्र इति । हेऽग्ने यस्त्वमुग्र इव क्रूरो राजेव शर्यहा शर्याणां हिंसकानां
हन्ता, तिग्मशृङ्गे न तीक्ष्णशृङ्गे मृग इव, वंसगो वंसानि वनानि गच्छतीति
वंसगः, दाषाम्भिरूपो भूत्वा वनेषु तिष्ठती(सी)त्यर्थः । तादृशस्त्वं पुरो रुरोजिथ
शशूणां पुराणिं तर्जितवानसि । अथ द्वितीया—

सखाय इति । हे सखायः परस्परसख्ययुक्ता ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं
सम्यग्भूमिषं समीचीनमप्यभिष्टार्थं(र्थमग्निः)संपादयन्तु(तु) । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः
शेषोऽध्याहतः । यूयं चाग्नये स्तोमं स्तोत्रं संपादयन्तु(त) । कीदृशायाम्ने,
क्षितीनां निवासहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठाय वृद्धतमाय, ऊर्जा नप्त्रे बलस्य न पात-
पित्रे विनाशनमकुर्वते, सहस्वते स्वयमतिशयेन बलवते । अथ तृतीया—

(संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

संसमिदिति । हे वृषन्कामानां वर्षकामे विश्वानि सर्वाणि फलानि संसमि-
त्संपाद्यैव युवसे यजमानेन मिश्रयसि । अर्य आ ईश्वरस्त्वमागत्येडस्पदे पृथिवी-
रूपायां वेद्याः स्थाने समिध्यसे सम्यग्ज्वालयसे तादृशो महानुभावो नोऽस्मभ्यं
वसूनि धनानि संभर सम्यगाहृत्य प्रयच्छ ।

‘ यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गर्भुतं चरुं निर्वपेत् ’ ‘ यः पशु-
कामः स्यात्तस्मा एतं सोमापौष्णं गर्भुतं चरुं निर्वपेत् ’ इत्यनयोर्याज्यानुवा-
क्याप्रतकितानि दर्शयति—

प्रजापत इति । ‘ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ’ इति प्रजार्थस्य हविषः
पुरोनुवाक्या । सा च ‘ सोमस्य त्विषिरसि ’ इत्यनुवाके व्याख्याता । ‘ स वेद
पुत्रः पितरम् ’ इत्येषा याज्या । सा च ‘ हिरण्यगर्भ आपो ह यन् ’ इत्य-
स्मिन्ननुवाके व्याख्याता । पश्वर्थस्य हविषः सोमा पूषणा जनना ’ इति
पुरोनुवाक्या । ‘ इमौ देवौ जायमानौ ’ इति याज्या । एतदुभयम् ‘ अग्ना-
विष्णु महि ’ इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘ संवर्गेष्टौ सामिधेन्यो दश तिस्रस्तु याज्यकाः ।

संयाज्यास्तिस्र उदिता उपहोमास्त्रयो मताः ॥

प्रजासवे द्वयं योज्यं गर्भुते प्रथमे भवेत् ।

सोमेमौ तद्वितीये स्तस्त्र (ऽत्र त्र)योर्विंशतिरीरिताः’ ॥ इति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥

होत्रक्रादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्बाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥

याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजु-
र्वेदे । आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे । एतस्यैते धर्मा इति नियामकस्य
दुर्निरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेन्मै-
षम् । होत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते । न च समाख्या-
नस्य बाधकं किञ्चित्पश्यामः । तस्माद्बोधकत्वबाधितत्वयोरप्रामाण्यकारणयोर-
भावाच्छ्रुतिलिङ्गादिपञ्चकवत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उ॒श॒न्त॑स्त्वा हवाम॒ह उ॒श॒न्तः॑ स॒मि॒धी॒महि॑ ।

उ॒श॒न्तु॑शत आ व॒ह पि॒तृ॒न्ह॒विषे॑ अ॒त्त॒वे । त्व॑

सो॒म प्र॒चि॒कितो॑ म॒नी॒षा त्व॑ र॒जि॒ष्ठ॒मनु॑ ने॒षि

प॒न्था॑म् । तव॒ प्र॒णी॒ती पि॒तरो॑ न इ॒न्दो दे॒वेषु॑

रत्न॑म॒भज॑न्त॒ धी॒राः । त्व॒या हि नः॑ पि॒तरः॑

सो॒म पूर्वे॑ क॒र्मा॒णि च॒क्रुः प॑व॒मान॒ धी॒राः ।

व॒न्वन्न॑वा॒तः परि॒धी॒श्रपो॑र्ण॒ वी॒रेभि॑र॒श्वैर्म॑घ॒वा

भव॑ (१) नः । त्व॑ सो॒म पि॒तृभिः॑ सं॒विदा॒-

नोऽनु॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी आ त॑त॒न्थ । तस्मै॑ त

इ॒न्दो ह॒विषा॑ वि॒धेम॒ वय॑ स्या॒म प॑त॒यो र॒यि॒-

णा॒म् । अ॒ग्नि॒ष्वात्ताः॑ पि॒तर॒ एह॑ ग॒च्छत॒ सदः॑-

सदः॑ स॒दत॒ सु॒प्र॒णी॒तयः॑ । अ॒त्ता ह॒वी॑षि॒ प्रय॑-

तानि॑ ब॒र्हि॒ष्यथा॑ र॒यि॑ सर्व॒धीरं॑ द॒धात॑न ।

ब॒र्हि॒षदः॑ पि॒तर॒ ऊ॒त्य॒र्वा॒गि॒मा वो॑ ह॒व्या च॑क॒मा

जु॒षध्व॑म् । त आ ग॒ताव॑सा॒ श॒न्त॑मे॒नाथा॒स्म-

भ्य॑म् (२) शं यो॒र॑र॒पो द॑धात । ओऽहं

पि॒तृन्सु॑वि॒दत्रा॑ अ॒वित्ति॑ न॒पातं॑ च वि॒क्रम॑णं

च वि॒ष्णोः॑ । ब॒र्हि॒षदो॑ ये स्व॒धया॑ सु॒तस्य॑

भ॒जन्तः॑ पि॒त्वस्त॑ इ॒हाऽऽग॑मि॒ष्ठाः । उप॑हु॒ताः

पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ ब॒र्हि॒ष्येषु॑ नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ ।

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु ते
 अवन्त्वस्मान् । उदीरतामवर उत्परास उन्म-
 ध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुम् (३)
 य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो
 हवेषु । इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो
 य उपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता
 ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु । अथा यथा नः
 पितरः परासः प्रत्नासो अम ऋतमाशुषणिः ।
 शुचीदियन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो
 अरुणरिपं वन् । यदमे (४) कव्यवाहन
 पितृन्यक्ष्यतावृधः । प्र च हव्यानि वक्ष्यसि
 देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । त्वमग्न ईदितो जात-
 वेदोऽवाद्दहव्यानि सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः-
 पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता
 हवींषि । मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृह-
 स्पतिर्ऋकाभिर्वावृधानः । याश्च देवा वावृधुर्ये
 च देवान्त्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदन्ति (५) ।
 इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः
 सविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बह-
 न्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व । अङ्गिरोभिरा-
 गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व । विव-
 स्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बहिष्या
 निषद्य । अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथ-

(पितृयज्ञहविर्हौत्रमन्त्राभिधानम्)

वर्णो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ

यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम (६) ॥

(भवास्वभ्यमसुं यदग्ने मदन्ति सौमनस एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

सामिधश्चक्षुषी प्रजापतिराज्यं देवस्य स्फ्यं ब्रह्मवादिनोऽद्भिरग्नेस्त्रयो मनुः
पृथिव्याः पशवोऽग्नीधे देवा वै युक्ष्वोऽशन्तस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

सामिधो याज्या तस्मान्नभाः हितमन्वित्याह प्रजा वा उत्तरा

आहेत्याह युक्ष्व सप्ततिः ॥ ७० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे तु कथितं संवर्गेष्ट्यादि हौत्रकम् ।

द्वादशे पितृयज्ञस्य हविषां हौत्रमुच्यते ॥

कल्पः—“ एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाहोऽशन्तस्त्वा हवामह इत्येताम् ” इति ।

पाठस्तु—

उशन्तस्त्वेति । हेऽग्ने वयमुशन्तः पितृन्कामयमानास्त्वामाह्वयामः । पुन-
रपि पितृनुशन्तस्त्वा सामिधीमहि । त्वमपि कामयमानः कामयमानस्य यजमा-
नस्य पितृनावहं । किमर्थम्, हविषेऽत्तवे हविर्भोक्तुम् ।कल्पः—“ द्वे पुरोनुवाक्ये अन्वाहर्चमुक्त्वा प्रणौत्यपरामुक्त्वा प्रणौति
त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्त्येका याज्या ” इति ।

तत्र प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त्व० सोमेति । हे सोम त्वं मनीषा मनीषया त्वदीषया बुद्ध्या प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातः । किंच, त्वं रजिष्ठं ये(ष्ट)पन्नोदकसंपूर्या रञ्जकं मार्गमनु-
नेषि अनुक्तमेव प्रापयसि । हे इन्दो तव प्रणीती प्रणीत्या परिचरणेन नोऽ-
स्माकं पितरो देवेषु मध्ये स्थित्वा धीराः सन्तो रत्नं रमणीयं हविरभजन्त ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

त्वया हि न इति । हे पवमान शोधक सोम हि यस्मान्नोऽस्माकं पूर्वं
पितरस्त्वयाऽनुगृहीताः कर्माणि चक्रुः, परिस्मरन्तो जन्मानि धीरास्तिष्ठन्ति
[च] । [तस्मात्] त्वमप्यवातो वायुमनपेक्ष्य ज्वलनेनास्मदीयहविर्वन्वन्तं-
भक्षयन्परिधीन्परिधिवत्सर्वतोऽवस्थितान्प्रतिबन्धकानपोर्णुं निराकुरु । कैः साधनैः ।
वीरेभिर्युद्धकुशलैरश्वैः । तथा नोऽस्मदर्थं मघवा धनवान्भव । अथ याज्यामाह—

त्व० सोमेति । हे सोम त्वं पितृभिः संविदानः संविदं प्राप्तोऽनुक्रमेण
द्यावापृथिवी आततन्थाऽऽतते व्याप्ते कृतवानसि । हे इन्दो हे सोम तस्मै ते
तादृशाय तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम । त्वत्प्रसादाद्वयं धनानां पतयः स्याम ।

इत्थं “ सोमाय पितृमतेः पुरोडाश० षट्कपालम् ” इत्यस्यानुवाक्याद्वयं
याज्या चेति मन्त्रत्रयमुक्तम् । अथ “ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे
मन्थम् ” इत्येतस्य प्रथमा पुरोनुवाक्योच्यते । यद्यपि पाठक्रमेण तृतीयमिदं
हविस्तथाऽपि लिङ्गस्य बलवत्त्वात्तत्र विनियोगो द्रष्टव्यः । पाठस्तु—

अग्निष्वात्ता इति । अत्र ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता
इति श्रुतत्वाद्यागमकृत्वैव प्रेत्य पितृलोकं गता अग्निष्वात्ताः शोभना प्रणीति-
रस्मत्कृता परिचर्या येषां ते सुप्रणीतयस्तथाविधा हे पितर इह कर्मण्यागच्छत ।
सदःसदस्तत्तदात्मियं स्थानं सदत प्राप्नुत । अस्मिन्बर्हिषि यज्ञे प्रयतानि प्रय-
त्नेन संपादितानि हवींषि अत्त भक्षयत । अधानन्तरं रायिं सर्वेषु वैदिककर्मसु
वीरः कुशलो यः पुत्रस्तादृशं पुत्रं च दधातन संपादयत ।

अथ द्वितीया पुरोनुवाक्या याज्या चेत्युभयमात्रातं, तच्च ये अग्निष्वात्ता
इत्यादिकं कौकिल्यां सौत्रामण्यामाम्नातमतस्तत्रैव व्याख्यास्यते । अथ पितृभ्यो
बर्हिषद्भ्यो धाना इत्यस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

बर्हिषद् इति । बर्हिषि यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि ये वै यज्वानस्ते

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

पितरो बर्हिषद इत्युक्तत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृस्या हे पितरोऽर्वागर्वाचीनानामस्माकमूती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । वो युष्म-
दर्थमिमा हव्या एतानि हवींषि चक्रमातस्तानि जुषध्वामिति' (म् । ते)
हविर्गुणवन्तो युयमवसा रक्षणेन शंतमेन सुखतमेनास्मानागत तन्निमित्तमा-
गच्छतेत्यर्थः । अथास्मभ्यं प्रथममन्ते च शं सुखं दुःखवियोगं चारपः पापरा-
हित्यं च दधात दत्त ।

अथ तत्रैव द्वितीया पुरोनुवाक्या--

आऽहं पितृनिति । अहं यजमानः सुविद्वान्मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः
पितृनपि आवित्स्याभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विष्णोर्व्यापिनोऽस्य यज्ञस्य
नपातं विनाशाभावं विक्रमणं विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये
पितरो बर्हिषदस्त इहात्र कर्मणि आगमिष्ठा अतिशयेनाऽऽगताः । आदर-
पूर्वकमागत्य पितृः प्रीतिं भजन्त प्राप्नुवन्तु । केन साधनेन, सुतस्य
स्वधया सोमसमस्य हविषः स्वादुत्वेन । अथ तत्रैव याज्यामाह--

उपहूता इति । सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः पितरो बर्हिष्येषु
यागार्हेषु तृप्तिकरेषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सूपहूता अस्माभि-
राहूतास्ते पितर आगमन्त्वागच्छन्तु । आगत्य चेहास्मिन्कर्मण्यस्माभिः प्रयुक्ताः
स्तुतीः श्रुवन्तु । श्रुत्वा चाधिब्रुवन्तु साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु ।
तत ईदृशाः पितरोऽस्मानवन्तु ।

अत्रैवोपहोमार्थास्तिस्रः ऋचस्तासु प्रथमामाह--

उदीरतामिति । त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथा-
विधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः ।
तत्रापि केचित्संस्कारैर्विकल्पा अधमाः । एतदेवाभिप्रेत्य ये अग्निदग्धा येऽग्नि-
दग्धा इत्यादिर्मन्त्र आम्नातः । तेष्ववरे निकृष्टा उदीरतामुत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु ।
परास्त उत्तमाः पितर उदीरताम् । मध्यमाः पितरश्चोदीरताम् । ते सर्वेऽप्यास्मि-
न्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरोऽवृका वृकवदरण्यध्व-
दस्मासु हिंसामकुर्वन्त ऋतज्ञा अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तोऽसुमस्मत्प्राणमीयु रक्षितुं
प्राप्तास्ते पितरो हवेषु अस्मदीयाह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु । अथ द्वितीया-

१ स्व. 'ति । ते ह' । २ क. घ. ङ. च. 'स्मत्प्राप्यमन्ते । ३ स्व. ष. ङ. च.
'था विवि' । ४ स्व. 'दिमन्त्र आम्नाताः । तेऽप्यव' ।

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

इदं पितृभ्य इति । पूर्वासो यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितृपि-
तामहादयो य ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ये चान्य उपरासो यजमान-
जननादुपर्युत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । वेऽप्यन्ये
पार्थिवे पृथिवीसंबन्धिनि रजासि रजोगुणकार्येऽस्मिन्कर्मण्यानीता हविः
स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ये वा ये चान्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरो बहुबन्धु-
रूपास्तु विक्षु प्रजास्वनिषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायाऽऽगत्योपविष्टाः । कीदृशीषु
विक्षु, सुवृजनासु वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनं शोभनं
वृजनं यासां ताः सुवृजनास्तादृशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः ।
तेभ्यः सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मणीदं नमोस्त्वयमाहुतिप्रदा-
नपूर्वको नमस्कारो भवतु । अथ तृतीया—

अथा यथेति । हेऽग्नेऽधाधस्तादतीते काले नोऽस्माकं पितर ऋतमाशुषाणा
यज्ञमश्रुवानाः शुचीच्छुद्धमेव स्थानं यथा येन प्रकारेणायन्प्राप्तवन्तो दीधितिं
दीप्यमानां पितृरूपां देवतामुक्थशासः शस्त्रैः शंसन्तो वयमपि तथैवोच्चमेव
स्थानं प्राप्ताः स्म इति । कीदृशाः पितरः, परासोऽस्मत्त उत्कृष्टाः पितृ-
पितामहादयः प्रत्नासः पुरातनाः पित्रादिभ्योऽपि पूर्वभाविनः । किंच, क्षाम
क्षयहेतुं स्वकीयं क्षुदुपद्रवं भिन्दन्तोऽग्नेन हविषा नाशयन्तोऽरुणीस्तेजोरूपा
[देवता] स्ताः प्राप्यापन्नफलप्रतिबन्धकं पापमपाकृण्वन् ।

अस्मिन्निह(न्हि) पितृयज्ञकर्मणि शाखान्तरेऽन्यदपि हविर्द्वयं विहितं तदग्नये
कव्यवाहनायैकं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते द्वितीयमिति । अत एव सूत्रकार
आह—‘ अथैकेषां सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बार्हिषद्भ्यः षट्कपालं
पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्यं यमायाङ्गि-
रस्वते पितृमते ’ इति । तत्र कव्यवाहनस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

यद्ग्न इति । कव्यं वहतीति कव्यवाहनः पितृभ्योऽग्निः । अत एवान्यत्र
श्रुतम्—‘ त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा
असुराणाम् ’ इति । कव्यस्यास्य हविषो वाहक हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणादतावुधो
यज्ञवर्धकान्पितृभ्यश्च यजसि तस्मादेव कारणात्त्वं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यामि
प्रावक्ष्यासि पुनः पुनः प्रकर्षतः परमपि हविर्वहनं करिष्यसि ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त्वमग्न इति । जातं सर्वं जगद्वेदेति जातवेदास्तथाविध हेऽग्ने त्वमीडितो यजमानेन स्तुतः संस्तदीयानि हव्यानि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वाऽवाङ्महनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण प्रत्तं हव्यमक्षन्नदन्तु । हे देव त्वमपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हवींष्यद्धि भक्षय । अथ याज्या—

मातलीति । मातलिरिन्द्रस्य सूतस्तद्वानिन्द्रो मातली । स च कव्यैः कव्यभाग्भिः पितृभिः सह वावृधानो वर्धमानो भवति । यमश्चाङ्गिरोभिः पितृ- विशेषैः सह वर्धमानो भवति । बृहस्पतिश्च ऋक्वामिर्ऋक्प्रतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । तत्र देवा यान्कव्यभागादीन्पितृन्वावृधुर्वर्धयन्ति, ये च कव्यभागादयः पितर इन्द्रादीन्देवान्वर्धयन्ति, तेषां मध्य इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण तृप्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण तृप्यन्ति ।

अथाङ्गिरस्वतो यमस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

इमं यमोति । हे यमाङ्गिरोभिरेतेऽन्वामकैः पितृभिः संविदान ऐकमत्यं प्राप्त इमं प्रस्तरं प्रस्तीर्णं यज्ञविशेषमासीदाऽऽगत्योपविश । हि यस्मादुपविशसि तस्मात्कविशस्ता विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मन्त्रास्त्वामावहन्तु । हे राजन्नेनाऽ-नेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षयस्व ।

अथ द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

अङ्गिरोभिरिति । हे यम वैरूपैर्विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामामियैर्वा यज्ञियेभि- र्यज्ञयोग्यैरङ्गिरोभिः सहाऽऽगहि आगच्छ । आगत्य चेह मादयस्व यजमानं हर्षय । यस्ते तव पिता विवस्वानस्ति तं विवस्वन्तमस्मिन्यज्ञे हुव आह्वयामि । स च बार्हिष्यस्मिन्यज्ञ आनिषद्याऽऽगत्योपविश्य यजमानं हर्षयतु । अथ याज्यामाह—

अङ्गिरसो न इति । अङ्गिरोनामका अथर्वनामका भृगुनामकाश्च नोऽ-स्माकं पितरो नवग्वा अभिनवागमनयुक्तास्तदा तदा नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः सोममर्हन्ति सोम्याः । यज्ञियानां तेषां सुमतावयुक्त(नुग्रह)यु-क्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनसे सौमनस्यकारणे भद्रे कृत्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रपा० ६ अनु० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१३९३

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

‘ उशन्तः सामिधेन्येका पितृयज्ञे महत्यसौ ।
 त्वं सोमेत्यनुवाक्ये द्वे पितृमन्त्रामके तथा ॥
 त्वं याज्याऽग्निष्वेति मन्थेऽनुवाक्या प्रथमा भवेत् ।
 बर्हिर्द्वे अनुवाक्ये तु याज्यैका बर्हिषद्यजौ ॥
 उपहोमा उदीरेति त्रयस्तत्रययागके ।
 कव्यवाहनयागे तु यदग्ने तिस्र ईरिताः ॥
 पुरोनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका याम्ययागके ।
 इमं पुरोनुवाक्ये द्वे याज्यैका पूर्ववन्मता ।
 अन्तिमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः सप्तदशोरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
 केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

मूलक्रमेण द्वितीयाष्टके—प्र० ६ अ० ७५ ।

भाष्यक्रमेण द्वितीयकाण्डे—प्र० ६ अ० ७५ ।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० २ प्र० १४ अ० २२१ ।

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० २ प्र० १४ अ० २१५ ।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यस-
हितकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया
द्वितीयः काण्डः ।

अथ सभाष्यतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

पशवश्चेष्टयः काम्या विधिशेषस्तथैष्टिकः ।

प्रोक्ताः काण्डे द्वितीयेऽथ सोमशेषोऽत्र वर्ण्यते ॥

एतच्च तृतीयकाण्डमौपानुवाकप्रमिति (+ काण्डानुक्रमणयामुक्तम्) ।
अनुवाकानां समीपमुपानुवाकम् । तत्रान्वेतुं योग्यानामर्थानां प्रतिपादकत्वादिदं
काण्डमौपानुवाक्यम् । यद्यप्येतत्सर्वमनारभ्याऽऽम्नायते तथाऽपि तेन तेन प्रमा-
णेन तत्र तत्रानुवाकेष्वन्वय उत्प्रेक्षणीयः । सोमप्रकरणाम्नातेषु तेषु तेष्वन्वयं
तत्र तत्रैवोदाहृत्य प्रदर्शयिष्यामः । तदयमर्थः—कर्मण्युच्यमानो मन्त्रो वाकः ।
तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमनुवाकः । तत्रैकैकं मन्त्रमाम्नाय तस्य तस्य समीपे
पठितमुपानुवाकम् । तत्संबन्धि काण्डमौपानुवाक्यमुच्यते ।

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

प्रजापतिरकामयत प्रजा सृजेयेति स
तपोऽतप्यत स सर्पानसृजत सोऽकामयत
प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स वयाँ-
स्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स
तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवादमपश्यत्तमवद्-
त्ततो वै स प्रजा असृजत यत्तपस्तप्त्वा दीक्षि-
तवादं वदति प्रजा एव तद्यजमानः (१)

+ ख. पुस्तके संप्रदायविद आहुरिति पाठान्तरम् ।

१ क. ख. ड. च. तेष्वं । २ ख. घ. ड. च. वाक्यम् ।

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

सृजते षड्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्माद्दीक्षा
 कामति नीलमस्य हरो व्येत्यबद्धं मनो दारिद्रं
 चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
 हासीरित्याह नास्माद्दीक्षाऽप कामति नास्य
 नीलं न हरो व्येति यद्वै दीक्षितमभिवर्षति
 दिव्या आपोऽशान्ता ओजो बलं दीक्षाम्
 (२) तपोऽस्य निघ्नन्त्युन्दतीर्बलं धत्तौजो
 धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधि-
 ष्टेत्याहैतदेव सर्वमात्मन्धत्ते नास्यौजो बलं न
 दीक्षां न तपो निघ्नन्त्यग्निर्वै दीक्षितस्य देवता
 सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वरं
 रक्षांसि हन्तोः (३) भद्रादभि श्रेयः प्रेहि
 बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एनं सं
 पारयत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह
 देवयजनं ह्येष पृथिव्या आगच्छति यो यजते
 विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे ह्येत-
 देवा जोषयन्ते यद्वाह्यणा ऋक्सामाभ्यां यजुषा
 संतरन्त इत्याहक्सामाभ्यां ह्येष यजुषा संतरति
 यो यजते रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्याहाऽऽ-
 शिषमेवैतामा शास्ते (४) ॥

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

(यजमानो दीक्षां हन्तोर्ब्राह्मणाश्चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

अत्र दीक्षायाः प्रथमभावित्वद्दीक्षितेन वक्तव्या मन्त्रास्तद्विधयश्चास्य प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके प्रतिपाद्यन्ते । तत्र दीक्षितवादं विधित्सुः प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । पुरा प्रजापतिः प्रजासृष्टिं कामयमानो नियमविशेषरूपं तप एव द्विवारमनुष्ठितवान् । न तु दीक्षितवादम् । अतस्तद्विकले तपसि नीचानां सर्पाणां पक्षिणामेव सृष्टिमकरोत्, न तूत्तमानां मनुष्यादीनाम् । अग्निष्टोमोऽत्र प्रजापतेस्तपः । “ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात् ” इति सप्तमकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य च तपसस्तृतीये पर्याये दीक्षितवादवैकल्याभावान्मनुष्याद्युत्तमसृष्टिसाधनत्वं संपन्नम् ।

अथ नियमविशेषरूपतपोयुक्तस्य दीक्षितस्य दीक्षितवादं विधत्ते—

यत्तप इति । तपःशब्देन स्नानादिनिर्यमोऽभिधीयते । “ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्र्प्सुं स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” इत्याम्नातत्वात् । स्नानादीत्यादिशब्देन दानमनशनं वैदिकमन्त्रपाठश्चेत्येतन्नयं विवाक्षितम् । “ एतत्स्वल्नु वाव तप इत्याहुर्यः स्वं ददाति ” “ तपो नानशनात्परं यद्धि परं तपस्तद्दुर्धर्षम् ” “ स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः ” इति वचनानां तत्र तत्राऽऽम्नातत्वात् । शाखान्तरे च द्वयहं नाश्रातीति दीक्षितस्यानशनं तपो विहितम् । ईदृशं तपस्तप्त्वा तन्नियमं स्वीकृत्य दीक्षितवादं वदेत् । दीक्षितेन पठितव्यो मन्त्रो दीक्षितवादस्तत्पाठेन प्रजा सृजते ।

तत्रैकं मन्त्रमुत्पाद्य तत्पाठं नैमित्तिकत्वेन विधत्ते—

यद्वै दीक्षित इति । अमेध्यदर्शनेन दीक्षाया अपक्रमणं नाम दीक्षायां फलराहित्यम् । किंचामेध्यं दृष्टवतोऽस्य नीलं भवति । कृष्णं पापमित्यर्थः ।

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

किंच हरो व्येति तेजो विगतं भवति । जुगुप्सया शरीरस्य विक्रियमाणत्वाच्छ-
क्तिरपगच्छतीत्यर्थः । अबद्धमित्यादिको मन्त्रः । यदेतन्मदीयं मनस्तदेतदबद्धम-
नियतम् । अत एव यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति संकल्पयति ।
चक्षुश्च मदीयं दरिद्रं कृपणम् । अतः समीचीनमेव प्रकाशयामीत्येतादृशं प्रभुत्वं
तस्य नास्ति । अत्र चोभयत्र निमित्तं छन्दोगा उद्गीथविद्यायां देवासुरसंग्रा-
माख्यायिकया समामनन्ति—“अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ”
इति । अयमेवार्थो वाजसनेयिभिरप्युद्गीथब्राह्मणे प्रपञ्चितः । अतोऽवशयो-
र्मनश्चक्षुषोर्दोषो हे दीक्षे त्वया न गणनीयः । दर्शनहेतुभूतानां ज्योतिषां मध्ये
श्रेष्ठोऽयं सूर्यः । स एव चक्षुर्दोषं समाधास्यतीत्यभिप्रायः । तन्मात्रप्रमादका-
रिणं मां हे दीक्षे मा हासीर्मा परित्यजेति मन्त्रार्थः । एतस्य मन्त्रस्य पाठेन
दीक्षाऽप्यस्मान्नापक्रामति । नीलं चास्य न भविष्यति । हरश्च न व्येति ।

वृष्टिकेदनं निमित्तीकृत्य मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विनियुक्ते—

यद्वै दीक्षितामिति । दिव्या अन्तरिक्षे वर्तमाना भूमिस्पर्शरहिता या आपस्ता-
अशान्ताः प्रत्यवायहेतवः । अत एव स्मर्यते—“ न वर्षधारास्वाचामेत् ”
इति । ताश्च दिव्या आप ओजोबलदीक्षातपांसि नाशयन्ति । रेतःपरिषाकरू-
पशरीरबलहेतुरष्टमो धातुरोजः । उन्दतीरित्यादिको मन्त्रः । हे आपो यूय-
मुन्दतीः संक्लेदयन्त्यो मयि शारीरबलं स्थापयत । तत्कारणीभूतमोजोऽपि स्थाप-
यत । पुनरपीन्द्रियगतं बलं स्थापयत । मदीयां दीक्षां मां निर्वाधिष्ट मा विना
शयत । तपोऽपि मदीयं मा विनाशयतेति मन्त्रार्थः । अत्र सूत्रकारेण “ स
वाग्यतस्तपस्तप्यमान आस्ते ” इत्युक्त्वा बहुविधनिधमानुपन्यस्यैतदुक्तम्—
“अबद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपत्युन्दतीर्बलं धत्तेत्यववृष्टे ” इति ।

अध्वर्युर्मन्त्रकाण्डे “ भद्रादभिधेयः ” “ एदमगन्म देवयजनम् ” इत्येतौ
मन्त्रावाम्नातौ । ब्राह्मणे त्वाच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या इत्येतं पूर्वमन्त्रं व्याख्याय
भद्रादभीत्यादिकौ द्वावुपेक्षितौ । तयोर्जाजमानत्वेन दीक्षितवादप्रसङ्गादुक्तावुभावत्र
व्याख्यायते । एतेनाबद्धं मन इत्यादिकौ मन्त्रौ दैवीं धियं मनामह इत्यनुवाके
संगताविति सूचितं भवति । भद्रादभीत्येष रथमारुह्य देवयजनमध्यवासि(सा)तुं

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

गमने विनियुक्तो मन्त्रः । एदमगन्मेति देवयजनाध्यवसाने । तयोराद्यं मन्त्रं व्याचष्टे—

अग्निर्वा इति । यदा दीक्षितो गृहात्प्रयाणं करोति तदा तत्स्वामी वह्निः कोपेन तिरोभूत इव भवति । तेन स्वामिरहितं दीक्षितं रक्षांसि मार्गेऽन्तरा भूत्वा हन्तुमश्वरं समर्था भवन्ति । तत्परिहाराय भद्रादभीत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे रथ भद्रान्मदीयाद्गृहाच्छ्रेयोऽत्यन्तप्रशस्तं देवयजनस्थानमभिप्रेहि आभिमुख्येन प्रतियाहि । तव पुरतो बृहस्पतिर्गन्ताऽस्तिवति मन्त्रार्थः । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्ब्राह्मणत्वाद्रक्षांसि शप्तुं सामर्थ्यमस्ति । तादृशं च बृहस्पतिं यजमानोऽनुच्छति । स च बृहस्पतिः सम्यक्पारं नयति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति—

एदमगन्मेति । पृथिव्याः संबन्धि यद्देवयजनं तदिदभागन्माऽऽगताः स्म इति तस्यार्थः । स च प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वात्प्रसिद्धः ।

द्वितीयभागे देवशब्देन ब्राह्मणा ऋत्विग्भूता विवक्षिता इत्येतद्दर्शयति—

विश्वे देवा इति । तृतीयभागे यागं कुर्वतो वेदत्रयापेक्षा प्रसिद्धेति दर्शयति—ऋक्सामभ्यामिति । सम्यग्यागस्य पारं प्राप्नोति ।

चतुर्थभागे धनपुष्ट्याऽन्नेन च संभूय हृष्टत्वपार्थनमाशीरित्येतद्दर्शयति—

रायस्पोषेणेति । अस्मिन्काण्डे यद्दिमनारभ्याधीतं तस्य सर्वस्य सामान्येन प्रकृतौ संबन्धः । विशेषतस्त्वबद्धमित्यादेरनुवाकसंबन्धो दर्शितः । अमेध्य-दर्शनवर्षणमन्त्रयोश्चाऽऽवृत्त्यभावो देवीं धियमित्यस्मिन्नेवानुवाके विचारितः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णेत्यसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनादुभयोरसौ ॥

जुहूमाश्रित्य पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रगः ।

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनाऽत्र किम् ॥”

अनारभ्य श्रूयते—“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापः श्लोकः ५ शृणोति ॥” इति । तत्राव्याभिचरितऋतुसंबन्धवतीं जुहूमाश्रित्य तद्धेतुः पर्णवृक्षो

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

वाक्येन विधीयते । या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यं सर्वप्रकृतिविकृत्योस्तुल्मयेव प्रवर्तते । उभयत्राऽऽश्रयभूताया जुह्वाः सद्भावात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्योरुभयो-
रप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः—किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते पश्चाद्वा । नाऽऽद्यः । आश्रयभूताया जुह्वाश्चोदकमन्तरेणासंभवात् । द्वितीयेऽपि पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधेर्वैषध्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः । एवं यस्य खादिरः सुवो भवतीत्याद्युदाहरणियम् ।

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“नाश्नाति द्ब्यहमित्येतत्तपः कस्य तयोर्द्वयोः ।

दुःखत्वान्द्रोक्तसंस्कारोदध्वर्योर्युज्यते तपः ॥

फलान्तराय पापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गान्तपः स्वाभिगामि संस्कारान्तरवन्मतम् ॥”

ज्योतिष्टोमे द्ब्यहं नाश्नाति च्यहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तं तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात् । दुःखत्वादेव फलभो-
क्तसंस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् । मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखजनकं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूत्रकारेण बो-
दाहतम्—“यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्मिन्नन्तर्न किञ्चन भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति, यदा वाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति, पीवा दीक्षते कृशो यजते यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति । नहि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा लोके पाटनमन्तरेण विषम-
व्रणानां नोपशान्तिस्तद्वत् । तस्माद्वपनादिसंस्कारवत्तपोऽपि यजमानस्यैव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष

ते त्रैष्टुभो जागृतो भाग इति मे सोमाय ब्रूता-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

च्छन्दोमानां साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाद्य
 ब्रूताद्यो वै सोमं राजानं साम्राज्यं लोकं
 गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानां साम्रा-
 ज्यं छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो
 लोकः पुरस्तात्सोमस्य क्रयादेवमभि मन्त्रयेत्
 साम्राज्यमेव (१) एनं लोकं गमसित्वा
 क्रीणाति गच्छति स्वानां साम्राज्यं यो वै
 तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुह्वत्यथ क्व
 तानूनप्त्रं प्रति तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति
 ब्रूयान्त्रिरव जिघ्रेत्प्रजापतौ त्वा मनसि जुहो-
 मीत्येषा वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद
 प्रत्येव तिष्ठति यः (२) वा अध्वर्योः
 प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्येतानभि-
 क्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्ना श्रावयेदेषा वा
 अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति
 यदभिक्रम्य जुहुयात्प्रतिष्ठाया इयात्तस्मात्स-
 मानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै यो वा
 अध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति सुग्वा
 अस्य स्वं वायव्यमस्य (३) स्वं चम-
 सोऽस्य स्वं यद्द्वीयव्यं वा चमसं वाऽनन्वार-
 भ्याऽऽश्रावयेत्स्वादियात्तस्मादन्वारभ्याऽऽश्रा-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

व्य॒ स्व॒दि॒व॒ न॒ति॒ यो॒ वै॒ सो॒म॒म॒प्र॒ति॒ष्ठा॒प्य
 स्तो॒त्र॒मु॒पा॒क॒रो॒त्य॒प्र॒ति॒ष्ठि॒तः॒ सो॒मो॒ भ॒व॒त्य॒प्र॒ति॒-
 ष्ठि॒तः॒ स्तो॒मो॒ऽप्र॒ति॒ष्ठि॒ता॒न्यु॒क्थान्य॒प्र॒ति॒ष्ठि॒तो
 य॒ज॒मा॒नो॒ऽप्र॒ति॒ष्ठि॒तो॒ऽध्व॒र्यु॒र्वा॒य॒व्य॒ वै॒ सो॒म॒स्य
 प्र॒ति॒ष्ठा॒ च॒म॒सो॒ऽस्य॒ प्र॒ति॒ष्ठा॒ सो॒मः॒ स्तो॒म॒स्य
 स्तो॒मं॒ उ॒क्थानां॒ ग्र॒हं॒ वा॒ गृ॒ही॒त्वा॒ च॒म॒सं
 वो॒च्ची॒र्य॒ स्तो॒त्र॒मु॒पा॒कुर्यात्प्र॒त्ये॒व॒ सो॒मं॒ स्थाप॒-
 यति॒ प्र॒ति॒ स्तो॒मं॒ प्र॒त्यु॒क्थानि॒ प्र॒ति॒ य॒ज॒-
 मान॒स्ति॒ष्ठति॒ प्र॒त्य॒ध्व॒र्युः (४) ॥

(ए॒व॒ ति॒ष्ठति॒ यो॒ वा॒य॒व्य॒म॒स्य॒ ग्र॒हं॒ वै॒का॒न्न॒वि॒ श॒तिश्च॒) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्ये संकीर्तितौ मन्त्रौ वृष्टौ चामेध्यदर्शने ।

द्वितीयानुवाके सोमोपस्थानमन्त्राश्चत्वार उत्पाद्यन्ते—

एष त इति । हे देवतात्मक सोम राजन्नेष पुरतो दृश्यमानः केतव्यो
 धलीरूपस्ते त्वदीयो भागो गायत्रः प्रातःसवने गायत्रीछन्दसा संस्कार्य इत्ये-
 तादृग्यजमानरूपस्य मे गायत्री देवता सोमाय ब्रूतात् । एवं त्रिष्टुभो माध्यंदिने
 सवने त्रिष्टुच्छन्दसा संस्कार्यः । अस्मिन्नेष त इति मन्त्रो नानुषज्यते । भाग
 इति मे सोमाय ब्रूतादित्ययमुत्तरांशोऽनुषज्यते । जागतस्तृतीयसवने जगतछन्दसा
 संस्कार्यः । अत्रैष त इत्ययं पूर्वांश एवानुषज्यते । छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगती-
 भिरक्षरसंख्यया मीयन्त उपमयिन्त इति चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिं-
 शाख्याः स्तोमास्त्रयश्छन्दोमास्तेषां साम्राज्यं द्वादशाहादिषूत्तरक्रतुषु विद्यते
 तत्साम्राज्यं गच्छेत्येतद्यजमानस्य मे वर्चनं तेन तेन स्तोमेनाऽऽराध्या देवता
 सोमाय राज्ञे ब्रूतात् । अत्र चतुर्विंशाख्यस्तोमरूपस्य च्छन्दोमस्य विष्टुतिः

(सोमोपरयानमन्त्रोत्पादनम्)

साप्तशतक इत्थं समाप्ता—“ अष्टाभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया । अष्टाभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः । अष्टाभ्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठा चतुर्विंशस्य विष्टुतिः ” इति । अस्यायमर्थः—सामान्तरभूतस्य तृप्तस्य प्रथमपर्याये प्रथमासृचं निर्गायेत् । द्वितीयां चतुर्गायेत् । तृतीयां सकृद्गायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां सकृद्गायेद्द्वितीयां निर्गायेत्तृतीयां चतुर्गायेत् । तृतीये पर्याये प्रथमां चतुर्गायेद्द्वितीयां सकृद्गायेत्तृतीयां निर्गायेत् । सेयं चतुर्विंशस्यो-
मसंबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः । अथ चतुश्चत्वारिंशस्तोम एवाम्नायते—
“ पञ्चदशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया । चतुर्द-
शभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः । पञ्चदशभ्यो हिं
करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठिता चतुश्चत्वा-
रिंशस्य विष्टुतिः ” इति । प्रथमपर्याये प्रथमां निर्गायेत् । द्वितीयामेकादश-
कृत्वो गायेत् । तृतीयां सकृद्गायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां सकृद्गायेद्द्वितीयां
निर्गायेत्तृतीयां दशकृत्वो गायेत् । तृतीये पर्याये प्रथमामेकादशकृत्वो गाये-
द्द्वितीयां सकृद्गायेत्तृतीयां निर्गायेत् । सेयं चतुश्चत्वारिंशस्तोमाख्यस्य च्छन्दो-
मस्य विष्टुतिः । अथाष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवाम्नायते—“ षोडशभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया । षोडशभ्यो हिं करोति
स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः । षोडशभ्यो हिं करोति स द्वादशभिः
स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठिताऽष्टाचत्वारिंशस्य विष्टुतिः ” इति ।
प्रथमे पर्याये प्रथमां निर्गायेत् । मध्यमां द्वादशकृत्वो गायेत् । उत्तमां सकृद्गा-
येत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां द्वादशकृत्वः । तृतीये
पर्याये प्रथमां द्वादशकृत्वो द्वितीयां सकृत्तृतीयां निर्गायेत् । सेयमष्टाचत्वा-
रिंशस्तोमाख्यस्य च्छन्दोमस्य विष्टुतिरिति । द्वादशाहकतोरष्टममहश्चत्वारिंशस्तोम-
साध्यं नवममहश्चत्वारिंशस्तोमसाध्यं दशममहरष्टाचत्वारिंशस्तोमसाध्यम् ।
तस्माच्छन्दोमानां साम्राज्यं द्वादशाहाद्युत्तरकृतषु प्राप्यते ।

एष ते गायत्र इत्यादींश्चतुरो मन्त्रान्विनियोक्तुं प्रस्तौति—

यो वै सोमसिति । यजमानः सोमदेवतारूपं राजानं साम्राज्यरूपं लोकं
प्राप्य पश्चाद्दलीरूपं सोमं क्रीणति । स स्वानां मध्ये साम्राज्यं गच्छति ।

गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीरूपाणि च्छन्दांसि तैरुपलक्षिताश्छन्दोमाश्च सोमस्य राज्ञः
साम्राज्यबुको लोक इत्युच्यते ।

अथ चतुरो मन्त्रान्सोमाभिमन्त्रणे विनियुङ्क्ते--

पुरस्तादिति । एवमिति एष ते गायत्र इत्यादिभिश्चतुर्भिरित्यर्थः । प्राक-
रणिकानुवाकसंबन्धस्तु पुरस्तात्सोमस्य ऋयादेव स्पष्टमवगम्यते । सोमं ते क्रीणा-
मीति मन्त्रेण सोमक्रय आरब्धस्तत्पूर्वमशुना ते अशुशारित्यनुवाकस्थावसाने
प्रजास्त्वामनुप्राणन्त्वित्येतदूर्ध्वमेष ते गायत्र इत्यादयश्चत्वारो मन्त्रा द्रष्टव्याः ।
पूर्वोक्तयोरबद्धं मन उन्दतीर्बलमित्येतयोर्मन्त्रयोर्यद्यपीदृशं स्पष्टं वचनं नास्ति
तथाऽपि दीक्षितस्य वाद इति वाक्येन प्रकरणप्रसिद्धं दीक्षितमनूद्य वादवि-
धानादीक्षितत्वासिद्धेरूर्ध्वभावित्वं गम्यते । दीक्षितत्वमाकृत्यै प्रयुजेऽग्नये
स्वाहेत्यनुवाके संपन्नं तदीयब्राह्मणे दीक्षितत्वावेदनस्याऽऽम्नातत्वात्
“स्वाहा यज्ञं वातादारभ इत्याहायं वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षा-
दारभते मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति
त्रिरुवांश्चाह ” इति । तस्माद्यज्ञं वातादारभ इत्येतस्मादुपर्यबद्धं मन उन्दती-
र्बलमित्येतौ द्रष्टव्यौ । एवमुत्तरत्रापि सर्वत्रौषानुवाक्ये योजनीयम् ।

अथ तानूनप्राख्यावघ्राणं विधातुं प्रस्तौति--

यो वै तानूनेति । तनूनप्रे त्वा गृह्णामीत्यादिभिर्मन्त्रैश्चमसे यदाज्यं
गृह्णते तत्तानूनपत्रं तस्य प्रतिष्ठा न ज्ञायते । सोमरसस्य तु बह्वौ हुतत्वाद्यद्विग्भिः
पीतत्वाच्चास्ति प्रतिष्ठितत्वम् । तानूनप्रे तु तदुभयं नास्तीति ब्रह्मवादिभिः पृष्टो
बुद्धिमानुत्तरं ब्रूयात्मनसा प्रजापतौ स्थापनादस्ति प्रतिष्ठेति ।

इदानीं मन्त्रेणावघ्राणं विधत्ते--

त्रिरव जिघ्रेदिति । प्रजापतावित्यादिर्मन्त्रः । हे तानूनपत्र त्वां प्रजापतौ
जुहोमीत्येवं मनसि स्मरामीति शेषः । अयं च मन्त्रोऽग्नेरातिथ्यमसीत्थनुवाक-
स्थान्ते द्रष्टव्यः । त एते पूर्वोक्ता मन्त्रा विधयश्च याजमानाः । इत
ऊर्ध्वं त्वाध्वर्यवाः । तत्राऽऽश्रावणं विधत्ते--

यो वा अध्वर्योरिति । आश्रावणमारभ्य होमपर्यन्तमेकत्रावस्थानमध्वर्योः
प्रतिष्ठा । आहवनीयसमीपादिषु होमदेशेषु मध्ये यस्माद्देशादभिक्रमणमकृत्वा यं
होमं होषामीति मन्येत तद्धोमार्थं तस्मिन्नेव देशे तिष्ठन्नाश्रावयेत् ।

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

आश्रावणदेशादन्यत्र गत्वा होमं निन्दति—

यदभिक्रम्येति । इयात्प्रच्यवेत । समानत्र समानदेशे यत्राऽऽश्रावणं तत्रैवेत्यर्थः । सोऽयं विधिः सर्वाश्रावणसाधारणत्वात्सर्वत्रान्वेति । प्रयाजेषु त्वमिक्रमं जुहोतीति वाचनिकमभिक्रमणम् । आश्रावणकाले होमसाधनस्य हस्ते धारणं विधत्ते—

यो वा अध्वर्योरिति । सुग्जुह्वाद्यैन्द्रवायवादिशोमरसग्रहणाधारभूतं पात्रं वायव्यं वायुना वरस्य वृतत्वात्, महेबत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता इति । तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्त इत्याम्नातः सोमरसोन्नयनपात्रविशेषश्चमसः । यद्यपि सुगप्यत्रोपन्यस्ता तथाऽपि सोमब्राह्मणशेषत्वाद्वायव्यचमसयोरेवान्वारम्भणं धारणमत्र विधीयते । तेन सुचां धारणमप्युलक्ष्यत इति द्रष्टव्यम् । अन्वारभ्य हस्ते गृहीत्वेत्यर्थः ।

अथ प्रातःसवनादिस्तोत्राणां कालं विशिष्टमुपाकरणं विधत्ते—

यो वै सोममिति । स्तोत्रस्योपाकरणप्रकारमापस्तम्बो दर्शयति—‘ वायुर्हि कर्तेति प्रस्तोत्रे बार्हिर्मुष्टिं प्रयच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणोऽसृज्वर्षसर्जि वागसृज्वर्षेन्द्रः सहोऽसृज्वर्युषावर्तध्वमिति बार्हिर्भ्यामन्यानि पवमानेभ्यः स्तोत्राण्युपाकरोति ’ इति । ग्रहे चमसे वा सोमरसस्य प्रक्षेपः प्रतिष्ठापनम् । तदकरणे सोमोऽप्रतिष्ठितो भवति । सोमस्याप्रतिष्ठायां स्तोमस्य प्रगीतमन्त्रसाध्याया(?)स्तुतेनाप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां स्तुतमनुशंसतीति विहितानामप्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुतिरूपाणामुक्थशब्दाभिधेयानां शस्त्राणामप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठायां च यज्ञस्यासिद्धेर्यजमानोऽध्वर्युश्चेत्युभावप्रतिष्ठितौ भवतः । कथं तर्ह्युक्तपरम्पराया उत्तरोत्तरप्रतिष्ठा भवतीति । तदुच्यते—यदि वायव्ये चमसे वा सोमः प्रतिष्ठितो भवति ततः स्तोत्रशस्यजमानाध्वर्युणामुत्तरोत्तरप्रतिष्ठा । तस्माद्धार्यव्य ऊर्ध्वपात्रे सोमरसं गृहीत्वा वा चमसं सोमरसेन पूरयित्वा वा सूत्रोक्तप्रकारेण स्तोत्रमुपाकुर्यात् । आश्विनग्रहात्पूर्वभीवष्वैन्द्रवायवादिग्रहेषु गृहीतेषु बहिष्पवमानस्य यदुपाकरणं तत्र चमसोन्नयनाभावाद्ग्रहणमेवोपाकरणकालस्योपलक्षणम् । तृतीयसवने पात्नीवतान्तेषु ग्रहेषु हुतेषु चमसान्पूरयित्वा यज्ञायज्ञिबस्तोत्रमुपाकरोति । तत्र ग्रहग्रहणाभावाच्चमसोन्नयनमेवोपाकरणकालोपलक्षणम् । अत्र एवाऽऽपस्तम्ब आह—‘ होतृचमसमुख्यांश्चमसानुन्नयन्सर्वः राजानमुन्नीय—

(सोमकयणीपदाङ्गनादिविध्यमिधानम्)

दशामिः कलशौ मृष्ट्वा न्युब्जति यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रमुपाकरोति' इति । यदि
 तृतीयपाठके-एतद्दे सर्वमध्वर्युरुपाकुर्वन्नुदात्तभ्य उपाकरोतीत्येष उपाकस्यातिथिः
 स्यात्तर्हि तदनुवादेनात्र कालविधिरस्तु । महचमसोनयनोर्ध्वकाष्ठभाविना
 स्तोत्रोपाकरणेन च सोमस्तोषादिपरम्परायाः प्रतिष्ठा संपद्यते । सोमं प्रतिष्ठापयती-
 त्यन्वयः । स्तोत्रमुक्थानीत्यत्रापि तथाऽन्वेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे लक्ष्मणमञ्जुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यज्ञं वा एतत्सं भरन्ति यत्सोमकयण्यै पदं
 यज्ञमुखं हविधाने यर्हि हविधाने प्राचीं प्रव-
 र्तियुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्याद्यज्ञमुख एव यज्ञ-
 मनु सं तनोति प्राञ्चमसिं प्र हरन्त्युत्पत्नमा
 नयन्त्यन्वनांसि प्र वर्तयन्त्यथ वा अस्वैप
 विष्णियो हीयते सोऽनु ध्यायति स ईश्वरो
 रुद्रो भूत्वा (१) प्रजां पशून्यजमानस्य शर्म-
 सितोर्हि पशुमाप्सितमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य
 पशुश्रपणं हरेत्तेनैवैतं भागिनं करोति यज-
 मानो वा आहवनीयो यजमानं वा एतद्दि
 कर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्ति स
 तैव स्यान्निर्मन्थं वा कुर्याद्यजमानस्य सात्य-
 त्वाय यदि पशोस्वदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्या-

पत्नीशालायामवस्थितां पत्नीमपि शालामुखीयं पुरातनाहवनीयं प्रत्युदानयन्ति ।
प्रतीचीनगार्हपत्यसमीपस्थितानि शकटान्यपि प्राग्देशेऽनुक्रमेण प्रवर्तितानि ।
यदैतत्सर्वं संपद्यते तदानीमेवास्य पुरातनगार्हपत्यस्य धिष्णयः स्थानविशेषो
हीयते शून्यो भवति । स चाग्निः पुनः पुनर्मनसि चिन्तयति । चिन्तयमान-
श्चासौ रुद्रः क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पशूञ्शमधितोर्बिनाशयितुं समर्थो
भवति । तस्य कः प्रतीकार इति तदुच्यते—आग्नीसंज्ञकाभिः प्रयाजयाज्याभि-
राग्नीतं तोषितं पशुं यदोदङ्मुखं नयन्ति तदा तस्य प्रतीचीनगार्हपत्यस्य संब-
न्धिनं पशुश्रवणकारिणमग्निं हरेत् । तेनैव हरणेनैतं प्रतीचीनगार्हपत्याग्निं भाग-
युक्तं करोति । ततः प्रजाद्यविनाश इति द्रष्टव्यम् ।

नन्वाहवनीयादेवः पशुश्रवणमग्निं कुतो न हरेयुरित्याशङ्क्य तत्र दोषं दर्शयति—

यजमानो वा इति । आहवनीयादाग्निं विकृष्य हरणे यजमानस्यायं विकर्षः
स्यात् । आहवनीयस्य प्रधानत्वेन यजमानरूपत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तः सोऽग्निरेव
वा स्यात् । अथवा निर्मथनेन लौकिकेन कंचिदाग्निं श्रवणार्थमुत्पादयेत् । एवं
सति यजमानो विकर्षरहितः संपूर्णस्वरूपो भवति ।

अथ पशुपसङ्गेन किञ्चित्प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यदि पशोरिति । प्रत्याख्यायं प्रत्येकं गणयित्वा यावन्त्यवदानानि नष्टानि
तावत्कृत्व आज्यमवद्येत्सेयमवदानक्रियैव ततो दोषाद्विमोचनाय प्रायश्चित्ति-
र्भवति । अथ प्रासङ्गिकं काम्यं विधत्ते—

ये पशुमिति । ये वैरिणः पशुमुद्दिश्य विमथनीरन्कलहं कुर्वीरन्स्मदीयोऽयं
पशुरिति यदि हरेयुस्तदानीमपहर्तृन्प्रति यो यजमान आर्तिमाप्नुयुरिति कामयेत
सोऽयं कुविदङ्गेत्यृचाऽऽग्नीध्रिधिष्णयस्थवह्नौ जुहुयात् । तस्या ऋचः सामर्थ्यं
द्योतयितुं नमोवृक्तिवत्येत्युक्तम् । ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुरित्येवं नमोवृक्ति-
शब्दोऽस्यामस्तीति नमोवृक्तिवती । एषामपहर्तृणां नमोवृक्तिमेव वृद्धे नमस्कार्य-
त्वधर्जनमेव करोति । बन्धुमित्रादयः शिष्टादयोऽन्यजना अपि यथा तान्न नमस्कु-
र्वन्ति तथा बहिष्करोतीत्यर्थः । ते मानहानिं प्राप्तास्तदानीमेव म्रियन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(पशुपाकरणमन्त्राम्नामम्)

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या
इमाः । तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाः अनु
मन्यताम् । इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने
सुकृतस्य मध्ये । अनु मन्यस्व सुयजा यजाम
जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् । प्रजानन्तः प्रति
गृह्णन्ति पूर्वं प्राणमङ्गैभ्यः पर्याचरन्तम् । सुवर्ग
याहि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रति तिष्ठा
शरिरैः । येषामीशो (१) पशुपतिः पशूनां
चतुष्पदामुत च द्विपदाम् । निष्क्रीतोऽयं य-
ज्ञियं भागमेतु राधस्पोषा यजमानस्य सन्तु ।
ये बध्यमानमनु बध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा
चक्षुषा च । अग्निस्ताः अग्ने प्र मुमोक्तु देवः
प्रजापतिः प्रजया संविदानः । य आरण्याः
पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ।
वायुस्ताः अग्ने प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया
संविदानः । प्रमुञ्चमानाः (२) भुवनस्य रेतो
गातुं धत्त यजमानाय देवाः । उपाकृतः शश-
मानं यदस्थान्जिवं देवानामप्येतु पथः ।
नाना प्राणो यजमानस्य पशूनां यज्ञो देवेभिः
सह देवयानः । जिवं देवानामप्येतु पथः
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः । यत्पशुर्मा-
युमकृतोरो वा पद्भिराहते । अग्निर्मा तस्मादे-

नसो विश्वान्मुञ्चत्वँहसः । शमितार उपेतन
यज्ञम् (३) देवेभिरिन्वितम् । पाशात्पशुं
प्र मुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं परि । अदितिः पाशं
प्र मुमोक्त्वेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि ।
अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तस्मि-
न्प्रति मुञ्चामि पाशम् । त्वामु ते दधिरे हव्य-
वाहँ शृतकर्तारमुत यज्ञियं च । अग्ने सदक्षः
सतनुर्हि भूत्वाऽथ हव्या जातवेदो जुषस्व ।
जातवेदो वपयां गच्छ देवान्त्वँ हि होता
प्रथमो बभूथ । घृतेन त्वं तमुवो वर्धयस्व
स्वाहाकृतँ हविरदन्तु देवाः । स्वाहा देवेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा (४) ॥

(ईशे प्रमुञ्चमाना यज्ञं त्वँ षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पदाञ्जनं पशोः पाकवाहिश्वोक्तौ तृतीयके ।

अथ चतुर्थे पशुपाकरणमन्त्रा आमनायन्ते ।

कल्पः—“ बर्हिभ्यां पृक्षशाखया च पुरस्तात्प्रत्यञ्चं पशुमुपाकरोत्युपो
देवान्देवीर्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति चैताभ्यामुपस्पृशन् ” इति । प्रजापतेरि-
त्यादिके द्वे ऋचौ । तत्रेयं प्रथमा—

प्रजापतेरिति । याः प्रजा इदानीं जायमाना याश्चेमाः पूर्वं जाता-
स्ताः सर्वाः प्रजापतेरेव यत्प्रसूता अतस्तस्मै प्रजापतये प्रति प्रत्येकं रहसि गत्वा
प्रवेदय हे पशो त्वदीयं वृत्तान्तं कथय । स च प्रजापतिश्चिकित्वांस्त्वदीयां
स्वर्गप्राप्तिं जानन्ननुमन्यताम् । अथ द्वितीया—

(पशुपाकरणमन्त्राम्नामम्)

इमं पशुमिति । हे पशुपतेऽग्रे यदस्मिन्दिने सुकृतस्य मध्ये सम्य-
गनुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणो मध्य इमं पशुं बध्नामि अतस्त्वमनुमन्यस्व ।
वयं सुयजा शोभनेन यज्ञेन यजाम । इदं हव्यं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु ।

कल्पः—“प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं इति पञ्च हुत्वा” इति । तत्रेयं प्रथमा—

प्रजानन्त इति । हे पशो पूर्वं देवास्त्वदीयं वृत्तान्तं जानन्तोऽङ्गेभ्यः परि-
त्वदीयावयवेभ्य ऊर्ध्वमाचरन्तं ते त्वदीयं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति अस्माकमधीनोऽय-
मिति स्वी कुर्वन्ति । त्वं तु देवा येषु पथिषु यान्ति तैः पथिभिः स्वर्गं याहि ।
प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वाऽवशिष्टैः शरीरावयवैरोषधीषु प्रतितिष्ठ पुरोडाशादिवज्ज-
विभवेत्यर्थः । अथ द्वितीया—

येषामीश इति । पशुस्वामी रुद्रो द्विपदां चतुष्पदां च येषां पशूनामीशे
स्वामित्वेन वर्तते तेषां पशूनां मध्ये स्वामिनः सकाशादस्माभिर्नीष्क्रीतोऽयं
पशुर्याज्ञियं यज्ञयोग्यं भागमेतु भागत्वं प्राप्नोतु । यजमानस्य रायस्पोषा
धनपुष्टयः सन्तु । अथ तृतीया—

ये बध्यमानमिति । अस्य पशोः पितृमातृभ्रातृसर्गर्भ्यसयूथ्यरूपा ये पशव
एतदीयस्नेहेन स्वयमपि बध्यमानमेनं पशुमनु बध्यमानाः सन्तो मनसा चक्षुषा
चाभित ऐक्षन्त तान्पशूनाग्निरग्रे प्रकर्षेण मोचयतु । ततः प्रजापतिर्देवः
स्वकीयया प्रजया संविदान ऐकमत्यं गतस्तान्पशून्मोचयतु । अथ चतुर्थी—

य आरण्या इति । जातिभेदैर्विश्वरूपा वर्णभेदेनोच्चनीचत्वादिभेदैश्च बहुधा
विविधरूपाः सन्तोऽपि पशुत्वेनैकरूपाः । शेषं पूर्ववत् । अथ पञ्चमी—

प्रमुञ्चमाना इति । हे देवा भुवनस्य रेतो यागद्वारेणोत्पात्तिहेतुमिमं पशुं
प्रमुञ्चमानाः प्रकर्षेण प्राणमातृपित्रादिभ्यो यज्ञार्थं मोचयन्तो यजमानस्य(नाय)
गातुं धत्त स्वर्गलोकप्राप्तिं धत्त । उपाकृतमुपाकरणक्रियया संस्कृतं
शशमानं हविर्भुक्षु देवेषु व्याप्रियमाणं यदस्थाद्यदङ्गजातमस्मिन्पशौ स्थितं
तत्पाथोऽन्नं भूत्वा देवानां जीवमेतु जीवनार्थमुपाकरोतु । अपिशब्दाद्यजमानस्य
स्वर्गं ददात्विति गम्यते । कल्पः—

“ नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जयति ” इति । पाठस्तु—

नाना प्राण इति । यजमानस्य प्राणः पशुना सह नाना पृथग्भवतु । अय-
मनुष्ठीयमानो यज्ञो देवोभिर्देवनशीलैः पशुप्राणैः सह देवयानो भवतु हविर्भुजोः
देवान्प्रति गच्छतु । पाथः पशुरूपमन्नं देवानां जीवमप्येतु जीवनहेतुत्वं प्राप्नोतु ।
तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु । कल्पः—

“ यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञप्तहोमं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

यत्पशुर्मायुमिति । अयं पशुर्मारणवेलायां मायुं दुःस्वहेतुकं शब्दमकुरुत ।
अथवा यत्स्वतश्चाल्यमानैः पादैरुरस्ताडयति । तत्र यदेनो निष्पन्नं तस्मादेनसोऽ-
ग्निर्मां मोचयसु । किंचान्येनापि बन्धनाद्युपद्रवेण यद्यदंहो निष्पन्नं तस्मात्सर्व-
स्मादंहसो मां मोचयतु ।

कल्पः—‘ शमितार उपेतनेति वपाश्रपणीभ्यां पशुमुपेतोऽध्वर्युर्यजमानश्च ’
इति । पाठस्तु—

शमितार इति । हे शमितारो विशसनस्य कर्तारो देवा देवैभिरिन्वितं देवै-
र्व्याप्तं यज्ञमुपेतन प्राप्नुत प्रवर्तयेतेत्यर्थः । इमं पशुं पाशाद्धन्धनरज्ज्वा यज्ञे प्रमु-
ञ्चत यज्ञपतिं च बन्धनजन्यादोषात्परिमुञ्चत । अनेन मन्त्रेणाध्वर्युर्यजमानौ
वपाश्रपणहेतुभ्यां काष्ठानिर्मिताभ्यामेकशूलाद्विशूलाभ्यां युक्तौ सन्तौ शमितारदेशं
समागच्छतः ।

कल्पः—‘ पशोः पाशं प्रमुञ्चत्यदितिः पाशं प्रमुञ्चोक्त्वेवमिति ’ इति । पाठस्तु—

आदितिः पाशमिति । आदितिः पृथिवी पशोरेतं पाशं प्रमुञ्चतु । अहं च
पशुभ्यः पशुपतये च मदपराधनिवृत्त्यर्थं नमस्करोमि ।

कल्पः—‘ यद्यभिचरेदरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तास्मिन्प्रतिमुञ्चामि
पाशमिति तथा वृक्षं स्थाणुं स्तम्भं वाऽपिदध्यात् ’ इति । पाठस्तु—

अरातीयमिति । यः पुरुषोऽस्माकमरातित्वं कर्तुमिच्छति तमध्वरं मत्तोऽ-
वरं करोमि । यस्त्वदानीमरातित्वं नेच्छति तथाऽपि कालान्तरे तत्संभावनया
वयमिदानीं तं द्विष्मः । तस्मिन्पुरुषे पाशमिमं प्रतिमुञ्चामि । अनया रशनया तं
बधनाभीत्यर्थः ।

कल्पः—‘ त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति स्रवेण वपामभिजुहोति ’ इति । पाठस्तु—

त्वामु त इति । हेऽग्ने देवैभिरिन्वितामिति पूर्तीका ये देवास्ते त्वां दधिरे त्वा-

(पशुपाकरणमन्त्राम्नातम्)

मेव कार्यकरत्वेन निश्चितवन्तः । कीदृशं त्वां, हव्यवाहं देवान्प्रति हविषो वोढारं
शृतं कर्तारमार्द्रकं हविः पक्कं कुर्वन्तम् । अपि च यज्ञियं यज्ञसंपादनार्हम् । हे
जातवेदो हि यस्मात्त्वं सतनुर्दृढशरीरो भूत्वा सदक्षः सोत्साहोऽथ तस्मात्का-
रणाद्भव्या जुषस्व हवींषि वोढुं प्रीतियुक्तो भव ।

कल्पः—‘जातवेदो वपया गच्छ देवानिति वषट्कृते हुत्वा’ इति । पाठस्तु—
जातवेद् इति । हे जातवेदस्त्वं वपया सह देवान्गच्छ । हि यस्मात्त्वं
प्रथमो होता बभूथ मनुष्यहोतुः पूर्वभावी बभूविथ तस्मात्त्वं घृतेन देवानां तनु-
र्वर्धयस्व । ते च देवाः स्वाहाकारेण समर्पितमिदं हविर्भक्षयन्तु ।

कल्पः—‘स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं परिवप्यं हुत्वा’ इति, ‘देवेभ्यः स्वाहे-
त्युत्तरं परिवप्यं हुत्वा’ इति च । पाठस्तु—

स्वाहा देवेभ्य इति । ये देवाः पुरस्तात्स्वाहाकारास्तेभ्य इदमाज्यं वपाहो-
मात्पूर्वं स्वाहाकृतमस्तु । तस्य च होमस्य वपाहोमाङ्गत्वाद्ध्यत्वम् । ये तु देवाः
उपरिष्ठात्स्वाहाकारास्तेभ्यो वपाहोमादूर्ध्वमिदमाज्यं हुतमस्तु । वपाया उभयपार्श्व-
स्थितानां स्वाहाकारेण वपासामीप्यविच्छेदो मा भूदिति स्वाहाकारस्य पुरस्ता-
दुपरिष्ठाच्च प्रयोगः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रजापतेरिति द्वाभ्यां स्यादुपाकरणं प्रथमः ।

प्रजा पञ्च जुहोत्यग्नौ नाना तन्नामने जपेत् ॥

यत्पशुर्मृतहोमः स्याच्छमिता गच्छतः पशुम् ।

अध्वर्युयजमानौ द्वावदि पाशप्रमोचनम् ॥

अरा वृक्षादिषु ज्ञेयं त्वां जुहोति वपोपरि ।

जा वपाहृतिरेतस्याः स्वाहा इत्यमितो हृत्तिः ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

पाशं पाशान्द्वयोः पशोरैको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ।

*एकत्वे च द्वयत्वे किमेकस्योहोऽथवा द्वयोः ॥

एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदाऽपि च ।

अधिकारेण बह्वर्थ + एकार्थासमवायतः ॥

* एकैकत्वं इति न्यायमात्रपाठः । + एकार्थः समवायत इति न्यायमात्रपाठः ।

१ क. घ. ङ. 'म् । क एकत्वे द्व' । २ क. घ. ङ. च. 'तः । प्रक' ।

(पशुपाकरणमन्त्राम्नानम्)

प्राकृतत्वादुभावूहावे(ह ए)कार्थोऽत्र विवक्षया ।

बह्वर्थोऽप्युहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकूलृप्तिः ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शाखयोराम्नातौ--“ अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतम् ” इत्येकत्र । “ पाशा-
न्प्रमुमोक्त्वेतान् ” इत्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयोपेतायां विकृतौ चोदकेनातिदिष्टौ ।
सा च विकृतिरेवाम्नायते--“ मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां
च संधावन्नकामः ” इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वाच्च द्वयो-
रतिदेश इत्याद्यः पक्षः । तदाऽप्यविकृतस्य प्रयोक्तुं शक्यत्वाद्बहुवचनान्तो
मन्त्रो युक्तः । प्रकृतावेकस्मिन्पशावसमवेतार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनी-
यत्वादित्येकः पक्षः । तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसावसमवेतार्थः
प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विकृतावतिदि-
श्यताम् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विद्यमा-
नयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विकृतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तर-
त्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षावैयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ
समवेतार्थतया विकृतावनूहनीयः । बहुवचनान्तो यथास्थित एव पठनीय इति
पूर्वपक्षः । लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरकूलृप्तशक्तित्वाद्द्विवचनान्ततया
सोऽप्युहनीय इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्--

उत्क्रष्टव्यो न वा मन्त्रो बह्वर्थोऽसंगतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्याय्यकल्पना ॥

योऽथं पूर्वत्रोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपा-
शयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः । एकस्मिन्पशौ प्रकृते तस्यानान्वितत्वा-
दिति चेत् । नासावुत्क्रष्टव्यः किंत्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः ।
न हि पाशानित्यत्र प्रधानस्यांशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्तयोः
प्रातिपदिकं प्रधानं धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाच-
कत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकवाचित्वात्पा-
धान्यं वचनस्य कारकगतसंख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचना-

१ क. ङ. च. 'क्षावुपयु' । २ ख. 'वनुपयु' । ३ ख. घ. ङ. च. राद्धान्तः । ४ ख.
हि पाशं पां । च. 'हि पाशौ पां' ।

(पशुपाकरणादिमन्त्रब्राह्मणम्)

न्तपाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते ।
गुणभूते तु बहुवचने लक्षणा वृत्तिः कल्पनीया, पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत
इति । तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न
बाधनीयः, किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानबलत्वाद्विकल्पः कर्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्य-
देताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्याऽऽ-
लभत आत्मनोऽनावस्काय द्वाभ्यामुपाकरोति
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पञ्च जु-
होति पाङ्क्ताः पशवः पशूनेवाव रुन्धे मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायु-
को यजमानः स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य
पशूनेत्याह व्यावृत्त्यै (१) यत्पशुर्मायुमकृ-
तेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेतनेत्याह
यथायजुरैवतद्वषायां वा आहियमाणायामग्ने-
र्मधोऽपं कामति त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति
वषामभि जुहोत्यग्नेरेव मेधमव रुन्धेऽथो शत-
त्वार्यं पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा
उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहेत्यभितो वषां जुहोति तानेवोभ-
यान्प्रीणाति (२) ॥

(पशुपाकरणादिमन्त्रब्राह्मणम्)

(व्यावृत्त्या अभितो वपां पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे वर्णिता मन्त्राः पशुपाकरणादिगाः ।

अथ पञ्चमे तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमभिधीयते ।

तत्राऽऽदावुपाकरणं विधत्ते—

प्राजापत्या इति । प्रजापतिः पशूनां जनकः । अग्निश्च रुद्रशब्दाभिधे-
यस्तेषां स्वाम्यतस्तदुभयप्रतिपादकाम्यां प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्येताभ्यां
मन्त्राभ्यामुपाकुर्यात् । तथा सति ताभ्यां देवाभ्यां प्रतिप्रोच्यायं पशुमालब्धवा-
न्भवति । तच्च कथनं स्वस्यानपराधत्वाय भवति । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

द्वाभ्यामुपैति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रजानन्त इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

उपाकुरुवेति । पुच्छसहितेषु पादेषु पञ्चसंख्यायोगात्पशूनां प्राङ्गत्वम् ।

संज्ञपनाय पशुमयनकमलेऽध्वर्युर्जिपमन्त्रस्य नामाशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

मृत्यवे वा इति । पशोः पृष्ठतो हस्तेन स्पर्शोऽन्वारम्भः । व्यावृत्तिवाच-

कस्य नानाशब्दस्य प्रयोगो यजमानप्राणस्य त्रियमाणात्पशोर्व्यावृत्त्यै भवति ।

संज्ञप्तहोमं विधत्ते—

यत्पशुरिति । अंहसो मुञ्चत्वित्यनया मन्त्रगतया प्रार्थनया पापस्य शान्ति-
र्भवति ।

अध्वर्युयजमानोर्कपाश्रपणीव्यवधानेन पशुप्राप्तिमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

शमितार इति । यद्यप्यसौ मन्त्रः पादबद्धत्वाद्दृगेव तथाऽपि यजुर्वेदाम्ना-
तत्वात्तत्कर्मणि विनियोज्यमानत्वाद्वा यजुरित्युच्यते ।

वपाया उपरि होमं विधत्ते—

वपायां वा इति । यदा वपा होतुमाहियते तदानीमग्नेः सकाशाद्यज्ञोऽप-
क्रामति । तस्य च यज्ञस्यानेन होमेनापक्रमणं निवारितं भवति । अत एव मन्त्रे

(अभिमर्शनविधीनां मन्त्रविशेषाणां चाभिधानम्)

दधिर इति प्रयुज्यते । अग्निं यज्ञस्य धारकं कृतवन्त इत्युक्तं भवति । किंच शृतंकर्तारमिति विशेषितत्वादयं होमो वपायाः पक्त्वाय संपद्यते ।

परिवप्यहोमौ विधत्ते—

पुरस्तादिति । वपासामीप्यं वाञ्छतां स्वाहाकारव्यवधानाद्बिभ्यन्तामुभय-
विधानां देवानां प्रीत्यै स्वाहाशब्दस्य मन्त्रयोर्व्यत्यासेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देव-
ताभ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादे-
वतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवत्या-
मेय्यर्चाऽऽग्नीध्रमभि भृशेद्वैष्णव्या हविर्धान-
माग्नेय्या स्रुचो वायव्यया वायव्यान्यैन्द्रिया
सदो यथादेवतमेव यज्ञमुप चरति न देवताभ्य
आ वृश्च्यते वसीयान्भवति युनज्मि ते पृथिवीं
ज्योतिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण (१)
ते सह युनज्मि वाचं सह सूर्येण ते युनज्मि
तिष्ठा विपृचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री
छन्द उपांशोः पात्रमसि सोमो देवता त्रिष्टु-
च्छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्रमसिन्द्रो देवता जगती
छन्द इन्द्रवायुवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽ-
नुष्टुप्छन्दो मित्रावरुणयोः पात्रमस्यश्विनौ
देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि सूर्यो

(अभिमर्शनविधीनां मन्त्रविशेषाणां चाभिधानम्)

देवता बृहती (२) छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि
 चन्द्रमा देवता सतो बृहती छन्दो मन्थिनः
 पात्रमसि विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द
 आग्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द
 उक्थानां पात्रमसि पृथिवी देवता विराट्छन्दो
 ध्रुवस्य पात्रमसि (३) ।

(अन्तरिक्षेण बृहती त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पूर्वानुवाकमन्त्राणां पञ्चमे ब्राह्मणं श्रुतम् ।

अथ षष्ठेऽभिमर्शनविधयो मन्त्रविशेषाश्च केचिदाम्नायन्ते ।

तत्र सुत्यादिनगतप्रयोगारम्भेऽभिमर्शनं विधत्ते—

यो वा इति । आग्नीध्रहविर्धानादीनां मध्ये यस्य या देवता तां देवताम-
 भिक्रम्य तस्योपचारे सति देवताभ्योऽवच्छिद्यते दरिद्रश्च भवति । अतस्तत्तदे-
 वताप्रतिपादकमन्त्रैरेव तस्य तस्याभिमर्शने सति नोक्तदोषो भवति । तांश्च मन्त्र-
 विशेषानापस्तम्ब उदाजहार—“ महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्याग्नीध्रमभिमृशतीदं
 विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानमग्न आयुःषि पवस इति स्रुच आ वायो भूष
 शुचिपा इति वायव्यान्याघा ये अग्निमिन्धत इति सदः ” इति । तेषु चत्वारो
 मन्त्राः प्रथमकाण्डे एवाऽऽम्नाता व्याख्याताश्च । आघा ये अग्निमिति मन्त्रस्तु
 ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके वृषासो अशुरित्यस्मिन्ननुवाक
 आम्नास्थमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते ।

युनज्मि त इति । कल्पः—“ युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति
 दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्श्चादक्षं द्रोणकलशं सदशापवित्रं युनज्मि वायुम-

(अमिमर्शतविधीनां मन्त्रविशेषाणां चाभिधानम्)

न्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धानस्योपरिष्ठाञ्चीड आधवनीयं युनज्मि वाचः
सह सूर्येण त इमि प्रधुरे पूतभूतम् ” इति ।

अत्र सर्वत्र प्रयुनक्तीति पदमनुवर्तते । हे द्रोणकलश ते तव स्वरूपभूतां
पृथिवीं ज्योतिषाऽग्निना सहैतस्मिन्स्थाने युनज्मि सादयामि । हे आधवनीय
ते स्वरूपभूतं वायुं तदाधारेणान्तरिक्षेण सहास्मिन्स्थाने युनज्मि । उच्यते
नानाविधैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यत इति द्युल्लोको वाक् । हे पूतभूतव स्वरूपभूतां वाचं
सूर्येण द्युल्लोकस्थेन सहास्मिन्स्थाने युनज्मि ।

युनज्मीति । कल्पः—“ युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य त इति स्रुचः
सन्ना अभिमन्त्रयते ” इति ।

जुहपभूदधुवाख्यास्तिस्रो याः स्रुचस्ता विपृचः परस्परसंपर्करहिता यथा
भवन्ति तथा सूर्यस्य तव प्रकाशेन परीक्ष्य युनज्मि ।

अग्निर्देवतेति । कल्पः—“ अथैतानि वायव्यान्यभिमृशत्यग्निर्देवता गायत्री
छन्द उपाशोः पात्रवसीति दशभिर्दश ” इति ।

हे ऋध्वपात्राग्निर्देवता त्वां रक्षतु । मासत्री छन्दस्त्वां रक्षतु । त्वमर्पाशना-
मकस्य सोमरसग्रहणस्य पात्रवसि । एवमुत्तरेषु नवसु मन्त्रेषु योज्यम् ।

तेषां पाठस्तु—

सोमो देवतेति । इन्द्रवायुवोरित्वादिभिर्देवतावाचकैः शब्दैस्तदीयं सोम-
रसग्रहणमुपलक्ष्यते । (* आग्रयणादिषु हे स्थालीति संबोधनीयम् । शब्दा-
चकेनोक्तमनामिति शब्देन तत्तच्छब्दसंबन्धिः सोमरसग्रहणमुपलक्ष्यते) ।
अस्मिन्ननुवाके प्रोक्ताः सर्वे मन्त्रा हृदे त्वा मत्तसे त्वेत्पनुवाकान्पागेव द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्नेय्यग्ने नयेतीदं विष्णुरित्येव वैष्णवी ।

अग्न आयुषि चाऽऽग्नेयी आ वायो इति वायवी ॥

आघा ये अग्निमैन्द्री स्याद्युनज्मीति त्रिभिः क्रमात् ।

साद्यन्ते द्रोणकलशाधवनीयौ च पूतभूत् ॥

युनेति मन्त्राणां कुर्यात्सर्वत्रापि स्रुचस्तत्तम् ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं स्व. पुस्तकम् ।

१ स्व. °त्र युजन्मीति । २ क. ड. °सु यो° ।

(परस्परमात्सर्यप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

अग्निरित्यादिदशभिर्ग्रहपात्राणि संस्पृशेत् ॥

षष्ठानुवाके संप्रोक्ता मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ [इति] ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्--

आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमित्याग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ।

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ।

विशेष(षे)विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीष्यताम् ॥

न्योतिष्टोमे श्रूयते--“ आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ” इति । तत्राऽऽग्नीध्र-

नामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्यथा कयाचिद्दाशतयीगतयाऽग्निदेवतया संबन्धिन्या कर्तव्यम् । अग्निदेवता यस्या ऋचः साऽऽग्नेयीतिसाधारणोक्तावृ-
ग्विशेषस्याप्रकृतेरिति चेन्मैवम् । ऋतुप्रकरणपठितानामाग्नेयिनामृचां ऋतुप्र-
युक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेवं । कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामाग्नी-
ध्रोपस्थानरूपोऽयामिति बोधयन्त्रयं विधिर्विशेषमात्रं(त्रे) संक्रामतीति लाघवम् ।
अप्रकृतानां तु ऋतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयं बोध्यत इति
गौरवम् । तस्मात्प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम् । एवमैन्द्रया सदो वैष्णव्या
हविर्धानमित्यत्र सदोहविर्धाननामकमोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्रिणां वैष्ण-
वीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णबज्रुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इष्टर्गो वा अंध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गः खलु वै
पूर्वोऽर्घुः क्षीयत आसन्न्यान्मा मन्त्रात्पाहि
कस्याश्चिद्भिर्शस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाका-

(परस्परमात्सर्यप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

जुहुयादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्म न-
ह्यतेऽनात्यै संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा गायत्रि-
यास्त्रिष्टुभो जगत्या अभिभृत्यै स्वाहा प्राणा-
पानौ मृत्योर्मां पातं प्राणापानौ मा मा हा-
सिष्टं देवतासु वा एते प्राणापानयोः (१)
व्यायच्छन्ते येषां सोमः समुच्छते संवेशाय
त्वोपवेशाय त्वेत्याह छन्दांसि वै संवेश
उपवेशश्छन्दोभिरेवास्य छन्दांसि वृङ्क्ते
प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरुत्वतीः
प्रतिपदो विजित्या उभे बृहद्रथंतरे भवत इयं
वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य
वाव रथंतरं श्वो बृहदद्याश्वादेवैनमन्तरेति
भूतम् (२) वाव रथंतरं भविष्यद्बृहद्भूता-
च्चैवैनं भविष्यतश्चान्तरेति परिमितं वाव रथंत-
रमपरिमितं बृहत्परिमिताच्चैवैनमपरिमिताच्चा-
न्तरेति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेतां
स एतज्जमदग्निर्विहव्यमपश्यत्तेन वै स वसि-
ष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृङ्क्त यद्विहव्यं शस्यत
इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते
यस्य भूयांसो यज्ञकृतव इत्याहुः स देवता
वृङ्क्त इति यद्यभिष्टोमः सोमः परस्तात्स्यादु-
क्थं कुर्वति यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वति
यज्ञकृतुभिरेवास्य देवता वृङ्क्ते वसिष्ठान्भ-
वति (३) ॥

(परस्परमात्सर्येण प्रवृत्तयोर्यजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिमानम्)

(प्राणापानभूतं वृक्षेऽथाविश्वातिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

आग्नीध्रस्पर्शनाद्यर्था मन्त्राः षष्ठ उदीरिताः ।

अथ सप्तमे परस्परमात्सर्येण प्रवृत्तयोर्यजमानयोः कश्चिन्नैमित्तिकः प्रयोगो वक्तव्यः । तत्राऽऽदौ तावदेकं चित्यप्रयोगं विधत्ते-

इष्टर्गो वा इति । इष्टं कामसृच्छति प्रमादात्स्मानिना विनाशयतीतिष्टर्गोऽध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गो वै कामविधानेषु प्रमादादेनिवारयितुमशक्यत्वात्तादृशोऽध्वर्युरष्टुर्ग्यज्ञविनाशेनाऽऽर्तं गच्छतो यजमानात्पूर्वः क्षीयते स्वयं प्रथमत् एव विनश्यति । तस्य स्वविनाशस्य परिहारायाऽऽसन्त्यादित्यादिमन्त्रेण होतृसंबन्धिनः पातरनुवाकपाठात्पुराऽऽज्यमध्वर्युराग्नीध्रे जुहुयात् । तेन होमेनाध्वर्युरात्मार्थं प्रथमं शर्म नश्यते सुखं बध्नाति । तच्च यजमानस्यानात्यै संषद्यते । मन्त्रस्यायमर्थः-
आसन्त्याद्वैरिणामास्ये भवान्मन्त्रादाभिचास्तुपान्मां पाहि हे देव मां पातय । तथा कस्याश्चिदभिशास्याः सर्वस्मादप्यपवादान्मां पाहीति ।

मात्सर्येण सोमयागं कुर्वतोर्द्वयोर्यजमानयोरासन्त्यमन्त्रस्थाने मन्त्रान्तराणि पञ्च दर्शयति-

संवेशायेति । संवेशः शबनम् । उपवेश आसनम् । मम विश्रम्भेण तदुभयसिद्धयर्थं गायत्र्या [अ]भिभूत्यै गायत्रीकर्तृकवैर्यभिभवार्थं च हेऽग्ने त्वां प्रति स्वाहुतमिदमस्तु । गायत्र्या इति पदादूर्ध्वमभिभूत्यै स्वाहेति पदक्यस्यानुषङ्गः । त्रिष्टुभ इति पदस्य संवेशायेत्यादिः पूर्वानुषङ्गः । अभिभूत्यै स्वाहेत्युत्तरानुषङ्गः । जगत्या इति पदस्य संवेशायेत्यादिः पूर्वानुषङ्गः । एवमेते त्रयो मन्त्राः । हे प्राणापानौ मृत्योः सकाशान्मां पातय । सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः । हे प्राणापानौ मां कदाचिदपि मा ह्यसिष्टे मा परित्यजतम् । सोऽयं पञ्चमो मन्त्रः । अत्रोभयत्र स्वाहेत्यनुषङ्ग्यते । एतेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमुच्यते-

देवतासु वा इति । येषां यजमानानां सोमयागः समृच्छते मात्सर्येण संभूय प्रवर्तते । एते यजमाना देवताविषये प्राणापानविषये च व्यायच्छन्ते

(परस्परमात्सर्यप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

विप्रतिपद्यन्ते । एतद्देवतादिकं ममेवास्तु मान्यस्येतेषो मन्थते । अपसोऽपि तथेति विप्रतिपत्तिः । तस्यां विप्रतिपत्तौ सत्यां संवेशाद्येत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः मातर-
रनुवाकात्पुत्राऽऽग्नीध्रे जुहुयात् । तत्र विश्रम्भपूर्वकयोः शयनासनयोर्वाचकाभ्यां संवेशोपवेशशब्दाभ्यां तत्कारणीभूतानि गायत्र्यादिच्छन्दांस्युपलक्ष्यन्ते । तथा सति यः संवेशादिमन्त्रैर्जुहोति अस्य यज्ञे प्रवृत्तैश्छन्दोभिः प्रतिस्पर्धियज्ञमतानि च्छन्दांसि विनाशितानि भवन्ति । ततो देवताणां प्राणापानयोश्च स्वाधीन-
त्वात्स्वयं निरुपद्रवः सुखेन संवेष्टुमुपवेष्टुं च प्रभुर्भवति ।

अथ मात्सर्यप्रवृत्तावध्वर्युर्कर्तव्यान्युक्तवोद्गातुः कर्तव्यविशेषं विधत्ते—

प्रेतिवन्तीति । प्रकृष्टा गतिः प्रेतिः सा येष्व्याज्यस्तोत्रेषु विद्यते वानि प्रेति-
वन्ति । तादृशान्याज्यस्तोत्राण्युद्गातृभिरनुष्ठेयानि भवन्ति । तानि चाभिजयाय
संपद्यन्ते । मात्सर्यनिमित्तं विहाय नित्यप्रयोगेऽग्न आयाहि वीतथ इत्यादी-
न्याज्यस्तोत्राणि । मात्सर्यप्रवृत्तरूपे त्वस्मिन्संसवे प्र वो वाजा इत्यादीन्याज्य-
स्तोत्राणि । तत्र गतिप्रकर्षवाचिनः प्रशब्दस्य विद्यमानत्वादेतानि प्रेतिवन्तीत्यु-
च्यन्ते । ननु ब्राह्मणग्रन्थ एकैको वै जनतायामिन्द्र इत्यस्मिन्ननुवाके यौ द्वौ
सःसुनुत इति द्वयोर्मात्सर्येण प्रवृत्तं संसवशब्दाभिधेयं सोमयागमुपक्रम्यैवाम्ना-
तम्—“ एतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै ” इति । आभिमुख्येन गमनमेतिः ।
सा येष्व्याज्येष्वस्ति तान्येतिवन्ति । अग्न आयाहीत्यस्यामृच्यागमनस्य प्रतीत-
त्वात्तदादीन्येतिवन्त्याज्यानि । तान्येव नित्यप्रयोग इवात्रापि विधीयन्त इति
चेत् । एवं तर्हि वचनद्वयबलात्प्रेतिवतामेतिवतां चात्र समुच्चयोऽस्तु । नात्र विकल्पः
शङ्कनीयोऽपूर्वमेदेन कार्यकत्वाभावात् । मरुत्वच्छब्दो यास्वृक्षवस्ति ता मरुत्वत्यः ।
प्रतिपद्यन्ते प्रारभ्यन्त आज्यस्तोत्राणि याभिर्क्रामिस्ताः प्रतिपदः । उदाहता मरु-
त्वत्य आज्यस्तोत्रेषु प्रतिपदो भवन्ति । तच्च विजयाय संपद्यते । नित्यप्रयोगे
पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम रथंतरसाम वेत्युभयमिच्छुपा विकल्प्यते । इह तु संसवे
बृहद्रथंतरे समुच्चिते कार्ये ।

अथ तयोः समुच्चितयोर्बहुधा प्रशंसाभाह—

इयं वावेति । बृहद्रथंतरे भूलोकादिप्राप्तिहेतुत्वात्तद्रूपेण स्तूयेते । तदुभयं
समुच्चित्य प्रयुञ्जान आभ्यां लोकाभ्यामेनं प्रतिस्पर्धिनमन्तरेति प्रच्युतं करोति ।
तथा वर्तमानदिनरूपेण मविष्यद्दिनरूपेण च ते स्तूयेते । तथा सत्यद्याधादि-

(परस्परमात्सर्यप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

नद्वयादेनं च्यावयति । तथा भूतभविष्यच्छ्रेयोरूपेण स्तुत्वा ताभ्यां श्रेयोभ्यामेनं च्यावयति । तथा परिमितापरिमितरूपाभ्यामपि श्रेयोभ्यां च्यावयति ।

इत्थं द्वयोः संवेशेत्यादिनाऽत्र कर्तव्यमभिधाय हौत्रं कर्तव्यं दर्शयति—

विश्वामित्रेति । आ नो भद्रा इत्येतन्नित्यप्रयोगे वैश्वदेवशस्त्रगतं सूक्तं तस्य स्थाने ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्येतत्सूक्तं मात्सर्यग्रस्तः प्रयुञ्जीत । तेन प्रतिस्पर्धिना इन्द्रियसामर्थ्यं वृद्धे विनाशयति । यथा जमदग्निर्वासिष्ठस्य वीर्यं तद्वत् । एवमृत्विज एकैकस्य कर्तव्यविशेषमुक्त्वा यजमानस्य कर्तव्यविशेषं दर्शयति—

यस्य भूयांस इति । देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागमात्रं यज्ञ इत्युच्यते । अङ्गोपाङ्गसहितः संपूर्णः क्रतुः । यज्ञश्चासौ क्रतुश्चेति यज्ञक्रतुः । हविस्त्यागसामान्यस्य विद्यमानत्वाद्यज्ञोऽपि भवति । अङ्गोपाङ्गविशेषसद्भावात्क्रतुरपि भवति । यथा चूतवृक्षः पनसवृक्ष इति सामान्यविशेषाभ्यां निर्दिश्यते तद्वत् । द्वयोः स्पर्धमानयोर्यजमानयोर्मध्ये यस्य यज्ञक्रतुरङ्गोपाङ्गैर्भूयान्भवति स यजमानः प्रतिस्पर्धिना देवान्विनाशयति । ततो यदि प्रतिस्पर्धिना द्वादशस्तोत्रयुक्तोऽग्निष्टोमः परस्तादनुष्ठानसमाप्तौ पर्यवसितो भवेत्तदानीमितरः पञ्चदशस्तोत्रयुक्तमुक्थ्यं कुर्वीत । यदि प्रतिस्पर्धिना उक्थ्यः स्यात्तदानीमितर एकोनत्रिंशत्स्तोत्रयुक्तमितरात्रं कुर्वीत । एवं सति भूयोभिः स्वकीययज्ञक्रतुभिः प्रतिस्पर्धिना देवता विनाश्य स्वयं वसुमत्तमो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आसन्येति पुरा होमः स्यात्प्रातरनुवाकतः ।

स्पर्धया सुन्वतः सोमं संवेशाहुतिपञ्चकम् ॥

प्रशब्दयुक्तान्याज्यानि मरुत्वत्य उपक्रमे ।

नित्यप्रयोगादेतावान्विशेषः स्पर्धया भवेत् ॥ ”

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम्—

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ।

एकं प्रकृतिवद्विधाजितीवान्यत्र चेतर्त् ॥

(उपांशुग्रहार्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

वचनाद्विश्वजित्येते साम्नी द्वे स्तोत्रबोद्धव्योः ।

नेहास्ति तत्पृष्ठ एव साहित्यं स्यात्पुनर्विधेः ॥

इदमाम्नायते—“संसव उभे कुर्यात्, गोसव उभे कुर्यात्, अग्निमित्ये-
काह उभे बृहद्रथंतरे कुर्यात् ” इति । किमत्र बृहद्रथंतरयोरेकं पृष्ठस्तुतावितरद-
न्यस्तुतौ स्यात्, किंवा समुच्चितमुभयं पृष्ठ एवेति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विक-
ल्पितत्वादेकस्मिन्प्रयोग एकस्य पृष्ठत्वादन्यत्रापि तथात्वं युक्तम् । तथा सत्व-
वशिष्टं साम सर्वपृष्ठविश्वजिन्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः ।
तादृग्वचनाभावेनात्र विश्वजिद्वैषम्यात्प्रकृतिवादिकल्पे सति पूर्वविधानवैवर्ष्या-
त्समुच्चय इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्पयत
प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत व्यानं मे तर्प-
यत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे
तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयता-
ङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पृथुन्मे तर्प-
यत गुहान्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत सर्वगणं
मा तर्पयत तर्पयत मा (१) गणा मे मा
वि तृषन्नोषधयो वै सोमस्य विशो विशः खलु
वै राज्ञः प्रदातोरीश्वरा ऐन्द्रः सोमोऽवीवृधंबो
मनसा सुजाता ऋतप्रजाता भग इद्वः स्वाम ।
इन्द्रेण देवीर्वीरुधः संविदाना अनु मन्यन्ताश्

(उपांशुग्रहार्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

सर्वनाय सोममित्याहौषधीभ्य एवैनं स्वायै
 विशः स्वायै देवतायै निर्याच्यभि षुणोति
 यो वै सोमस्याभिषुयमाणस्य (२) प्रथमोऽऽ-
 शुः स्कन्दति स ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजां
 पशून् यजमानस्य निर्हन्तोस्तमभि मन्त्रयेताऽऽ-
 मास्कान्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रियं
 मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिषमेवैतामा शस्त
 इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनामनिर्घाताय
 द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनि-
 मनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु संचरन्तं
 द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः (३) ॥

(तर्पयत माऽभिषुयमाणस्य यश्च दशं च) ।

इति कृष्ण्यजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

विशेषविषयः प्रोक्ताः स्पर्धायुक्तस्य सप्तमे ।

अथाष्टमोऽनुवाक उपांशुग्रहार्थाभिषवस्यापोक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उत्तरस्यां वर्तन्यां होतृचमसं वसतीवरीभिरभिषुय निग्राभ्यांसु
 यजमानं वाचयति निग्राभ्याः स्थ देवश्रुतः ” इति । दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-
 त्तरस्मिन्वर्धकमार्गे वसतीवरीशब्दाभिधेयाभिरन्द्रिरभिषुयते होतृचमसस्तत्रा-
 भिषुयण्य निग्राभ्यामिधास्वध्वानीयमानासु मन्त्रं वाचयेत् । तत्पाठस्तु—

निग्राभ्याः स्थेति । हविष्मतीरिमा आप इति मन्त्रेण कुम्भे नितरां
 ग्रहीतव्या आपो निग्राभ्याः । देवैः श्रूयन्त इति देवश्रुतः । हे आपो युषं

(उपांशुग्रहार्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

तादृश्यः स्थ । ता यूयं मदीयमासुस्तर्पयत । एवं प्राणादिषु योज्यम् ।
आत्मानं जीवम् । अङ्गानि हस्तपादाद्यवयवान् । गणान्भृत्यसमूहान् । सर्वगर्भं
सर्वे पुत्रभृत्यादिसमूहा यस्य मम तादृशं माम् । किं बहुना तर्पयत मेऽयुपसंहारः ।
त्वेदीयेन तर्पणेन मदीया गणास्तृषादिसंहिता भवन्तु । पूर्वानुवाकोक्ता आस-
न्यादित्यादिका मन्त्रा हृदे त्वेत्यनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः । अयं तु त्रिधाभ्याः
स्थेति मन्त्रस्तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ धिषणे व्रीडु इत्यधिषवणफलके, अक्वीवृधं वो मनता
सुजाता इति राजानमेवाभिमन्त्र्य ” इति, तामिमं मन्त्रमवतार्य व्याचष्टे—

ओषधय इति । यः सोमो राजा तस्योषधय एव विशः प्रजास्थानीयाः ।
अत एव ता ओषधिरूपा विशो राज्ञः प्रदातोरिधराः सोमं राजानमभिरम-
स्मभ्यं दातुं समर्थाः । सोमश्चेन्द्रदेवत्यः । तस्मादोषधीन्द्राधिषयेणाक्वीवृधमित्या-
दिमन्त्रेण सोमाभिमन्त्रणं युक्तम् । तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—हे सुजाताः सर्व-
जनोपकारित्वेन शोभनजन्मानो विशेषतश्च ऋतप्रजाता यज्ञार्थं प्रकर्षेणोत्पन्ना-
स्तादृश्यो हे ओषधयो वो युष्मान्मनसाऽक्वीवृधं वर्धयामः । वो युष्माकं भग
इन्द्रजन एव वयं स्वाम सर्वदा युष्मद्भजनरूपे कर्मणि तिष्ठामेत्यर्थः । देवी-
वीरुधः सोमवल्लीरूपा देव्य इन्द्रेण संविदाना ऐकमत्यं गताः सवत्ताय प्रातः-
सवनकर्मणे सोममनुमन्यन्तामिति । एतन्मन्त्रप्राठेनौषधिरूपा सोमस्य या
विट्स्वकीयप्रजा या चेन्द्ररूपा सोमस्य स्वकीयदेवता तस्याः प्रजाया देवता-
याश्च सकाशात्सोमं विशेषेण याचित्वाऽभिषुणोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ आ माऽस्कानिति प्रथमप्लुतमंशुमभिमन्त्रयते ’ इति ।
तदिदं विधत्ते—

यो वै सोमस्येति । अधिषवणफलकयोरवस्थाप्य ग्रावभिरभिषूयमाणस्य
सोमस्य यः प्रथमोऽशुर्लेशो भूमौ पतति स लेशो यजमानस्येन्द्रियादीनिःशेषेण
विनाशयितुं समर्थः । तस्मात्तत्परिहारार्थमा माऽस्कानित्यादिमन्त्रेण तमंशुमभि-
मन्त्रयेत । तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—हे भूमौ पतितार्शो त्वं प्रजया धनसमृद्ध्या
च सह मां प्रत्यास्कान्पुनरागतोऽसि तस्मान्मदीयामिन्द्रियं वीर्यं च मा निर्वधीमां
विनाशयेति । अनेनाभिमन्त्रणेन प्रजाहीनामविनाशायाऽऽशिषेणोऽऽशास्ते ।

द्रुक्त्वं सूत्रकारेण—‘द्रप्सश्चस्कन्देति विप्रुषः’ इति । आभिषन्त्रयत इत्यनुवर्तते । तमिमं मन्त्रं पठति—

द्रप्सश्चस्कन्देति । द्रप्सः सोमरसविन्दुः पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । त च द्रप्सो हुतः अन्स्थानत्रयेऽनुसंचरति द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेतदभिषेत्य स्मर्यते स्म—

“अग्नौ प्रस्थाऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्वाञ्जायते वष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” ॥ इति ।

योऽयमर्थो आमित्यादिनाऽभिधीयते द्यामिमं च योनिमनु अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनुसंचरति । अथ पूर्वा योनिः पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तस्थानविशेषः, तमप्यनुसंचरति । तृतीयं योनिं द्युलोकरूपमादित्यस्थानमनुसंचरति, तमिमं त्रिषु स्थानेष्वनुसंचरन्तं द्रप्सं जुहोमि मनसा हुतमिव भावयामि । कुत्र होम इति तदुच्यते—अनु सप्त होत्रा इति । यस्यां दिशि द्रप्सः पतितस्तद्व्यतिरिक्त-होमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति तास्वनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं द्रप्सो हुत आदित्वादिस्थानत्रयेषु संचरन्नुपकरोति तथा भावयामीत्यर्थः । त एते मन्त्रा वाचस्वतवे पवस्वेत्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

निग्राभ्याक्लृषन्नन्तं निग्राभ्याग्रहणे सति ।

स्वामिनं वाचयेत्सोमं मन्त्रयेत ह्यवीवृधम् ॥

आमास्कानभिमन्त्र्यांशुर्द्रप्सो विन्दुं तु मन्त्रयेत् ।

चत्वार एते मन्त्राः स्युरष्टमे त्वनुवाकके ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यो वै देवान्देवयज्ञसेनापयति मनुष्यान्मनु-

ष्ययज्ञसेन देवयज्ञस्यैव देवेषु भवति मनुष्यय-

ज्ञसी मनुष्येषु यान्प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहान्गू-

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

ह्रीषात्तानुपांशु गृह्णीयाद्यानुध्वांस्तानुपब्दि-
मतो देवानेव तद्देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान्म-
नुष्ययज्ञसेम देवयज्ञस्येव देवेषु भवति मनुष्य-
यज्ञसी मनुष्येष्वग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान्वै-
श्वानरो महिना विश्वशंभूः । स नः पावको
द्रविणं दधातु (१) आयुष्मन्बः सहभक्षाः
स्याम । विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मि-
न्द्रितीये सवने न जह्युः । आयुष्मन्तः प्रियमेषां
वदन्तो वयं देवानां सुमतौ स्याम । इदं तृती-
यं सर्वनं कवीनामृतेन ये चमसमैर्यन्त ।
ते सौधन्वनाः सुवरामशानाः स्विष्टिं नो अमि-
वसीषो नयन्तु । आयतनवतीर्वा अन्या आहु-
तयो ह्यन्तेऽनायतना अन्या या आघारव-
तीस्ता आयतनवतीर्याः (२) सौम्बास्ता
अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाऽऽघारमा धार-
येदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशवे
नो जनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स
पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहु-
तीरायतनवतीः करोत्यायतनवान्भवति य एवं
वेदाथो द्यावापृथिवी एव घृतेन व्युनक्ति ते
व्युक्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति
(३) य एवं वेदेष ते रुद्र भागो यं निरया-
चथास्तं जुषस्व विदेर्गोपत्यः रायस्पोषः

सुवीर्यं संवत्सरीणां स्वस्तिम् । मनुः पुत्रेभ्यो
 दायं व्यभजत्स ताभानेदिष्टं ब्रह्मचर्यं वसन्तं
 निरभजत्स आऽगच्छत्सोऽब्रवीत्कथामा निर-
 भागिति न त्वा निरभाक्षमित्यब्रवीदङ्गिरस
 इमे सत्रमासते ते (४) सुवर्गं लोकं न प्र
 जानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्गं
 लोकं यन्तो य एषां पशवस्तांस्ते दास्य-
 न्तीति तद्देश्योऽब्रवीत्ते सुवर्गं लोकं यन्तो य
 एषां पशव आसन्तानस्मा अददुस्तं पशुभि-
 श्वरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आऽगच्छत्सोऽब्रवी-
 न्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै (५) मह्यमि-
 मानित्यब्रवीन्न वै तस्य त ईशत इत्यब्रवी-
 यद्यज्ञवास्तौ हीयते सम वै तदिति तस्माद्य-
 ज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यं सोऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽ भ-
 जाथं ते पशून्नाभि मंस्य इति तस्मा एतं
 मन्थिनः संघ्रावमजुहोत्ततो वै तस्य रुद्रः
 पशून्नाभ्यमन्यत यत्रैतमेवं विद्वान्मन्थिनः स-
 स्त्रावं जुहोति न तत्र रुद्रः पशूनाभि
 मन्यते (६) ॥

(दधात्कायतमवतीर्षा उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति
 तेऽदुर्वै यत्रैतमेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिमानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

उपांशुग्रहसंयुक्ता मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे सवनाहुत्यादिमन्त्रा वक्तव्याः । तत्राऽऽदौ दाक्वग्रहमन्त्राणां क्रमेण नीचमुच्चं च ध्वनिं विधत्ते—

यो वै देवानिति । देवानां यशः कीर्तिर्देवयशसं तेन देवान्यो यजमानोऽर्पयति योजयति । मनष्यानि मनुष्ययशसेन योजयति स स्वमे देवेषु मध्ये देवयशसवानेव भवति । भूलोके मनुष्येषु मध्ये मनुष्ययशसवानेव भवति । तदुभयसिद्धयर्थं क उपाय इति, तदुच्यते—आश्रयणग्रहात्पार्चिर्न पूर्वस्मिन्काले यान्यग्रहानंशुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादीन्गृह्णाति तान्सर्वानुपांशु यथा भवति तथा गृह्णीयात् । मन्त्रा यथा पार्श्वस्थैर्न श्रूयन्ते तथोच्चार्य गृह्णीयादित्यर्थः यामाश्रयणग्रहादूर्ध्वभाविन उक्थयादीन्ग्रहान्गृह्णीयात्तानुपबिन्दितो गृह्णीयात् । समीपस्थैरीवच्छ्रवणमुपबिन्दितथोच्चार्य गृह्णीयादित्यर्थः । तत्रोपांशुच्चारणेन देवानां कीर्तिप्राप्तिः । इषदुच्चध्वनिना मनुष्याणां कीर्तिप्राप्तिः । तेनोभयेन स्वस्यापि लोकद्वयेकीर्तिर्भवति ।

कल्पः—“ अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

अग्निः प्रातरिति । अयमग्निः प्रातःसवनेऽस्माभिरनुष्ठिते सत्यस्मान्पातु । वैधानरो विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन संबन्धी । महिना स्वकीयेन महिम्ना विश्वशंभूर्विश्वस्य सुखप्रापकः । स तादृशोऽग्निरस्मभ्यं द्रविणं दद्यात् धर्मं दद्यात् । कीदृशः, पावकः शोधयिता । पापक्षयं कृत्वाऽस्माञ्शोधयतीत्यर्थः । किंच वयमायुष्मन्तो दीर्घायुषः सहभक्षा मक्षयितृभिः सर्वैः सहिताश्च सर्वशः स्याम । सोऽयं प्रातःसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

कल्पः—“ विश्वे देवा मरुत इति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

विश्वे देवा इति । ये मरुतो यश्चेन्द्रस्ते विश्वे देवाः सर्वे देवा अस्मिन्दिक्षीये माध्यंदिने सवने नोऽस्मान्न जसुर्मा परित्यजेयुः । वयमायुष्मन्तो दीर्घायुषो येषां देवानां स्तोत्रादिकं वदन्तस्तेषां सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्यात् तिष्ठेम । सोऽयं माध्यंदिनसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

कल्पः—“ इदं तृतीयं सवनं कवीनामिति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

इदं तृतीयमिति । कवीनां विदुषामृत्विजां संबन्धि यदिदं तृतीयसवनं तदिदं देवा वसीषो वसुमत्तरं कृत्वा नोऽस्माकं या स्विष्टिः शोभनो यागस्तां स्विष्टिमभिलक्ष्य नयन्तु प्रापयन्तु । क्रीदृशा देवास्तदुच्यते—ये देवाश्चमसं चमसगणमैरयन्त प्रेरितवन्तस्ते देवाः सौधन्वनाः सुधन्वन इन्द्रस्य संबन्धिन ऋभुनामानः सुवरानशानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्तः । तादृशा देवा नयन्त्वित्यन्वयः । सोऽयं तृतीयसवनसमाप्तौ होममन्त्रः । एतेषु मन्त्रेष्वग्निः प्रातःसवन इत्ययमाद्यो मन्त्र ओमासश्वर्षणीधृत इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । विश्वे देवा इत्ययं द्वितीयो मन्त्रो महाः इन्द्रो नृवदित्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । इदं तृतीयं सवनमिति तृतीयो मन्त्रो बृहस्पतिसुतस्येत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिप्लवयाऽऽधारमाधारयति ” इति ।

परिप्लवाशब्देन होमसाधनं काष्ठपात्रमुच्यते । तमिममाधारं विधत्ते—

आयतनवतीरिति । ह्यमाना आहुतयो द्विविधा आयतनयुक्तास्त्रद्रहिताश्च । आधारेण व्यवस्थापितं होमस्थानं होतव्यानामायतनं यत्तद्ब्राह्मणे पुरोडाशाद्याहुतीनामस्ति । आधारस्य प्रकरणे विहितत्वात् । सौम्यास्त्वंशपांश्चन्तर्यामग्रहा आधाररहितत्वाद्नायतनास्तद्वैन्द्रवायवग्रहाद्याहुतीनामप्यनायतनत्वं प्राप्तम् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं यद्वैन्द्रवायवं होतुमादत्ते तदा बाह्वहस्ते तं धृत्वा दक्षिणहस्तेनाध्वरो यज्ञ इत्यादिमन्त्रेणाऽऽधारं जुहुयात् । दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहत्य प्राञ्चमुदञ्चं सोमसं पातयेत् । सोऽयमाधारः । मन्त्रार्थस्तु—हे देवा अयमस्माकं यज्ञोऽध्वरो हिंसकरहितोऽस्तु । किमर्थमिति तदुच्यते—ओषधीभ्यः पशवे जनाय चास्माकं सर्वप्राणिभ्यश्च हे सोम त्वमध्वरो हिंसारहितोऽसीति घृतवत्सिञ्चेति । तत्तेन सौम्या ऐन्द्रवायवादिग्रहसंबन्धिन्योऽप्याहुतीरायतनवतीः करोति । यश्चैवं वेद सोऽप्यायतनवान्भवति । अपि च घृतवदित्युक्त्या द्यावापृथिव्यावपि घृतेन विविधं क्लेदयति । ते च विविधं क्लेदिते सत्यौ सर्वेषां प्राणिनामुपजीवनीये भवतः । य एवं वेद सोऽप्युपजीवनीयो भवति ।

(सवनाहुव्यादिसन्त्राष्यामभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरार्धात्प्रतिपस्थाता बहिष्परिध्यङ्गारं निर्वर्त्य तस्मिन्प्रान्थिनः सः स्रावं जुहोत्येष ते रुद्र भागो यं निरयाचथा इति ” इति ।

पाठस्तु—

एष ते रुद्रेति । हे रुद्र क्रूरेदवेष संस्त्रावस्तव भागस्तं (गः, यं) भागं निरयाचथा देवेभ्यो निष्कृष्य तवैवासाधारणत्वेन याचितवानसि, तथाचतं ब्राह्मणे स्पष्टी भविष्यति, तं याचितं भागं सेवस्व । त्वं तु गवां पालनं धनस्य पुष्टिं शोभनपुत्रं संवत्सरनिष्पाद्यानामोषधीनामविनाशं च विदेर्जानासि । तस्मात्सर्वमस्मदर्थं संपादयेत्याभिप्रायः ।

तामिमं संस्त्रावहोमं विधातुं पीठिकामारचयति—

मनुः पुत्रेभ्य इति । मनोर्बहवः पुत्रास्तेषु कनिष्ठो नाभानेदिष्ठनामको बालो वेदाध्ययनं करोति । तदानीं पिता प्रबुद्धेभ्यः पुत्रेभ्यः स्वकीयं धनं विभज्य दत्तवान् । अध्ययनपरं बालं भागरहितमकरोत् । स च बाल आगत्य केन हेतुना मां भागरहितमकाशीरिति पितरमब्रवीत् । स च पिता त्वां भागरहितं न कृतवानस्मीत्यब्रवीदुक्त्वा च तत्प्राप्त्युपायं पुत्रायोपादिदेश ।

अनन्तरं च पुत्रस्तेनोपायेन भागं प्राप्तवानित्येतद्दर्शयति—

अङ्गिरस इति । अङ्गिरोनामका इमे महर्षयः सत्रमनुतिष्ठन्ति । ते तु स्वर्गप्राप्तिसाधनानां नाभानेदिष्ठनामकशस्त्रादीनामपरिज्ञानात्स्वर्गं न जानन्त्यतस्तेभ्य इदं त्वयाधितं शस्त्रादिप्रतिपादकं ब्राह्मणं ब्रूहि । तेऽपि सत्रं पारिसमाप्य स्वर्गं गच्छन्तो यामोपयुक्तेभ्योऽवशिष्टान्स्वकीयान्पशून्सर्वास्तुभ्यं दास्यन्ति । सोऽयं भागप्राप्त्युपायः । इत्येवं प्रोक्तः पुत्र इदं ब्राह्मणं तेभ्योऽभिदधे । ततस्तदीयानवशिष्टान्सर्वांश्च लुब्धवान् ।

अथ नाभानेदिष्ठस्य रुद्रेण सह संवादं दर्शयति—

तं पशुभिरिति । अङ्गिरोभिर्दत्तान्पशून्स्वगृहे नेतुं तदीये (यायां) यज्ञभुवि यज्ञशेषैः पशुभिः संचरन्तं नाभानेदिष्ठं रुद्र आगत्य मदीया एते पशव इत्यब्रवीत् । ततः स नाभानेदिष्ठो प्रह्वमङ्गिरस इमान्पशून्दत्तवन्त इत्यब्रवीत् । ततः स रुद्रस्तस्य यज्ञशेषस्य द्रव्यस्य वेऽङ्गिरसो न स्वामीतिस्तस्मात्तैर्दत्तं पशुद्रव्यमस्वामिदत्तत्वात्तव न योग्यमित्यब्रवीत् । कस्वाहं स्वामीति चेत्तु—
पशूद्रव्यं यज्ञभूमौ हीयते यज्ञसमाप्तेरूर्ध्वमवशिष्यते तत्सर्वं ममैव स्वम् । तस्मान्म-

(प्रवृतहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

मानुजामन्तरेण यज्ञभूमिः केनापि न प्रवेष्टव्या । यदि तव शिष्टपश्वपेक्षाऽस्ति
तर्हि मां यज्ञे भागिनं कुरु ततस्तुभ्यं दत्तानेतान्पशून् मारयिष्यामीति रुद्रोऽब्रवीत्
ततो नाभानेदिष्ठस्तस्मै रुद्रायैतं मन्थिनः संस्त्रावमजुहोत् । मन्थिग्रहं हुत्वा
तत्पात्रस्थं द्रव्यशेषं परिधेर्बहिस्थापितेऽङ्गारे हुतवान् । ततस्तुष्टो रुद्रस्तस्य
नाभानेदिष्ठस्य पशून्वैव हिंसितवान् । आख्यानं परिसमाप्य विधत्ते—

यत्रैतमेवमिति । ऐन्द्रवायवादिषूक्त्यान्तेषु ग्रहेषु गृहीतेषु ऋतुपात्रयोः
सोमग्रहणात्प्रागेवैन्द्रवायवमन्थिग्रहप्रचारस्य काष्ठ(र्य)त्वान्मधुश्च माधवश्चेत्वे-
तस्मादनुवाकात्प्रागेवाध्वरो यज्ञ इत्याधारमन्त्र एष ते रुद्र भाग इति संस्त्रावम-
न्त्रश्च द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि
वाक् । यद्वाचो मधुमत्तस्मिन्पा वाः स्वाहा
सरस्वत्यै । ऋचा स्तोमेऽ समर्धय गायत्रेण
रथंतरम् । बृहद्रायत्रवर्तनि । यस्ते द्रुप्तः
स्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषण्योरुप-
स्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात्स्वाहा-
कृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यो द्रुप्तो अंशुः
पतितः पृथिव्यां परिवापात् (१) पुरोडा-
शात्करम्भात् । धानासोमान्मन्थिन इन्द्र शु-
क्रात्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यस्ते

(प्रवृतहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

द्रुप्सो मधुमाः इन्द्रियावात्स्वाहाकृतः पुनर-
प्येति देवान् । दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षा-
त्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । अघ्वर्युर्वा
ऋत्विजां प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य
इत्याहुर्वाग्नेया अग्र एत्वृजुगा देवेभ्यो यज्ञो
मयि दधती प्राणान्पशुषु प्रजां मयि (२) च
यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति
वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्यहान्गृहीत्वा
बहिष्पवमानः सर्पन्ति पराश्वो हि यन्ति
पराचीभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योप तिष्ठते
यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाकर्षिष्णो त्वं नो अन्तमः
शर्मं यच्छ सहन्त्य । प्र ते धारा मधुश्चुत
उत्सं दुहते अक्षितमित्याह यदेवास्य शयान-
स्योपशुष्यति तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययति (३) ।

(परिवापात्प्रजां मयि दुहते चतुर्दश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आधारसंसावमन्त्रौ नवमे कथितावुभौ ।

अथ दशमे प्रवृतहोमादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“प्रवृतः प्रवृतः प्रवृतहोमो जुहोति जुष्टो वाचो भूयात्तमृचा
स्वोमः समर्षयेत्येताभ्याम् ” इति ।

षष्ठे काण्डे यद्विहितमृत्विजो वृणीते छन्दाः स्येव वृणीत इति, तत्र यो यो
ब्रूवो भवति तेन तेनेमौ होमो कर्तव्यौ । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

जुष्टो वाच इति । अहं वाग्देवतायाः प्रियो भूयासं, तथा वाचां षालको यो देवस्तस्यापि प्रियो भूयासम् । हे वाग्देवि शब्दरूपाया वाचः संबन्धि यन्मधुरं पदं तस्मिन्मा भा मां स्थापय । सरस्वत्यै तुभ्यमेतच्छुभस्तु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

ऋचा स्तोममिति । हे वाग्देवि ऋचा योनिभूतया स्तोमं स्तोत्रं सामा-
वृत्तिं वा समर्धय समृद्धिं कुरु । तथा गायत्रेण साम्ना सहितं रथंतरं साम
समर्धय । गायत्रस्य वर्तनी मार्गो यस्य बृहतः साम्नस्तद्गायत्रवर्तानि । तादृशं
यथा भवति तथा बृहत्साम समर्धय । कर्मानुष्ठानाय वृतेषु ऋत्विक्षु ऋक्सामा-
दिगतं यद्वैकल्यं तत्परिहृत्य समृद्धं कुरुष्विति तात्पर्यार्थः ।

कलाः—“यस्ते द्रप्सो यो द्रप्स इत्येतैः प्रतिमन्त्रं वैष्णवहोमाञ्जुहोति ”
इति । यस्ते द्रप्स इत्येतद्द्वयोः प्रतीकं ततस्त्रयो मन्त्रोस्तैर्मन्त्रैः पवमानार्थं प्रस-
र्पणात्पूर्वं जुहुयात् । वैष्णवसप्तहोतारं च हुत्वा बहिष्पवमानवन्माध्यादिनं पव-
मानं प्रसर्पन्तीति सूत्रकारेणोक्तत्वात् । तत्र प्रथमामुचमाह—

यस्ते द्रप्स इति । हे सोम तव संबन्धी यो द्रप्सो रसबिन्दुरथवांशुर-
धिषवणफलकयोरुपस्थादुष्करिभागात्स्कन्दति भूमौ पतत्यथवाऽध्वर्योर्बाहुच्युतः
स्कन्दति । अथवा यस्ते रसबिन्दुः पवित्रादशापवित्राद्वा भूमौ पतति तं द्रप्सं
तं चांशुमिन्द्राय स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

अथ द्वितीयामुचमाह—

यो द्रप्स इति । परिवाषादीनि सवनयिपुरोडाशद्रव्याणि । परिवाषो
लाजानां समूहः । पुरोडाशः प्रसिद्धः कर्मभः सक्तवः । धाना भृष्टयवतण्डुलाः।
सोमः प्रसिद्धः । धानाश्च सोमश्च धानासोमं तस्मात् । मन्थी शुक्रश्च ग्रहौ ।
हे इन्द्रोक्तानां परिवाषादीनां सकाशाद्यो द्रप्सो भूमौ पतितो यश्चांशुर्भूमौ
पतितस्तं द्रप्सं तं चांशुं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा तुभ्यमिन्द्राय जुहोमि ।

अथ तृतीयामाह—

यस्ते द्रप्स इति । हे सोम यस्ते द्रप्सो मधुमान्माधुर्यवानिन्द्रि-
यवानिन्द्रियवृद्धिकारी मया स्वाहाकृतः सन्दिवो वा पृथिव्या वाऽन्तरिक्षाद्वा
परितः पतितस्ततस्तस्मात्सर्वस्मादागत्य पुनर्देवानप्येति प्राप्नोति तं द्रप्समिन्द्राय
स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

(प्रवृत्तहीमादिमन्त्राणामभिधानम्)

बदुक्तं सूत्रकारेण—“ उदञ्चः पद्मा बहिष्पवमानाय सर्पतामृत्विजा रून्धाः सर्पन्त्यध्वर्युं प्रस्तोक्ताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तोरमुष्मतो-
द्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः ” इति । “पूर्वीऽध्वर्युर्बहिर्मुष्टिं पूषसर्पवि-
वागग्रेगा अग्र एत्विति ” इति च, तदितद्विधत्ते—

अध्वर्युर्वा इति । बहिष्पवमानाय सर्पतामृत्विजा मध्येऽध्वर्युरेव मध्ययो-
युज्यते पूर्वभावी सन्सर्पणे धवर्तते । तस्मात्तेनाध्वर्युणा स्तोत्रो यो कव्यः बहि-
ष्पवमानस्तोत्रं प्रस्तोत्रादिषु योजनीयमित्यभिज्ञा आहुः । तद्योजनाय वागग्रेगा
इति मन्त्रं पठेत् । अग्रे गन्तुं शक्नोतित्यग्रेगाः । तादृशी वाग्देवतत्विजापि
गच्छतु । कथंभूता वाक्, ऋजुगा देवेभ्यो देवपत्न्यर्थमृजुना मार्गेण
गच्छन्ती, मध्यध्वर्यो यशो दधती कीर्तिं स्थापयन्ती, पशुषु गवादिषु पाषा-
न्सुस्थिरं दधती, मयि च यजमाने च पुत्रादिरूपां प्रजां दधतीति मन्त्रस्यार्थः ।
तेन मन्त्रपाठेनाध्वर्युर्धृजुषुखे बहिष्पवमानारम्भे वाचमेव योजितवान्भवति ।

बहिष्पवमोनेसर्पणस्य कालं विधत्ते—वास्तु वा इति ।

ऐन्द्रवायवादिकान्ग्रहान्पूर्वभाविनः सर्वान्गृहीत्वा बहिष्पवमानमृत्विजः
सर्पन्तीति षदेतेन यज्ञस्य वास्तु क्रियते गृहरूपं स्थानं कृतं भवति । तस्माद्दु-
कग्रहादूर्ध्वं सर्पयुरित्यर्थः ।

बदुक्तं सूत्रकारेण—“ वैष्णव्यर्चा पुनरेत्य यजमानो राजानमुपविष्टवे
विष्णो त्वं नो अन्तम इति ” । तदितद्विधत्ते—

पराश्रौहीति ।। हि यस्मात्पराश्रः पुनरावृत्तिरहिताः कृत्विजो बहिष्पव-
मानाय यन्ति सर्पन्ति । यस्माच्च सामगाः पराचीभिः पुनरावृत्तिरहिताभिर्बाहि-
ष्पवमानस्तोत्राधारभूताभिरुपास्मै प्रायतेत्यादिभिर्नैवभिर्कृग्भिः स्तुवते, तस्मात्परा-
क्त्वेन यज्ञविघ्नो मा भूदित्यभिप्रेत्य पुनः सोमसमीपमागत्य यजमानमुपविष्टेव ।
विष्णोर्व्याप्तत्वेन यज्ञस्वरूपत्वद्विष्णवमन्त्रेण यज्ञमेव पुनरपि धवर्तितवान्भवति ।

तं मन्त्रं पठित्वा वात्परीं दर्शयति—

विष्णोः शक्तिः ।। हे विष्णो त्वं नो अन्तम इति कृतकः प्रत्यासन्नतमः ।
हे सहन्त्यास्मदपराधं सहिष्णो शर्म सुखमस्मभ्यं युच्छ । वे तव संवन्धिवः
सोमरसस्य धारा मधुश्चुतो मधुरं रसं क्षरन्त्य उरत्तमर्षितमुपक्षयंरहितं यथा

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

भवति तथा प्रदुहते प्रकर्षेण दुहताम् । एतेन मन्त्रपाठेन पूर्वेषु पात्रेषु गृहीत-
स्यास्य सोमस्य यदेव स्वरूपं चिरावस्थानेनोपशुष्यति तत्सर्वमाप्यायितमेव
भवति । सं ते प्राण इत्यस्मिन्ननुवाके सं यज्ञपतिराशिषेति मन्त्रेण पशोः श्रो-
ण्यामञ्जनं विहितम् । घृतेनाक्ताविति मन्त्रेण पशोः शिरस्यञ्जनं विहितं, तयो-
रुमबोर्मध्य ऋत्विजो वृणीत इति वरणस्य विहितत्वाज्जुष्टो वाच इत्यादिकौ
प्रवृत्तहोममन्त्रौ तयोरञ्जनमन्त्रयोर्मध्ये द्रष्टव्यौ । ऋतुग्रहग्रहणात्पूर्वं वहिष्पवमान-
स्थानुष्टेयत्वात्तदङ्गमन्त्राणां यस्ते द्रप्स इत्यादीनां मधुश्च माधवश्चेत्येतस्मादनु-
वाकात्प्राचीनं स्थानं द्रष्टव्यम् । अत्र विनियोगसंग्रहः-

जुष्टो द्वे प्रवतो योऽसौ जुहुयात्प्रवृताहुती ।

यस्त्रिभिर्वैपुषो होमो वागध्वर्युर्ब्रवीति हि ॥

विष्णो सोमं स्पृशेदत्र मन्त्राः सप्त प्रकीर्तिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । य-
शसं वरिवत्तमम् । गोमांश्च अग्नेऽविमांश्च अश्वी
यज्ञो नृवत्सखा सदमिदं प्रमुष्यः । इडावांश्च
एषो असुर प्रजावांन्दीर्घो रयिः पृथुबुधः सभा-
वान् । आ प्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारम-
ग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केव-
लः । तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि-
रराणः स्वस्व । यतो वीरः (१) कर्मण्यः
सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः । शिवस्त्व-
ष्टरिहाऽऽ गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञे-

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

यज्ञे न उदव । पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
 श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः । प्रजां त्वष्टा
 विष्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पार्थः ।
 प्र णो देव्या नो दिवः । पीपिवाः सरस्वतः
 स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहि प्रजामिषम्
 (२) ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।
 तेषां ते सुम्नमीमहे । यस्य व्रतं पशवो यन्ति
 सर्वे यस्य व्रतमुपातिष्ठन्त आपः । यस्य व्रते
 पुष्टिपतिर्निविष्टस्तु सरस्वन्तमवसे हुवेम । दि-
 व्यु सुपर्णं वयसं बृहन्तमपां गर्भं वृषभमोषधी-
 नाम् । अभीपतो वृष्ट्या तर्पयन्तं तं सरस्व-
 न्तमवसे हुवेम । सिनीवालि पृथुष्टुके या देवा-
 नामसि स्वसा । जुषस्व हव्यम् (३) आहुतं
 प्रजां देवि दिदिङ्ढि नः । या सुपाणिः स्वङ्-
 गुरिः सुषूमा बहुसूवरी । तस्यै विश्पान्त्यै हविः
 सिनीवात्यै जुहोतन । इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं
 नरः । असितवर्णा हर्यः सुपर्णा मिहो वसा-
 ना दिवमुत्पतन्ति । त आऽवंबृत्रन्तसदनानि
 कृत्वाऽऽदित्पृथिवी घृतैर्व्युद्यते । हिरण्यकेशो
 रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्घात इव धर्जीमान् ।
 शुचिभ्राजा उषसः (४) नवेदा यशस्वतीर-
 पस्युवो न सत्याः । आ ते सुपर्णा अमिनन्त
 एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । शिवा-

(कासांक्तिपुरोनुवाक्यान्तमभिधानम्)

भिन्नस्मयं कान्ताभिराऽगात्पतन्ति मिहः स्तव-
 यन्त्यभः । वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न
 मावा सिपकि । यदेषां वृद्धिरसर्जि । पवर्त-
 श्रिवाहि वृद्धो विभाय दिवश्चित्सानु रेजत
 स्वरेवः । यत्कीदृशं मरुतः (५) ऋद्धिमस्त-
 आका इव सधियश्चो धवध्वे । अभि कन्द-
 स्तव्य गर्भसा धा उदन्वता परि दीया स्थेन ।
 दृतिः सु कर्ष विपतिं न्यश्च समा भवन्तुद्वत्
 निपादात् त्वं त्वान्निदन्वुतार्थे प्रगुर्ता सवसे ।
 वावा ह यत्ते अजर वना वृश्वात्ति शिकसस्त
 अग्ने भुरीणि त्वं जातवेदो देव स्वभावोऽमृत-
 स्य प्राक् यथा (६) माया माप्तिनां वि-
 श्वमिवा त्वे पूर्वाः संदधुः पृथ्वन्मो । दिवो
 नो वृद्धिः मरुतोः तररीश्वं म पिन्वत वृष्णो
 अश्वस्य धाराः । अर्वाहेतेन स्तनवित्तुनेहमे
 निरिक्त्वापुत्रा पितामः । पिन्वत्यसो मरुतः
 सुदन्वतः ययो घृतवादिदथेवाभुवः । अत्यं
 न मिहो वि क्यन्ति वाजिनमुत्सं रुहन्ति स्तन-
 यन्त्याशिलात् । उदयुतो मरुतस्ता इयव वृष्टिम्
 (७) यो विश्वे मरुतोः सुनन्ति । कोसावि मर्दा
 कन्नेत रुना मेरुं तुजात्ता पर्येव जाया । घृतेन
 घावा सुधिवी मधुना समुक्षत पर्यस्वतमि कृणु-
 ताऽऽप ओषधीः । ऊर्जं च तत्र सुमतिं च

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

पिन्वथ यत्रा नरो मरुतः सिञ्चथा मधु । उदु
त्यं चित्रम् । और्वभृगुवच्छुचिमन्नवानवदा हुवे ।
अग्निं समुद्रवाससम् । आ सवः सवितुर्यथा
भगस्येव भुजिं हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ।
हुवे वार्तस्वनं कविं पर्जन्यक्रन्धं सहः । अ-
ग्निं समुद्रवाससम् (८) ॥

(वीर इषं हव्यमुषसां मरुतश्च वृष्टिं भगस्य द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्रजापतिरेष ते गायत्रो यज्ञं वै प्रजापतेः प्राजापत्या यो वा अयथादे-
वताभिष्टो निग्राभ्याः स्थ यो वै देवाञ्जुष्टोऽग्निना रयिमेकादश ॥ ११ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजापतेर्जायमाना व्याथच्छन्ते महामिमान्माया मा-
यिनां द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

ये बहिष्पवमानाङ्गमन्वास्ते दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे काश्चित्पुरोनुवाक्या उच्यन्ते ।

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र सधैतानि हवीषि भवन्तीति श्रुतम् । तत्र
प्रथमस्य हविष आग्नेयस्य पुरोनुवाक्यामाह--

अग्निनेति । अनेनाग्निना रयिं धनानि अश्रवत्सर्वो जनः प्राप्नोति । न
केवलं धनस्य स्वरूपमात्रं किंतु दिवेदिवे तस्य धनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति न तु
हासम् । कीदृशं पोषं, यशसं कीर्तिकरं वीरवत्तमं वीरा अस्मदीयाः पुत्रा
अस्येति वीरवत्, अतिशयेन तथाविधम् । तत्रैव याज्ज्माह-गोमां अग्ने इति ।

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

हेऽग्ने पुनरावर्तनाय प्रार्थ्यमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । एवमविमानधीति योज्यम् । नृवत्सखार्त्वि-
श्रुपैर्मनुष्यैर्युक्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य तादृशः । सदमित्सदैवाप्रमृष्योऽन-
भिभवनीयः । इडावानन्नवान् । प्रजाबान्बह्वपत्यप्रदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठाना-
दावीच्छन्नः । राधिर्बहुधनोपेतः । पृथुबुध्नो विस्तीर्णमूलो मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च
मूलभूतेषु च वैकल्यरहितः । सभावानविकलं यज्ञं द्रष्टुं मिलन्त्या विद्वत्सभया
युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरो हेऽसुर प्राणवन्नम एष पुनः पुनः
प्रार्थ्यमानो यज्ञ उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् ।

द्वितीयहविषः सौम्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ प्यायस्वेति । एतच्चोभयं चतुर्थकाण्डे मा नो हिंसीदित्यत्र व्या-
ख्यास्यते । तृतीयहविषस्त्वाष्टस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इह त्वष्टारामिति । इहास्मिन्कर्मणि त्वष्टारं देवमुपह्वय आह्वयामि । कीदृ-
शमग्रियं मुख्यं विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि गर्भं विकर्तुं योग्यानि यस्यासौ
विश्वरूपस्त्वम् । स च त्वष्टाऽस्माकं केवलोऽस्तु असाधारणत्वेन पालकोऽस्तु ।
तत्रैव याज्यामाह—

तन्नस्तुरीपमिति । हे त्वष्टर्देव तद्धनं नोऽस्मभ्यं विशेषेण स्थस्व समर्पय ।
कीदृशं धनं, तुरीपं तूर्णं प्राप्नोतीति तुरीपम् । अथापि च पोषयित्नु पोषयित् । त्वं
च रराणो दानशीलः । यतो यस्माद्धनादस्माभिलब्धाद्वीरः शूरः पुत्रो जायते ।
कीदृशं तच्छूरत्वमिति तदुच्यते—कर्मण्यो लौकिके वैदिके च कर्मणि कुशलः ।
सुदक्षः सम्यमुत्साही शीघ्रकारीत्यर्थः । युक्ताः सोमाभिषवार्थं प्रयुक्ता ग्रावाणो
यस्यासौ युक्तग्रावा सर्वदा सोमयागस्यानुष्ठातेत्यर्थः । देवकाम ईदृशः सेव-
कोऽस्माकं भूयादिति देवैः काम्यमानो देवान्वा सेवितुं स्वयं कामयते ।

तत्रैव हविषि विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

शिवस्त्वष्टरिति । हे त्वष्टस्त्वं शिवः सुखकरः सन्निहास्मिन्कर्मण्यागाहि
आगच्छ । उतापि च पोषेऽस्मदीये पोषविषये त्मना विभुः परनैरपेक्षयेण स्वय-
मेव समर्थः । तादृशस्त्वं तस्मिन्स्तस्मिन् यज्ञे नोऽस्मानुदवोत्कर्षेण पालय ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभेदानुम्)

पिशङ्गरूप इति । यस्य त्वष्टुः प्रसादाद्देवताकं वीरः पुत्रो जायते । कीदृशः पिशङ्गरूपः, त्रिवर्गस्य सेवितेत्यर्थः । सुभरः सुष्टु पोषकः । वयोधा दीर्घस्य वयसो धारकश्चिरंजीवीत्यर्थः । श्रुष्टी क्षिप्रकारी सत्यवादी वा । देव-काम इति पूर्ववत् । यस्य त्वष्टुः प्रसादादीदृशो वीरो जातस्तादृशस्त्वष्टा नाभिं चक्रस्य नाभिवत्प्रशस्तां प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपामस्मे अस्मासु विष्यतु विशेषेण समर्पयतु । अथानन्तरं देवानामपि पाथोऽन्नमेतु * प्राप्नोतु ।

अथ चतुर्थस्य हविषः सरस्वतीदेवताकस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

प्र णो देवीति । प्र णो देवी सरस्वतीति पुरोनुवाक्या । आ नो दिवो बृहत इति याज्या । एतच्चोभयमग्नाविष्णु महीत्यत्र व्याख्यातम् ।

पञ्चमस्य हविषः सरस्वदेवताकस्य पुरोनुवाक्यामाह—

पीपिवांसामिति । सरस्वतः सरस्वन्नामकस्य देवस्य यः स्तनो विश्व-दर्शतो विश्वविषयकदर्शनोपेतः क्षुधितान्बालानिव पालयितुं जानातीत्यर्थः । तादृशं स्तनं यज्ञलक्षणं पीपिवांसमस्मान्वर्धितवन्तं प्रजां पुत्रादिरूपापिषमन्नं च धुक्षीमहि । यथा गां पयो दुहन्ति तद्वदेतदेवताकं यागमनुष्ठाय प्रजादिकं प्राप्ताः स्मैत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

ये ते सरस्व इति । हे सरस्वः सरस्वन्समुद्र त्वदीया य ऊर्मयो मधुमन्तो माधुर्ययुक्ता घृतश्वतो घृतसमानमुदकं क्षारयन्तो वर्तन्ते ते त्वदीयानां तेषामूर्मिणां संबन्धिं सुम्नं सुखमीमहे प्राप्नुमः । तत्रैव याज्यामाह—

यस्य व्रतमिति । यस्य सरस्वतः संबन्धि व्रतं कर्म पशवो यन्ति द्विपाद-श्वतुष्पादश्च सर्वे पशवः प्राप्नुवन्ति । एतदीयेन कर्मणा पशवो लभ्यन्ते इत्यर्थः । तथा वृष्टिरूपा आपो यस्य व्रतमुपतिष्ठन्ते सेवन्ते । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति न्यायेन वृष्टेरैतत्कर्मसाध्यत्वात्पुष्टिपतिर्धनपोषकस्य पालको यजमानो यस्य व्रते निविष्टस्तदीयेन व्रतेन धनपुष्टेः सुलभत्वात्तादृशं सरस्वन्तं देवमस्माकं रक्षणाय हुवेम ह्वयेम । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

दिव्यं सुपर्णीमिति । अत्र चतुर्थः पादः पूर्ववत् । कीदृशं सरस्वन्तम् । दिव्यमर्हतीति दिव्यं, सुपर्णी ओभनाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतम् । यदा पक्षिरूपं धृत्वा

(कासाञ्चित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

दिवि गच्छति तदानीमेतौ पक्षौ द्रष्टव्यौ । वयसं पक्षिरूपिणं, बृहन्तं महान्तम् ।
अपां वृषभं जलानां वर्षितारम् । ओषधीनां गर्भं वीद्यादिमञ्जरिरूपम् ।
अभीपतो वृष्ट्या तर्पयन्तं वृष्टिरूपेणाभितः पतनात्सर्वेषां तृप्तिहेतुं वायुना
नयिमानैर्जलबिन्दुभिः पक्षसदृशैः पक्षिवदिवि मेघेषु गत्वा जलबाहुल्यं प्राप्य
स्वयमेवापां वर्षिता भूत्वौषधीषु व्रीद्यादिरूपेण गर्भो भवति । पुनश्च वृष्टिरूपेण
सर्वतः पतन्सर्वं जगत्तर्पयतीत्यर्थः । तादृशं सरस्वन्तमाह्वयामेत्यर्थः ।

अथ षष्ठस्य हविषः सिनीवालीदेवताकस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सिनीवालीति । अमावस्या सिनीवालीति श्रुतत्वादमावास्यातिथ्यभिमानिनी
देवता सिनीवाली । हे सिनीवालि या त्वं देवानां स्वसाऽसि भगिनीवद्धितका-
रिण्यसि दर्शष्टिसाधनत्वात् । स्तुकं स्तोत्रं, पृथु स्तुकं स्तोत्रं यस्याः सा पृथु-
ष्टुका । तस्याः संबोधनं हे पृथुष्टुके । अनेन सिनीवाली विशेष्यते । तादृशी
त्वमाहुतमस्माभिः समन्तात्समर्पितं हविर्जुषस्व । हे देवि नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदि-
इति उपचिनु प्रभूतां कुर्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

या सुपाणिरिति । शोभनौ पाणी यस्याः सा सुपाणिः । शोभना अङ्गु-
लयो यस्याः सा स्वङ्गुरिः । सुषूमा सुष्टु प्रसवित्री । बहुसूवरी बहूनां यज्ञानां
सवित्री । इदृशी या सिनीवाली तस्यै विश्पत्नियै विशां पालयिष्यै सिनी-
वालयै हविर्जुहोतन हे ऋत्विग्यजमाना जुहुत ।

ऐन्द्र उक्तमो भवतीति यदिदं सप्तमं हविः श्रुतं तत्र याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

इन्द्रमिति । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य षष्ठप्रपाठके व्याख्यातम् ।

इत्थं चित्रायागे याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ करीरीष्टञ्चुपयुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथाऽऽसां धूममनुमन्त्रयतेऽसितवर्णा हरयः सुपर्णा इति ” इति ।

आसां करीरसक्तुपिण्डीनामग्नौ हुतानामित्यर्थः । पाठस्तु—

असितवर्णा इति । अग्निना दक्षमानाभ्यः करीरसक्तुपिण्डीभ्यो ये निर्गत्वा
धूमास्ते दिवमुत्पतन्ति । कीदृशा धूमाः । असितवर्णा कृष्णवर्णा हरयो
मेघनिष्पादनाय रसहरणशीलाः सुपर्णाः प्रसारितपक्षसदृशा मेहनान्मिहो

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

मेघास्तद्रूपा भूत्वा वसानाः सूर्यमण्डलादिकमाच्छादयन्तस्ते धूमनिष्पाद्याः स्वोदरेषु जलस्य च सदनानि स्थानानि कृत्वाऽऽववृत्रन्निह कर्षितुमावृत्ताः । आदिदनन्तरमेव पृथिवी घृतैर्घृतवत्क्षरद्भिरुदकैर्व्युद्यन्ते विशेषेण क्लिद्यते ।

कल्पः— “ अथैनमाहवनीयेऽनुग्रहत्याथास्य धूममनुमन्त्रयते हिरण्यकेशो रजसो विसार इति ” इति । एनं पुनर्नवायाः स्तम्बम् । पाठस्तु—

हिरण्यकेश इति । हिरण्यवर्णा अभिकेशस्थानीया ज्वाला येन धूमेन सहोत्पद्यन्ते सोऽयं पुनर्नवाजन्यो धूमो हिरण्यकेशः । रजसो मेघरूपस्य रञ्जनस्य विसारे प्रसारणे निमित्तभूते सति अंहति गच्छतीत्यहिर्मेघरूपमाकाशस्य रञ्जनं प्रसारयितुं गच्छतीत्यर्थः । वात इव धुनिर्ध्रजिमान् । यथा वायुः कम्पमानः शीघ्रगतियुक्तस्तद्द्वयमित्यर्थः । मेघात्मा शुचिभ्राजा निर्मलदीप्तिर्मेघरूपेण परिणतोऽपि धूमो विद्युद्रूपया दीप्त्या युक्त इत्यर्थः । सोऽयमीदृशो धूमोऽस्मदर्थं वृष्टिमुत्पादयत्विति शेषः । उषसः प्रभातकालस्य नवेदा मेघैः प्रकाशस्याऽऽवृत्तत्वे न विद्यते न ज्ञायतेऽनेनेति नवेदाः । सूर्योदयो यथा न ज्ञायते तथा मेघसमृद्धिरस्त्वित्यर्थः । यास्तु सस्यनिष्पादिका भूमयस्ताः सस्यनिष्पादनेन यशस्वतीः कीर्तिमत्यो भवन्तु । अपस्युवो न, अप उदकान्यात्मन इच्छन्तीत्यपस्युवः । तथाविधा इव वर्तन्ते । ताश्च भूमयः सत्या अमोघारम्भाः सुक्षेत्रा इत्यर्थः । एतास्तामनुग्रहाय पुनर्नवाधूमो वृष्टिं जनयत्विति शेषः ।

अस्मिन्नेव धूमाभिमन्त्रणे तिस्र ऋचो विकल्पन्ते । तत्र प्रथमा—

आ ते सुपर्णा इति । हे पुनर्नवे ते तव संबन्धिनो धूमाः सुपर्णाः पक्षिबहुत्पतनशीला एवैरामिनन्त पुनर्गमनैः समन्तादुदकं प्रक्षिप्तवन्तः । तवो मेघः कृष्णो नीलवर्णो वृषभो वर्षिता भूत्वा नोनाव पुनः पुनर्गर्जनमकरोत् । यदि यदा यस्मिन्काले इदं सर्वं पर्वतेते तदा शिवाभिर्न सानुग्रहाभिरिव स्मयमानाभिर्हसन्तीभिरिव वृष्टिभिर्युक्तो मिहो मेघ आगादागच्छति । तत ऊर्ध्वं पतन्ति वृष्टिधारा इति शेषः । अभ्रा स्तनयन्ति अभ्राणि च गर्जन्ति । ईदृशमहिमोपेतः पुनर्नवाधूम इत्यर्थः । अथ द्वितीया—

वाश्रेवेति । उपरितनमन्त्रे मरुत इति पदं प्रयुज्यते, त एव मरुतोऽत्रेदंशब्देन परामृश्यन्ते । एषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिर्यदसर्जि यदा सृष्टा भवति तदा गर्जनसहिता विद्युन्मरुतः प्रति वाश्रेव वाश्यमानेव शब्दं कुर्वतीव मिमाति

(कासाञ्चित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

गीयते प्रतिभातीत्यर्थः । सिषक्ति सञ्चते मरुद्भिः संबध्यते इत्यर्थः । तव दृष्टान्तः—वत्सं न मातेति । माता वत्सामिव यथा प्रसवन्ती गौर्वत्सं प्रति हम्भारवं कुर्वाणा मनुष्यैरवलोकयते तेन वत्सेन संबध्यते तद्वादियं विद्युदित्यर्थः ।

अथ तृतीया—

पर्वतश्चिदिति । हे मरुतं ऋष्टिमन्तो वज्रायुधवन्तो यूयं यदा क्रीडां कुरुथ तदानीं वः स्वने युष्माकं गर्जने सति पर्वतश्चिद्विभाष्य पर्वतोऽपि चिमेति । क्रीदशः पर्वतः । महि वृद्धास्तिर्यक्प्रमाणेनात्यन्तं महानूर्ध्वप्रमाणेन वृद्धः । किञ्च दिवाश्चित्, उन्नतत्वेन दिवोऽप्युपरि वर्तमानः । सानु रेजत भवतां गर्जने सति प्रौढोऽपि पर्वतसानुः कम्पते । किञ्च यूयमाष इव सधियञ्चो धवध्वे व्यापका इव सन्तः क्रीडन्तश्च धावध्वम् । ईदृशैर्मरुद्भिर्युक्तोऽयं पुनर्नवाधूषो वृष्टिमुत्पादयत्विति मन्त्रयोस्तात्पर्यार्थः ।

कल्पः—“ कृष्णीऽधः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखोऽवस्थितो भवति तमेतेन वाससाऽभिपिनष्ट्याभिकन्देति ” इति ।

यथाऽधमध उपद्रव सोढुमसहमानः कन्दति तथा कृष्णावस्त्रेण तस्य शरीरं धरयेत् । पाठस्तु—

अभि कन्देति । हेऽध्याभिकन्द सर्वतः शब्दं कुरु । स्तनय मेघगर्जितमि-
वोच्चध्वानि कुरु । गर्भमाधा मेघस्योदरे जलरूपं गर्भमाधेहि । किञ्च, उदन्वतो-
दकवता रथेन रथसदृशेन मेघेन सह परिदीय सर्वतो गच्छ । विषितं विमुक्त-
हारं न्यञ्चमवाक्कृतं दृतिं चर्ममथजलाधारसदृशं मेघं सुकर्षं सुखे-
नाऽऽकृष्टं कुरु । न्यग्भावेन पद्यन्त इति निपादा निम्नेऽशस्ते चोदकपूर्णाः सन्त
उद्वतोन्नतेन स्थलेन सप्ता भवन्तु ।

अथाग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं सौर्यमिक-
कपालमित्येतेषां हविषां क्रमेण याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तथा च बोधायनः—
‘ तस्या एते भतन्ति त्वं त्या चिदच्युताग्ने मूरीणि तव जातवेदो दिवो नो वृष्टिं
मरुतो ररीध्वं पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानव उदु त्यं चित्रमिति ’ इति ।

तत्राऽऽद्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं त्या चिदिति । हेऽजर विनाशरहिताग्ने यद्भवानि यान्मुदकानि ते
धामा ह त्वदीयं स्थानं शिक्कसोऽर्वापि च वृश्चन्ति विनाशयन्त्येष । त्वं तु त्या-

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

चित्तान्यप्युदकान्यच्युतानि विनाशरहितानि कुर्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः—
पशुर्न यवसे तृणे भक्षिते सति पशुरिव । यथा गवादिकः पशुस्तृणं भक्षयित्वा
क्षीरमच्युतं करोति तद्वदित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

अग्ने भूरीणीति । हेऽग्नेऽमृतस्य मरणरहितस्य तव धाम भूरीणि स्था-
नानि वह्नि जातवेदो देव स्वधाव इति त्रीणि संबुद्ध्यन्तान्यग्निविशेषमिति ।
जातं जगद्वेत्तीति जातवेदाः । द्योतनशीलो देवः । स्वधाशब्दोऽन्नवाची तदस्वा-
स्तीति स्वधावान् । किंच, मायिनां लोके मायायुक्तानामैन्द्रजादिकाशयानां वा
मायाः सन्ति ताः संदधुस्त्वे त्वयि सम्यक्स्थापितवन्तः । पूर्वीति मायाविशे-
षणम् । पुरातन्योऽनादिसंप्रदायपरम्परागता इत्यर्थः । विश्वमिन्व पृष्टबन्धो, इति
इयं संबुद्ध्यन्तमग्निविशेषणम् । विश्वमिन्वति मीणयतीति विश्वमिन्वः । पृष्ट-
श्वासौ बन्धुश्चेति पृष्टबन्धुः । तव महिषा कीदृश इति जिज्ञासया अः पृष्टमिति
तस्य बन्धुरिव स्नेहं करोतीत्यर्थः । नवसस्यहेतूनामुपायानां त्वयि विश्वमान्वा-
दैन्द्रजादिकवदकस्मादेव प्रौढां वृष्टिं संपादयेति वात्पर्यार्थः ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

दिवो नो वृष्टिमिति । हे मरुतो नोऽस्मदर्थं दिवः सकाशाद्वृष्टिं ररीभ्यं
स्त्रावयत । ततश्चाश्वस्थाश्रुवानस्य व्याधिमन्नो वृष्णो वर्षायितुरिन्द्रस्य संबन्धिमीर्भासः
प्रपिन्वतोदकधाराः सिञ्चत । हे वृषंस्त(स्त्व)मेतेन स्तनयित्नुना गर्जनवता मेघेन
सहावांडेहि अम्बरादभिमुखसामच्छ । किं कुर्वन् । अपो नितरां सिञ्चन् ।
कीदृशस्त्वम् । असून्प्राणान्नाति ददातीत्यसुरः । नोऽस्माकं शिवा पातकः ।
तत्रैव याज्यामाह—

पिन्वन्त्यप इति । सुदानवः सुष्ठु जलदानपरा मरुतोऽप्यः पिन्वन्ति सिञ्च-
न्ति । तत्र दृष्टान्तः—पयो घृतवादिदथेष्वाभुव इति । पयोवदिति त्रतिप्रत्ययोऽ-
ध्याहर्तव्यः । आभवन्ति यज्ञभूमीरागच्छन्तीत्याभुव ऋत्विग्यजमानास्ते यथा
विदथेषु यज्ञेषु पयो घृतं च सिञ्चन्ति तद्वत् । अत्यशब्दोऽश्ववाची । तथा
चाश्वमेधकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘ अथोऽसि हयोस्यत्योऽसि नरोऽसि ’ इति ।
निर्वचनं तद्ब्राह्मणे पठ्यते—अत्योऽसित्याह । तस्मादश्वः सर्वान्पशुनत्येति
इति । वाजिशब्दो वेगवन्तं मेघमाचष्टे । अत्यं नाश्वमिव मिहे सेचनार्थं वाजिनं
विनयन्ति, यथाऽश्वशिक्षका अश्वं शिक्षयन्ति एवं मरुतो वर्षार्थं मेघं विधेयी

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

कुर्वन्तीत्यर्थः । विधेयीकृत्य चाक्षितमुपक्षयरहितं स्तनयन्तं गर्जन्तं मेघमुत्सं दुहन्ति निरन्तरजलप्रस्रवणं यथा भवति तथा वर्षयन्ति ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह--

उदप्रुत इति । उदप्सुत उदकदातृस्तान्मरुत इधर्त प्राप्नुत प्रार्थयत हे ऋत्विग्यजमानाः । तान्कान् । ये विश्वेऽपि मरुतो वृष्टिं जुनन्ति प्रयच्छन्ति । प्रार्थनायां दृष्टान्तः--गर्दा बुभुक्षिता कन्या तुन्ना पीडिता सती यथा क्रोशात्याक्रोशति । यथा मातापितरौ प्रत्याक्रोशति रोदिति तथैते यजमानादयो वृष्टिं वचसा प्रार्थयन्त इत्यर्थः । मरुतामनुग्रहे दृष्टान्तः--पेरुं तुञ्जाना पत्येव जायेति । पेरुं पानादिकामां कन्यां तुञ्जानाऽऽभाषमाणा माऽभिरोदीः किं तेऽभिलषितमिति वदन्ती पत्या सह जायेव । यथा मातापितरौ कन्यामनुगृह्णीतस्तथा मरुत ऋत्विग्यजमानाननुहन्तीत्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह--

धृतेनेति । हे मरुतो धृतेन धृतसदृशेन मधुना मधुरेण जलेन द्यावापृथिवी लोकद्वयं समुक्षत, या आपो भूमावुक्षितास्ताभिरोषधीः पयस्वतीः सारवतीः कृणुत कुरुत । हे नरो जलस्य नेतारो मरुतो यत्र देशे मधु मधुरमुदकं सिञ्चथ तत्र देश ऊर्जं सारोपेतमन्नं सुमतिं शोभनबुद्धियुक्तां प्रजां च पिन्वथ सिञ्चथ संपादयेत्यर्थः ।

अथ तृतीयस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति--

उदु त्यमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं दैवानामिति याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम् ।

कल्पः--पुरस्तात्स्विष्टकृतः सुवाहुतीरुपजुहोत्यौर्वभृगुवच्छुचिं मप्रवानवदाहुव इति तिरुः " इति । तत्र प्रथमामाह--

और्वभृगुवादिति । और्वादय ऋषयस्तद्वच्छुचिं समुद्रे वसन्तमग्निमुद्दिश्य जुहोमीत्यर्थः । द्वितीयामाह--

आ सवमिति । सवितुः प्रसवमिव भगस्य भोगमिव । अग्निमित्यादि पूर्ववत् । तृतीयामाह--

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

हुवे वातस्वनमिति । वातवत्स्वनो ज्वालाध्वनिर्धस्य तं वातस्वनम् ।
कविं विद्वांसम् । सर्वैर्मनुष्यैः पर्जन्यवत्क्रन्दनीयमपेक्षणीयम् । सहो बलवन्तं
समुद्रवाससमाग्निमुद्दिश्य हुवे जुहोमि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

याज्यानुवाक्ये चित्रायां क्रमात्सप्तोष्ठिषु स्थिते ।
अग्न्याग्नेयेऽथ सौम्ये स्यादा प्या सं त इति द्वयम् ॥
इह त्वाष्ट्रे चतस्रः स्युः प्र ण आ न इति द्वयम् ।
सरस्वत्याः स्त्रियः (याः) षीपि चतस्रः पुंसरस्वतः ॥
सिनीवा द्वे सिनीवाल्पा इन्द्रमिन्द्रं तथैन्द्रके ।
कारीर्यामसितेत्युक्तं पिण्डीधूमस्य मन्त्रणम् ॥
विकल्पाद्धिरचत्वारो वर्षाह्वा धूममन्त्रणे ।
अभ्यश्वं कृष्णवस्त्रेण पिनष्टि क्रन्दनाय हि ॥
त्वं धामच्छदि याज्याः स्युर्दिवो मारुतयागके ।
वैकल्पिकं तत्र युग्ममुदु चित्रं च सौर्यके ।
और्वत्रयाञ्चोपहोमाः पञ्चत्रिंशदिहोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमपपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमः पपाठकः ॥ १ ॥

(पवमानग्रहत्रयविधिः)

(अथ तृतीयाहके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वै पवमानानामन्वारोहाऽन्विद्धान्यजतेऽनु
 पवमानाना रोहति न पवमानेभ्योऽव च्छिद्यते
 श्येनोऽसि गायत्रछन्दा अनु त्वाऽऽ रभे
 स्वस्ति मा सं पारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा
 अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सं पारय सघाऽसि
 जगतीछन्दा अनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
 पारयेत्याहिते (१) वै पवमानानामन्वारोहा-
 स्तान्य एवं विद्धान्यजतेऽनु पवमानाना रोहति
 न पवमानेभ्योऽव च्छिद्यते यो वै पवमानस्य
 संततिं वेद सर्वमारुरोति न पुराऽऽयुषः प्र
 भीयते पशुमान्भवति विन्दते प्रजां पवमानस्य
 ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्यैतेऽगृहीता द्रोणक-
 लश आधवनीयः पूतभृत्तान्यदगृहीत्वोपाकु-
 र्यात्पवमानं वि (२) छिन्धात्तं विच्छिद्य-
 मानमध्वर्योः प्राणोऽनु वि च्छिद्येतोपयामगृ-
 हीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि मू-
 शेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
 इति पूतभृतं पवमानमेव तत्सं तनोति सर्व-
 मारुरोति न पुराऽऽयुषः प्र भीयते पशुमान्भ-
 वति विन्दते प्रजाम् (३) ।

(एते वि दिचत्वारिंशच्च) ।

(पवमानग्रहत्रयाविधिः)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमेहं वन्दे विद्यावैश्वमेहं शस्म ॥
आद्यप्रपाठके दीक्षां प्रारभ्य प्रकृतौ पुरा ।
यद्बहिष्पवमानान्तं न्यूनं तत्सर्वमीरितम् ॥
प्रतिनिर्ग्राह्यपर्यन्तं पवमानग्रहादिकम् ।
यन्न्यूनं प्रकृतौ तन्न वप्यतेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वस्यै हिं कुरु तस्यै प्रसुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मेऽ-
वस्यै इति पुरस्ताद्बहिष्पवमानाद्यजमानो जपति दशहोतारं ग्राचहे
स्वमाने च दशहोतारं जपति श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा इति मध्यमायां च
स्तौत्रीयायां मन्वारोहं द्वितीये पवमाने द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीये तृतीयेन ॥
इति । तमिममन्वारोहजं विधत्ते—

यो वा इति । बहिष्पवमानो माध्वदिनः पवमान आर्भवः पवमान इत्ये-
वमात्रकाः पवमानत्रयगताः स्तोत्रविशेषाः सामवेदे समाप्नाताः पवमानास्तान्यो
यजमानो मन्त्रेरारोहति न कदाचिदयं पवमानेभ्यो विच्छिन्नो भवति । श्येन
इत्यादयो मन्त्राः । हे बहिष्पवमानं त्वं श्येनोऽसि श्येनवच्छिन्नगविरसि । गायत्र-
छन्दा गायत्रीछन्दस्कोऽप्यसि । अतस्त्वामन्वारभेऽनुक्रमेणाऽऽरोहामि प्रामोमि
निविभेन मां संपारय सम्यक्पारं नय । तमिमं मन्त्रमुपास्मै गायवेत्यादिषु नवसु
स्तौत्रीयासु मध्यमायां पञ्चम्यां स्तोत्रीयायां गीर्षमानायां जपेत् । सुपर्ण

(पवमानग्रहत्रयविधिः)

इत्यादिद्वितीयो मन्त्रः । हे माध्यंदिन पवमान त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णवदुत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रमुच्चा ते जातमन्धस इत्यादिकमाध्यंदिनपवमानस्तोत्रे मध्यमायामृचि गीयमानायां जपेत् । सद्येत्यादिस्तृतीयो मन्त्रः । हे आर्भव पवमान त्वं सघाऽसि भासनामकपक्षिवत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रं स्वादिष्टेद्येतस्मिन्नार्भवपवमानारूढे स्तोत्रे मध्यमायामृचि गीयमानायां पठे(जपे)त् ।

अथ द्रोणकलशादीनामभिमर्शनं विधातुं प्रस्तौति-

यो वा इति । योऽयं बहिष्पवमानादिशब्दैरभिधीयमानः स्तोत्रविशेषत्रयरूपः पवमानोऽस्ति तस्य संततिमविच्छेदप्रकारं यो यजमानो वेद स यजमानः संपूर्णमायुः प्राप्नोति । जन्मकाले कर्मणा देवैश्च परिकल्पितात्संपूर्णांशायुषः पुरा केनाप्यपमृत्युन ऽसौ न म्रियेत प्रजापशुसमृद्धश्चायं भवति । द्रोणकलशादिनामकास्रयो ग्रहा इम एन्द्रवायवादिग्रहवन्मन्त्रैर्गृह्यन्तामिति । तत्र तावत्पवमानस्य संबन्धिन एते ग्रहाः संततिसिद्धयर्थं गृह्यन्तामिति प्राप्तं सोऽयं पक्षो न संभवति । मन्त्रकाण्डे ध्रुवग्रहर्तुग्रहयोर्मध्ये पवमानग्रहार्थानां मन्त्राणामनाम्नातत्वात्षष्ठकाण्डे तद्विध्यभावाच्च । तदेतदुच्यते-अथवा अस्यैतेऽगृहीता द्रोणकलश इत्यादिना । यद्यपि पवमानस्य संबन्धिन एते द्रोणकलशाधवनीयपूतभूतस्तूर्णी गृहीता एव तथाऽपि मन्त्राभावादगृहीतप्रायास्तेषु चागृहीतेषूपकरणे पवमानविच्छेदस्तस्मिन्विच्छिन्नेऽध्वर्युप्राणविच्छेदः स्यादिति मन्त्रैस्तानभिमृशेत् । ततश्च नोक्तविच्छेद इत्यर्थः । मन्त्रैस्तदभिमर्शनं विधत्ते-

उपयामेति । मन्त्रार्थस्तु हे सोमरस त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण कलशेन गृहीतोऽसि । इयं वा उपयाम इति श्रुतेः पार्थिवपात्रमुपयामशब्दस्यार्थः । तेन गृहीतं त्वां प्रजापत्यर्थमभिमृशामि । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशमभिमृशेत् । उत्तरयोरपि मन्त्रयोरुपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । तत्राऽऽधवनीयः कलशः पूतभूतकलशाधवनीयशब्दस्यार्थः । हे सोमरसोपयामेन मृन्मयेन भाण्डेनाऽऽधवनीयकलशेन त्वं गृहीतोऽसि । अतस्त्वामिन्द्रार्थमभिमृशामि । अनेन मन्त्रेणाऽऽधवनीयमभिमृशेत् । हे सोमरसोपयामेन मृन्मयभाण्डेन पूतभूतकलशेन गृहीतोऽस्यतस्त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्योऽभिमृशामि । अनेन मन्त्रेण पूतभूतमभिमृशेत् । तेन

(सवननिरूपणम्)

पात्रत्रयाभिमर्शनेन पवमानस्तोत्रं संततं करोति । यद्यप्येषु पात्रेष्वैन्द्रवायवादि-
वत्समन्त्रकं ग्रहणं नास्ति तथाऽपि रसस्नेष्वस्ति । अत एव सूत्रकार आह—
' अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति तमुच्चेताऽन्तरेषे णो(चो)द्धृत्योत्तरत आध-
वनीयेऽवनयति ' इति, ' उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदशं
पवित्रं वितन्वन्ति, पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन धारां
स्त्रावयति ' इति च, ' पूतभृतो बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य य आधव-
नीये राजा तमसर्वं पूतभृत्यवनीय ' इति च । तदेवं त्रिषु पात्रेषु सोमरसस्या-
वस्थितत्वादाभिमर्शनमन्त्रेण संस्कृतत्वाच्च केनापि प्रकारेण गृहीता एव पवमान-
ग्रहा भवन्ति । तेन पवमानस्य संततत्वाद्यजमानोऽप्यायुरादिकं प्राप्नोति । त
एते पूर्वोक्ता अन्वारोहमन्त्रा अभिमर्शनमन्त्राश्च मूर्धानं मधुश्चेत्यनयोरनुवाकयो-
रन्तराले द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

श्येनस्त्रीन्पवमानेषु त्रिषु मन्त्रान्क्रमाज्जपेत् ।

प्रजेन्द्रा विश्वे मन्त्राः स्युरूपयामादिकास्त्रयः ॥

तैर्द्रोणकलशादीनां स्पर्शा मन्त्रास्तु षण्मताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्रीणि वाव सर्वनान्यथ तृतीयं सर्वनमव
लुम्पन्त्यनंशु कुर्वन्त उपांशुं हृत्वोपांशु-
पात्रेऽंशुमवास्य तं तृतीयसवनेऽपिसृज्याभि
षुणयाद्यदाप्याययति तेनांशुमद्यदभिषुणोति
तेनर्जीषि सर्वाण्येव तत्सर्वनान्यंशुमन्ति शुक्र-
वन्ति समावद्द्वीर्याणि करोति द्वौ समुद्रौ वित-
तावज्जूर्यौ पर्यावर्तेते जठरेव पादाः । तयोः

पश्यन्तो अति यन्त्यन्यमपश्यन्तः (१) सेतु-
नाऽति यन्त्यन्यम् । द्वे द्रव्यसी सतती वस्त
एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वान् । तिरो-
धायैत्यसितं वसानः शुक्रमा दत्ते अनुहाय
जायै । देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत
ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्तमतन्वताग्निहोत्रं
व्रतमकुर्वत तस्माद्द्विव्रतः स्याद्द्विर्ह्यग्निहोत्रं
जुहति पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयम् (२)
पशुमकुर्वत दार्श्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत वै-
श्वदेवं प्रातःसवनमकुर्वत वरुणप्रघासान्माध्यं-
दिनं सवनं साकमेधान्पितृयज्ञं त्र्यम्बकां
स्तृतीयसवनमकुर्वत तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजि-
गासन्तं नान्ववायन्तेऽब्रुवन्नध्वतव्या वा इमे
देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा
अभवन्पराऽसुरा य एवं विद्वान्तसोमेन यजते
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति (३) ॥

(अपश्यन्तोऽग्नीषोमीयमात्मना परा वीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्यानुवाके विहिताः पवमानग्रहास्त्रयः ।

अथ द्वितीये सवनानि निरूप्यन्ते । ततः प्रातःसवनगत उषांशुग्रहपात्रे
सोमांशुप्रक्षेपे तस्य चांशोस्तृतीयसवनगताभिषवसंलग्ने विधत्ते-

(सवनेनिरूपणम्)

त्रीणि वावेति । प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनं चेत्येवं सवनानि त्रीण्यवश्यं भवन्ति । सूयते सोम एव प्रातःसवने माध्यंदिने च न तृतीयसवने । ऋजीषमेव तत्राभिषूयते । अत एव षष्ठकाण्डे गायत्र्याः सोमाहरणप्रस्तावे समाप्नायते—“पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तद्व्यतस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च तस्मात्तृतीयसवणं ऋजीषमभिषूयन्ति धीर्तेभिव हि मन्यन्ते” इति । अथैवं सति सोमांशुरहितं तृतीयं सवनं कुर्वन्तो यजमानास्तत्सवनमवलुम्पन्ति विनाशयन्ति । सूयते सोमोऽप्येत्यस्य सवनशब्दार्थस्यासंभवात्तस्य सवनत्वं कथं सिध्यतीति तदुच्यते—उपांशुग्रहं हुत्वा तस्मिन्नुपांशुपात्रे कंचिदन्नभिषुतं सोमांशुं प्रक्षिप्य तृतीयसवनमर्थन्तं प्रज्ञातं निधाय तृतीयसवने तमंशुमृजीषे संसृज्याभिषूययात् । तस्मिन्नुपांशुपात्रे तमंशुं वसतीवरीमिश्रद्विराप्याययानि । तेनाऽऽप्यायनेनेतरसवनवदिदमप्यापितसोमांशुमुक्तं भवति । अंशुना सहाभिषुवं कृत्वा निष्पीडनादृजीषयुक्तमपि भवति । एवं च सति तत्तथा सति तृतीयसवनेन सह सर्वाण्यपि सवनानि सोतव्यसोमांशुयुक्तानि शुक्रवन्ति सूयमानसोमांशुगतस्त्वान्ति कृत्वा तुल्यवीर्याणि कृतानि भवन्ति ।

अथानन्तरभाविनोर्मन्त्रयोर्विनियोगमापस्तम्ब आह—“प्रसप्त्यन्तो महानवेक्षन्ते द्वौ समुद्राविति पूतभृदाधवनीयौ द्वे द्रधसी इति द्रोणकलशम्” इति ।

पाठस्तु—

द्वौ समुद्राविति । तत्र प्रथममन्त्रेण समुद्रद्वयरूपत्वमहोरात्रद्वयरूपत्वं चाऽऽरोप्य पूतभृदाधवनीयौ स्तुयेते । द्वौ समुद्रौ विततौ विस्तर्णौ वज्र्यावन्नीणौ कदाचिदप्यशुष्यन्तौ । तादृशवेतौ पर्यायेणाऽऽवर्तते । तत्र दृष्टान्तः—जठरा समुद्रस्योदरे पादा इव यथा पादसदृशा ऊर्ध्वः समुद्रमध्ये पर्यायेणाऽऽवर्तते प्रथममेक आगच्छति पश्चादपर इति तथा पूतभृत्कदाचिदप्युष्यते कदाचिदाधवनीय इति पर्यायः । तौ समुद्रात्मकौ पूतभृदाधवनीयौ पुनरहोरात्ररूपौ वर्तते । तयोर्मध्येऽन्यमहरात्मकं जनाः पश्यन्तोऽतियन्ति उत्तरन्ति । अथान्यं रात्रिरूपमपश्यन्तो जनाः सेतुसदृशेन नौरूपेण साधनेनातियन्ति । उत्तरस्य हविर्धानस्योपरिष्ठान्निडे परिश्रितेऽवस्थितस्याऽऽधवनीयस्य तिरोहितत्वादपश्यन्त इत्युच्यते । तस्यैव हविर्धानस्य प्रधुरे तिरोधानरहिते पूतभृतोऽवस्थितत्वात्पश्यन्त इत्युच्यते । यमसमणे पयसाधारकत्वादुभयोः समुद्रत्वम् । अथ द्रोणकलश

आदित्यात्मना स्तूयते—एक आदित्यो द्वे द्रधसी अहोरात्रे उभे वाससी वस्तेऽहस्कार्याच्छादयति । कीदृशे द्रधसी, सतती सातत्येनाविच्छेदेन वर्तते । न सन्नो रात्रेश्च मध्ये कश्चिद्विच्छेदोऽस्ति । कीदृश एक आदित्यः, केशी केश-समानरश्मियुक्तो विश्वा भुवनानि विद्वान्सर्वाँल्लोकान्स्वरश्मिभिः प्रकाशयमानः । उक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये रात्रिरूपं वस्त्रं मलिनमहोरूपं तु शुक्रम् । यदा रात्रिरूपम-सितं वस्त्रं वसानो वर्तते तदा स्वात्मरूपं तिरोधाय गच्छति । अथ जार्यै जीर्णायां रात्रेः पश्चादनुहाय तदसितं वस्त्रं परित्यज्य शुक्रमहोरूपं श्वेतं वस्त्रमादत्ते । यथाऽऽयमादित्यः कदाचिल्लिरोहितो भवति कदाचिदाविर्भवत्येवमयं व्रणकलशोऽपि हविर्धानस्याधस्तात्तिरोभूतो वर्तते । हारियोजनग्रहणाय तस्मात्पदेशाद्बहिरानीत आविर्भवति । तस्मादयमादित्यसदृश इत्यर्थः ।

अथ यस्य सोमयागस्य प्रकरणोक्तेभ्यो मन्त्रेभ्यो विधिभ्यश्चान्यानपरिशि-ष्टान्मन्त्रान्विधींश्च दर्शयितुमिदमौपानुवाक्यकाण्डमारब्धं तमिमं सोमयागं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । देवाः पूर्वमसुरविजयार्थं यज्ञे घद्यदङ्गमकुर्वत तत्सर्वमसुरा अपि ज्ञात्वा तथैवाकुर्वत । ततो देवानां जयाभावे सति पुनरपि विचार्य जयो-पायमेतं सोमाख्यं महायज्ञं निश्चितवन्तः । तं च महायज्ञमसुरा यथा न जानन्ति तथा प्रच्छेन्नमनुष्ठितवन्तः । तच्च (ते चा)ग्निहोत्रं जुहुम इति बहिः प्रसिद्धं कृत्वा रहसि दीक्षाव्रतमकुर्वत । यस्माद्ग्निहोत्रं सायं प्रातर्द्विर्बहिर्जुह्वति तस्मादभ्यन्तरे क्षीरपानरूपं व्रतं सायं प्रातश्चेति द्विरनुष्ठेयम् । तथा बहिः पौर्ण-मासं यज्ञं प्रसार्याभ्यन्तरेऽग्नीषोमीयं पशुमकुर्वत । तथा बहिर्दर्शसंबन्धयोग्यं यज्ञं प्रसार्याभ्यन्तर औग्नेयं सवनीयं पशुमकुर्वत । ततश्चातुर्मास्यरूपं वैश्वदेवं पर्व बहिः प्रसार्यान्तः प्रातःसवनमकुर्वत । तथा वरुणप्रघासान्बहिः प्रसार्या-न्तर्माध्यंदिनं सवनमकुर्वत । तथा साकमेधान्पितृयज्ञं त्र्यम्बकांश्च बहिः प्रसार्या-न्तस्तृतीयसवनमकुर्वत । तदानीमसुरा देवैः क्रियमाणं यज्ञमनुक्रमेणावगन्तु-मैच्छंस्तदानीं बहिः प्रसारितैरग्निहोत्रादिभिर्हविर्यज्ञैर्भ्रान्ता अन्तस्तं गोप्यं सोमयागमनुक्रमेणानवगतवन्तः । ततोऽवगन्तुमशक्ताः परस्परमिदमब्रुवन्— इमे देवा अध्वर्तव्या अस्माभिर्ध्वरितुं हिंसितुमशक्या अभूवन्निति । तत्तस्मात्का-

(सोमावेक्षणविधानम्)

रणान्न ध्वर्यन्तेऽनेन सोमयागेनेत्यध्वरत्वं तस्य संपन्नम् । ततोऽध्वरानुष्ठानोद्देवा
विजयिनोऽभवन्नसुराश्च पराभूताः । इदानीं सोमयागं विधत्ते—

य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

द्वावित्यवेक्षते पूतभृतं चाऽऽधवनीयकम् ।

द्वे द्रोणकलशं पश्येन्मन्त्रौ द्वाविह वर्णितौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान्देवान्प-
रिभूर्मां सह ब्रह्मवर्चसेन स नः पवस्व शं
गवे शं जनाय शमर्वते शं राजन्नोषधीभ्योऽ-
च्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य
ददितारः स्याम । तस्य मे रास्व तस्य ते
भक्षिय तस्य त इदमुन्मृजे प्राणाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्वापानाय व्यानाय वाचे (१)
दक्षक्रतुभ्यां चक्षुभ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवे-
थां श्रोत्रायाऽऽत्मनेऽङ्गेभ्य आयुषे वीर्याय
विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां जठरमसि
वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व कोऽसि को नाम
कस्मै त्वा कायं त्वां यं त्वा सोमेनातीतृपं यं
त्वा सोमेनापीमदं सुप्रजाः प्रजया भूयासं
सुवीरौ वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैश्वि-
श्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदाः (२) वर्चसे

पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षयि तस्य
 त इदमुष्मृजे । बुधूपन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तृप्तो भूत्याऽभि पवते ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेतैष
 वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
 यति स एनं तृप्तो ब्रह्मवर्चसेनाभि पवत आम-
 यावी (३) अवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापति-
 र्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्त
 आयुषाऽभि पवतेऽभिचरन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तृप्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षक्रतुभ्यां चक्षु-
 भ्यां श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरेति
 ताजक्त्र धन्वति (४) ।

(वाचे रूपेभ्यो वर्चोदा आमयावी पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अनुवाके द्वितीये तु सोमयागविधिः स्मृतः ।

अथ तृतीयानुवाके सोमावेक्षणमुच्यते ।

कल्पः—“ परिभूरग्निमिति सर्वं राजानं प्राणाय म इत्युपां शुमपानाय म
 इत्यन्तर्यामं व्यानाय म इत्युपांशुसवनं वाचे म इत्यैन्द्रवायवं दक्षक्रतुभ्यां म
 इति मैत्रावरुणं चक्षुभ्यां म इति शुक्रामन्थिनौ श्रोत्राय म इत्याश्विनमात्मने
 म इत्याग्रयणमङ्गेभ्यो म इत्युकथ्यमायुषे म इति ध्रुवम् ” इति, “तेजसे म
 ओष मे वर्चसे मे वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रमतिग्राह्या-

(सोमावेक्षणाभिधानम्)

न्षोडशिनम् ” इति, “ विष्णोर्जठरमसीति द्रोणकलशमिन्द्रस्येत्याधवनीयं विधेषां देवानामिति पूतभूतं कोऽसि को नामेत्याहवनीयम् ” इति, “विधेभ्यो मे रूपेभ्य इति सर्वे राजानम् ” इति च । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

परिभूरग्निमिति । हे सोम त्वमग्निं परिभूः परितो व्याप्तवानसि । एवमिन्द्रं विश्वान्देवांश्च व्याप्तवानसि । मां तु ब्रह्मवर्चसेन सह तिष्ठन्तं व्याप्तवानसि । स त्वं नोऽस्मान्पवस्व शोधय । हे राजन्नस्पदीयाभ्यो गोजनाश्वौषधीभ्यः शं सुखं प्रयच्छ । हे रयिपते धनपते त्वत्प्रसादाद्द्वयमाच्छन्नस्यानुपध्वस्तस्य सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य धनपोषस्य दातारो भवाम । तस्य दानार्थिनो मम रास्व धनं देहि । तस्य तादृशस्य ते तव रसं भक्षयि काळे प्राप्ते पिबानि । तस्य पतिस्य ते तव प्रसादादिदमपेक्षितं फलमुन्मृज उत्कर्षेणात्युज्ज्वलं करोमि । अनेन मन्त्रेण सर्वे राजानं सामान्याकारेणावेक्षते । उपरितनैस्तु मन्त्रैस्त्वत्पात्राणां सोमं विशेषाकारेणावेक्षते । तेषां मन्त्राणां पाठस्तु—

प्राणायेति । हे उपांशुपात्र त्वं वर्चोदा बलप्रदोऽसि । ततो मे प्राणायोच्छ्वासाय वर्चसे बलाय पवस्व मां शोधय । अपानायेत्यादिषु मन्त्रेषु मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति शेषोऽनुषज्यते । सूत्रोक्तान्यन्तर्यामपात्रादीनि संबोध्य शेषं पूरयित्वाऽपानायेत्यादयो मन्त्रा योजनीयाः । अपानो निःश्वासोऽधोवृत्तिः । व्यानो विष्वग्वृत्तिः । वाक्प्रसिद्धा । दक्षकतू प्राणापानौ । “प्राणो वै दक्षोऽपानः कतूः” इति श्रुतेः । चक्षुषी प्रसिद्धे । अत्र शुक्रामन्थिनोर्द्वित्वाद्दर्चोदाविति द्विवचनान्तत्वं द्योतयितुमनुषज्जमानस्य पुनः पाठः । श्रोत्रं प्रसिद्धम् । आत्मा जीवः । अङ्गानि हस्तपादादीनि । आयुः प्रसिद्धम् । वीर्यं सामर्थ्यम् । विष्णो-रिन्द्रस्येत्यनयोर्मन्त्रयोर्जठरमसित्याद्यनुषज्यते । हे द्रोणकलश त्वं विष्णोर्जठरमसि । अतो वर्चोदास्त्वं वर्चसे मां पवस्व । एवमाधवनीयपूतभूतोर्मन्त्राविन्द्रस्य विधेषां देवानामित्येतौ योज्यौ । हे आहवनीय त्वं कोऽसि प्रजापतिरूपोऽसि । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तथा को नाम कः शब्दस्तव नाम धामसाधकत्वेन सुखहेतुत्वात् । अतः कस्मै प्रजापतितुष्टये त्वामवेक्षे काय सुखार्थं त्वामवेक्षे । हे आहवनीय यमेवंविधं त्वां सोमेनातीतृपं तर्पितवानस्मि । तथा यं त्वां सोमेनामीमदं हर्षितवानस्मि । अतस्त्वत्प्रसादात्प्रजया भृत्यरू-

(सोमावेक्षणाभिधानम्)

पया सुप्रजाः शोभनभृत्ययुक्तो भूयासम् । वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः सुवीरैः शोभन-
पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तो भूयासम् । वर्चसा बलेन सुवर्चाः शोभनबलयुक्तो भूयासम् ।
पोषैर्धनादिपाष्टिभिः सुपोषः शोभनतत्पुष्टियुक्तो भूयासम् । हे सर्वसमाष्टिरूप सोम मे
विश्वेभ्यो रूपेभ्यो मम पूर्वोक्तप्राणापानादिसर्वफलसिद्धयर्थं वर्चोदास्त्वं वर्चसे मां
शोधयस्वेत्यादि पूर्ववत् ।

इदानीमेतैर्मन्त्रैर्भूतिब्रह्मवचसायुरभिचारार्थिनां सोमावेक्षणं क्रमेण विधत्ते--

बुभूषन्निति । बुभूषन्भावितुमिच्छन्नैश्वर्यकाम इत्यर्थः । पात्रियः पात्रेऽवस्थित
एष सोमः प्रजापतिस्वरूपः । अनेन साध्यो यज्ञोऽपि प्रजापतिस्वरूपः । अतोऽ-
नेनावेक्षणेन तमेव प्रजापतिं तर्पयति । स च तृप्त एनं यजमानमधैर्यार्थमभितः शोभ-
यति । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । चतुर्थपर्याये त्वेनमभिचारविषयं वैरिणं यज्ञा-
त्मी प्रजापतिः प्राणादिभ्योऽन्तरेति वैरिणं विद्योजयतीत्यर्थः । स च वैरी
तदानीमेव प्रधन्वति त्रियते । अत्र प्राणापानाभ्यामित्यनेन सह पौनरुक्त्यं निवा-
रयितुं दक्षक्रतुभ्यामित्यस्य योगक्षेपाभ्यामित्यर्थो व्याख्यातव्यः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः--

आदौ समाष्टिरूपेण परिभूः सोममीक्षते ।

प्राणेत्युपांशुमन्येषु मे वर्चेत्यनुषज्यते ॥

अपाऽऽन्तर्यामिकं व्यानं शिलां वाचैन्द्रवायवे ।

दक्षेति मैत्रावरुणं चक्षुः शुक्रं च मन्थिनम् ॥

भोत्रेत्याश्विनमात्माऽऽग्रयणमङ्गेभ्य उक्थयकम् ।

आ ध्रुवं वी षोडशिनं विष्णोस्तु द्रोणकुम्भकम् ॥

इन्द्रेत्याधवनीयारुच्यं जठशेषस्तयोर्द्वयोः ।

विश्वे पूतभृतं कोऽसि वीक्षेताऽऽहवनीयकम् ॥

विश्वे पश्येत्सर्वसोमान्मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(स्फया पस्थानमन्त्राभिधानम्)

सदसस्पतये नमः सस्वीनां पुरोगाणां चक्षुषे
 नमो दिवे नमः प्राथिव्याः अहं दधिषव्योदत-
 स्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीद वाऽस्मत्पाकतर
 उन्निवत उदुद्वतश्च गेषं पातं मां द्यावापृथिवी
 अधाहः सदो वै प्रसपन्तम् (४) पितरोऽनु
 प्र सर्पन्ति त एनमीश्वरा हिंसितोः सदः
 प्रसृप्य दक्षिणार्धं परेक्षेताऽगन्त पितरः पितृ-
 मानहं युष्माभिर्भूयासः सुप्रजसो मया यूयं
 भूयास्तेति तेभ्यः एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्प-
 त्यात्मनोऽनात्यै (५) ॥

(मखो वा अन्तारक्षात्प्रसपन्तं त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“स्फयः स्वास्तिरित्यत्करे वेदिकरणानि परास्योपतिष्ठते ” इति ।
 पाठस्तु—

स्फयः स्वास्तिरिति । स्फयः खननहेतुः । विघ्नो भूमिघट्टनहेतुः । पर्शु-
 स्तृणादिच्छेदनहेतुः । परशुर्वृक्षादिच्छेदनहेतुः । तत्रायं स्फयः स्वास्तिरविनाशहे-
 तुरस्तु । एवमितरेष्वपि योज्यम् । एतैः स्फयादिभिर्निष्पन्ना वेदिरपि नोऽस्माकं
 स्वास्तिरस्तु । हे स्फयादयो यूयं यज्ञिया यज्ञार्हा अतोऽत्र यज्ञकृतः स्थ यज्ञ-
 संपादका भवत । ते यूयं मामस्मिन्यज्ञ उपह्वयध्वमनुजानीत ।

कल्पः—“ उप मा द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी उपाऽऽस्ताव इति
 बहिष्पवमानास्तावं कलश इति कलशं सोम इति सोममग्निरित्यग्निमुप देवा
 इति देवानुप यज्ञ इति यज्ञमुप मा होत्रा इति होत्रकान्द्वयेतां ह्वयन्तां ह्वयता-
 मिति यथालिङ्गं सर्वत्रानुषजति ” इति । एतेषां पाठस्तु—

(स्फद्याद्युपस्थानमन्त्राणां)

उप मेति । इमे द्यावापृथिव्या मामपह्वयेतां मामनुजानीताम् । अवमास्तावो बहिष्पवमानदेशः । अत्र यथायोगमनुषङ्गद्योतनायोपशब्दः प्रयुक्तः । एवं द्रोण- कलशादिषु योज्यम् । तत्र तत्रोपशब्दश्चानुषङ्गद्योतनाय प्रयुक्तः । उपह्वयतेऽ- स्मिन्नित्युपह्वयो यज्ञस्तस्मिन् यज्ञे प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्वादयो होत्रका मामुपह्वय- न्ताम् । एतैर्मन्त्रैर्यथावद्यज्ञानुपस्थातव्यम् ।

आहवनीयस्योपस्थानं विधत्ते—

नमोऽग्नये इति । नमस्काराभावे मखं यज्ञं हन्तीति मखहा तस्मै मखघ्नेऽ- ग्नये नमोऽस्तु । तस्य प्रसादान्मखस्य यशो यज्ञानुष्ठानकीर्तिर्मापर्यात्प्राप्नोतु । अस्मिन्मन्त्रे मखशब्देन यज्ञ उच्यते । यज्ञमेव सोऽग्निस्तदा हन्ति यदा नम- स्कारो न क्रियते । अतस्तस्मा एव नमस्कृत्य सदःप्राप्तौ सत्यां यजमानशरी- रस्थाऽऽर्तिर्न भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ नमोऽग्नये मखघ्न इत्याहवनीयं नमो रुद्राय मखघ्न इत्याग्निं नम इन्द्राय मखघ्न इति होत्रीयम् ’ इति । उपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । तत्राऽऽहवनीयोपस्थानं विधायाऽऽग्नीध्रस्योपस्थानं विधत्ते—

नमो रुद्रायेति । आग्नीध्रिये धिष्णयेऽवास्थितोऽग्निर्मखहा रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अनया नमस्कृत्या हे रुद्र मां पाहीत्यनेन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रमग्निमुप- तिष्ठेत । तस्मा इत्यादि पूर्ववत् । अथ होत्रीयस्य धिष्णयस्योपस्थानं विधत्ते—

नम इन्द्रायेति । परमैश्वर्ययोगाद्धोत्रीयो धिष्णयोऽग्निरिन्द्रो यज्ञवाती तस्मै नमोऽस्तु । हे इन्द्र मदीयमिन्द्रियं वीर्यं च मा विनाशय । अनेन मन्त्रेण होत्रीयस्योपस्थाने सत्याशिषमेव प्रार्थितवान्भवति । सा चाऽऽशीरिन्द्रियस्य वीर्यस्याविनाशाय संपद्यते । उक्तमन्त्रयोपस्थानं प्रशंसति—

या वै देवता इति । अग्निरुद्रेन्द्ररूपा या देवताः सदस्यवास्थितयज- मानादीनार्तिं प्रापयन्ति यो यजमानस्तत्कृतं विद्वांस्ता देवताः प्रसर्पति नमस्कारेण भजतेऽसौ सदासि पविष्टोऽप्यार्तिं न प्राप्नोति । तस्मान्नमोऽग्नये इत्यादीन्पूर्वो- क्तान्मन्त्रान्पठेत् ।

कल्पः—‘ दृढे स्थः शिथर समाचा इत द्यावापृथिवी उपतिष्ठते सूर्यं वायु- मग्निं यमं सरस्वतीं सदसो जामोऽग्निं शशं वागीति यथालिङ्गं सर्वत्रानुषजति । इति । ततः(त्र) प्रथमम्

(स्फ्याबुपस्थानात्प्रामाण्यम्)

दृढे स्थ इति । हे द्यावापृथिवी उपस्थानरहितं पातं सिद्धित्वा अपि युवामुपस्थातारं प्रति सप्तीची अनुकूले सत्प्रौ दृढे स्थः । अत उपस्थातारं मां प्रतिबन्धकादंहसः पातम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सूर्यो मेति । द्युलोकविषयान्मया कृतादंहसो मां सूर्यो देवः पातु ।

उत्तरमन्त्रपाठस्तु—

वायुरिति । वाय्वग्निमसरस्वतीमन्त्रेषु पात्वित्यनुषञ्जनीयम् । हे द्वाररूपे देव्याबुपस्थातारं मां युवां मा संताप्तमिति संतापयुक्तं मा कुरुतम् ।

नमः सदस इति । कल्पः—“नमः सदस इति सदो नमः सदसस्तय इति ब्रह्माणं नमः सखीनां पुरोगाणामित्यूत्विजो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति द्यावापृथिवी उपस्थाथ ” इति ।

तृतीयमन्त्रान्ते चक्षुष इतीदमाम्नातम् । ऋत्विजो यजमानस्य सखायस्तदी-
यकार्यनिष्पादकत्वात् । ते च स्वस्वव्यापारे पुरतो गच्छन्तीति पुरोगास्तेषां
नक्षत्रे चक्षुःस्थानीयाय स्वस्वप्रयोगाभिज्ञाय नमः ।

कल्पः—“अहे दैधिषव्येत्यायतनाक्षरं निस्स्य ” इति ।

औदुम्बर्या दक्षिणभागो यजमानस्याऽऽयतनम् । अत एव सूत्रकार आह—
“अपरेण ब्रह्मसदनं यजमानायतनम् ” इति । पाठस्तु—

अहे दैधिषव्येति । धारणसमर्थं स्थानं दिधिषुस्तत्रोत्पन्नत्वदैधिषव्यत्वम् ।
अहिशब्दस्तृणलक्षकः । सर्पत्रदुपद्रवकारित्वात् । यजमानायतने समुत्पन्न
हे तृण त्वन्नतोऽस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ । योऽन्यः पुरुषोऽस्मत्पाकतरो बालतरोऽपनुद्ध-
स्वस्यान्यस्य सदने स्थाने तिष्ठ ।

उच्चिन्नत इति । कल्पः—“उच्चिन्न उदुद्धतश्च येषमित्युपविशति ” इति ।

ये पुरुषा मत्तो न्यग्भूतास्ते निवन्तो न्यग्भूतेषु निशब्दस्य विद्यमानत्वात् ।
तान्पुरुषानहमुद्गेषमुद्गतोऽस्मि । येऽपि मत्त उद्गतास्ते पुरुषा उद्वन्त उच्चिन्ते-
पूच्छब्दस्य विद्यमानत्वात् । तानप्यहमुद्गेषमुल्लङ्घ्योपरि गम्यासम् ।

पातं मेति । कल्पः—“पातं मा द्यावापृथिवी अद्याह इत्युपविश्य जयति”
इति । अद्यास्मिन्दिवसे यदिदमहःशब्दवाच्यमग्निष्टोमात्तन्मात्तं हे द्यावा-
पृथिव्यौ पातं तस्मिन्नहनि वैकल्यं यथा न भवति तथा रक्षतापत्यथः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आगन्त पितरः पितृमानिती ह्येषां परैर्यते ”
इति । तदेतदिधत्ते—

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

सदो वा इति । सदः प्रसर्पन्तं यजमानमनु पितरः प्रसर्पन्ति तं यजमान-
मनमस्कृताः पितरो हिंसितुं प्रभवन्ति । अतः सदसो दक्षिणभागमवेक्षमाण
आमन्त्रेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे पितर आगन्त नः सदसः स्थानमागच्छत । आग-
तैर्युष्माभिरहं पितृमान्भूयासं यूयं च मया सुप्रजसः शोभनाःत्ययुक्ता भूयास्त ।
अनेन मन्त्रेण पितृणां नमस्कृतत्वाद्यजमानस्याऽऽर्तिर्न भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

स्फ्य उत्करे परिक्षिप्तं स्फ्यं तत्रैवोपतिष्ठते ।

उप द्युभूमी अथेषूप मा इत्यनुषज्यते ॥

आस्ता चेति स्तोत्रदेशं कलेति द्रोणकुम्भकम् ।

सोमः सोमं चाग्निरग्निमुप देवेति देवताः ॥

उप यज्ञेति यज्ञं तमुप मेति तु होत्रकान् ।

नमस्त्रयविधिः स्पष्टो दृढे स्थो द्युभुवौ भजेत् ॥

सूर्यः सूर्यं वायुर्वायुं पात्वित्येषोऽनुषज्यते ।

अग्निर्यमः सरेत्येतान्दे द्वारौ सदसो भजेत् ॥

सदो ब्रह्मा चर्त्विजो द्यौर्भूर्नमःपञ्चभिः क्रमात् ।

अहे तृणं निरस्योन्नीत्युगविश्यान्न पा जपेत् ॥

आगन्त दक्षिणं पश्येन्मन्त्रा विंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमाऽनुवाकः) ।

भक्षेहि माऽऽ विंश दीर्घायुत्वार्यं शंतनु-
त्वार्यं रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि
वसो पुरोर्वसो प्रियो मे हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा
बाहुभ्यां सद्यसां नृचक्षसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अव रयेषं मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां

वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्ववीच्य-
 दितिरनाहतशर्णिवाग्जुषाणा सोमस्य तृप्य-
 त्वेहि विश्वचर्षणे (१) शंभूमयोभू स्वस्ति
 मा हरिवर्णं प्र चर कृत्वे दक्षाय रायस्पो-
 षाय सुवीरतायै मा मा राजन्वि चीभिषो मा
 मे हादि त्विषा वधीः । वृषणे शुष्मायाऽऽयुषे
 वचसे । वसुमद्रणस्य सोम देव ते मतिविदः
 प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नरा-
 शंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि रुद्रवद्रणस्य सोम देव
 ते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छ-
 न्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य (२)
 पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षया-
 म्यादित्यवद्रणस्य सोम देवते मतिविदस्तृती-
 यस्य सवनस्य जगतीच्छन्दस इन्द्रपीतस्य
 नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उप-
 हृतस्योपहृतो भक्षयामि । आ प्यायस्व
 समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियम् । भवा वाजस्य
 संगथे । हिन्वं मे गात्रा हरिवो गणान्मे
 मा वि तीतृषः । शिवो मे सप्तर्षीनुप तिष्ठस्व
 मा मेऽवाङ्नाभिमतं (३) गाः । अपाम
 सोमममृता अभुमादर्शम ज्योतिरविदाम देवा-
 न् । किमस्मान्कृणवदरातिः किमु धृतिरमृत
 मर्त्यस्य । यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूद्भिस्तत्पु-

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

नराऽहार्जातवेदा विचर्षणिः । पुनरग्निश्चक्षुर-
दात्पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्म अश्विना युवं-
चक्षुरा धत्तमक्ष्योः । इष्टयजुषस्ते देव सोम
स्तुतस्तोमस्य (४) शस्तोकथस्य हरिवत्
इन्द्रपितस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्ष-
यामि । आपूर्याः स्थाऽऽ मां पूरयत प्रजया च
धनेन च । एतत्ते तत ये च त्वामन्वेतत्ते
पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वन्न पितरो
यथाभागं मन्दध्वं नमो वः पितरो रसाय नमो
वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो जीवाय
नमो वः पितरः (५) स्वधायै नमो वः
पितरो मन्यवे नमो वः पितरो घोराय पितरो
नमो वो य एतस्मिँल्लोके स्थ युष्माँस्तेऽनु
येँस्मिँल्लोके मां तेऽनु य एतस्मिँल्लोके स्थ
युयं तेषां वसिँष्ठा भूयास्व येँस्मिँल्लोकेँऽहं
तेषां वसिँष्ठो भूयासं प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव (६) यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयँ स्याम पतयो
रयीणाम् । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनु-
ष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽ-
वयजनमस्यप्सु धौतस्य सोम देव ते नृभिः
सुतस्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्य यो
भक्षो अश्वसनिर्यो गोसनिस्तस्य ते पितृभि-
भक्षकृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि (७) ॥

(विश्वचर्षणे त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रवीतस्य नराशंसपीतस्याति स्तुतस्तोमस्य
जीवाय नमो वः पितरो बभूव चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्फधाद्युपस्थानमन्त्रा ये ते चतुर्थे समीरिताः ।

अथ पञ्चमे भक्षमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ भक्षेहीति भक्षनाहियमाणं प्रतीक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

भक्षेहि मेति । हे भक्षयोग्य सोमरस त्वं दीर्घायुत्वादिसिद्धयर्थमागच्छ मां
प्रविश । सुखकारित्वं देहे शतनुत्वम् । हे वसो निवासहेतोऽस्मान्वासयितुमागच्छ ।
हे पुरोवसो वासयितृणां धनादीनां मध्ये प्रथमं वासयितृत्वान्मे हृदो मम चित्तस्य
प्रियोऽसि ।

अश्विनोरिति । कल्पः—“अश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासमिति प्रतिगृह्य” इति

हे भक्षाश्विनोर्देवानां भिषजोर्बाहुभ्यां त्वा सध्यासं गृह्णामि ।

कल्पः—“ नृचक्षसं त्वा देव सोमैत्यवेक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

नृचक्षसमिति । हे सोम नृचक्षसं नृश्वष्टे पश्यति तादृशं त्वां सुचक्षाः
सुष्टु द्रष्टाऽहमवख्येषमवेक्षे ।

कल्पः—“ मन्द्राभिभूतिरिति प्रातःसवने सर्वानैन्द्रान्भक्षयति नराशंस-
सपीतस्येति नाराशंसान् रुद्रवद्गणस्येति माध्यंदिने सवने सर्वानैन्द्रान्भक्षयति
नराशंसपतिस्येति नाराशंसानादित्यवद्गणस्येति तृतीयसवने सर्वानैन्द्रान्भ-
क्षयति नराशंसपीतस्येति नाराशंसान्यदन्यत्प्राग्वसुमद्गणात्तत्सर्वत्रानुषज-
त्यप्पन्धदे(दे)वतानिन्द्रपतिस्येति यथादेवतं वा ” इति ।

अत्र नाराशंसनामकानां चमसानां लक्षणं सूत्रकारेणैव दर्शितम्—“ भक्षि-
तानाप्याययन्त्याप्यायस्व समेतु त इति ते नाराशंसाः ” इति । पाठस्तु—

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मन्द्राऽभिभूतिरिति । सुखस्थिता वाग्देवता सोमस्य जुषाणा सोमं सेवन्
माना तृप्यतु । कीदृशी वाक् । मन्द्रा हर्षहेतुः । अभिभूतिर्विघ्नानामभि-
भवित्री । यज्ञानां केतुः कारणभूता । आदरार्थं पुनरपि मन्त्रेत्यादिना पार्थ्यते ।
मन्द्रा हर्षहेतुः । स्वर्वाची सुष्ठु आभिमुख्येन वर्तमाना । अदितिरखण्डनीया ।
अनाहतशीर्ष्णी । शिरःशब्देन प्राधान्यात्प्रारम्भो लक्ष्यते । अपतिबुद्ध-
प्रारम्भेत्यर्थः । वागित्यादि पूर्ववत् । चर्षणयो मनुष्याः । विश्वे चर्षणयः
स्वभूता यस्यासौ विश्वचर्षाणिः । तथाविध हे सोमेत्यागच्छ । कीदृशः सोमः ।
शंभूः शान्तेर्भावयिता । मयोभूः सुखस्य भावयिता । तादृशः सन्नित्यन्वयः ।
हे हरिवर्णं हरिद्वर्णं स्वास्ति मा प्रचर यथा वान्तिरूपो विनाशो न भवति
तथा मां प्रविश । किमर्थं कृत्वादिसिद्धयर्थम् । दक्ष उत्साहः । हे राजन्मां
वान्त्युपद्रवेण मा विवीभिषो विशेषेण मा भिषय । हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितं मनो
हार्दि । तच्च मनस्त्वषा त्वदीयया दीप्त्या मा वधीर्हिंसां मां कुरु । मनसि
हिंसारहिते सति वृषादयः सिध्यन्ति । वृषेन्द्रियम् । शुष्मो बलम् । आयुर्दी-
र्घायुः । वर्चः कान्तिः । हे सोम देव ते तव संबन्धि यत्प्रातःसवनं तस्य
संबन्धी यो मधुमान्स इतरैरुपहृतोऽनुज्ञातः, तस्योपहृतस्याहमप्युपहृतो भक्षयामि ।
कीदृशस्य ते । वसुमद्गणस्थाष्टसंख्याका वसवो यस्मिन्गणे सोऽयं वसु-
मान् । तथाविधो गणो यस्य तव स त्वं वसुमद्गणस्तथाविधस्य । मति-
विदः श्रद्धायुक्तानां यजमानानां मतिं वेत्तीति मतिवित्तस्य । कीदृ-
शस्य प्रातःसवनस्य । गायत्रच्छन्दसो बहिष्पवमानादिषु मन्त्रेषु गायत्र्याख्यं
छन्दो यस्य तद्गायत्रच्छन्दस्तस्य । इन्द्रपीतस्येन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने
वदिन्द्रपीतं तस्य । नराशंसपीतस्य पितृपीतस्येति पदद्वयं नराशंसचमत्तभक्षण
एव प्रयोक्तव्यं नान्यत्रेत्येकः पक्षः । सर्वत्र पाठितव्यमित्यपरः पक्षः । नरैः
शस्यन्त इति नराशंसाः पितृविशेषास्तैः पीतः सोमो यस्मिन्सवने तन्नराशंस-
पीतं तस्य । अयमेवार्थः पितृपतिस्येत्यनेन स्पष्टीकृतः । रुद्रवद्गणस्याऽऽदित्य-
वद्गणस्येत्येतावपि मन्त्रौ पूर्ववद्ब्याख्येयौ । तत्रोभयत्र मन्त्रादिरनुषज्यते ।

कल्पः—“ भक्षितानाप्याययन्त्याप्यायस्व समेतु त इति ते नाराशं-
साः ” इति । पाठस्तु—

आप्यायस्वेति । हे सोम त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । ते तव

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

वृषिणो वीर्यं विधत्तः समेतु सर्वतः संगच्छताम् । त्वमपि वाजस्यान्वस्य संगथे
संगमने निमित्तं भव ।

कल्पः—“हिन्व मे गात्रा हरिव इति भक्षयित्वा नाभिदेशानभि-
मृशन्ते” इति । पाठस्तु—

हिन्व मे गात्रिति । हे हरिवो हरितवर्णो सोम मे गात्रा ममाङ्गयनि हिन्व
पीणव । मदीयाङ्गणान्पुत्रादिसमूहान्मा वितत्तृषुः सोमपाने तृष्णासहितान्मा
कुरु । किन्तु सर्वदा तदिच्छाकुरु । किञ्च, त्वं शिवो भूत्वा सप्तर्षिभूर्धच्छिद्र-
सप्तर्षिपरिधितान्मदीयान्प्राणानुपतिष्ठस्व । तर्पयेत्यर्थः । किञ्च मे मदीयां
नाभिमर्तय मा गा अधोद्वारेण मा निर्मच्छेत्यर्थः ।

कल्पः—“समित्पाणथ उन्नेतारं पुरस्कृत्याप्रतीक्षमायन्त्यपामः सोममिति
महीपा वदन्तः” इति ।

अतः पूर्वोक्ताः सर्वे मन्त्रा ऋतुग्रहानुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः । अपाम सोम-
त्यर्थं तु मन्त्रोऽवभृथाङ्गत्वादुरुहि राजेत्यनुवाके प्रत्यस्ते वरुणस्य पाश
इत्यस्मादुपरिष्ठाद्द्रष्टव्यः । पाठस्तु—

अपाम सोममिति । वयं सर्वे सोममपाम तेन पीतेनामृता देवा अमृता ।
आशसाद्योतनाय भूतार्थनिर्देशः । ज्योतिरादित्यस्वरूपमदर्शं दृष्टवेन्तो देवानि-
न्द्रादीनविदाम लब्धवन्तः । ईदृशानस्मानरातिः पापरूपः शत्रुः किं कृणवार्कि
करिष्यति । मर्त्यस्य मनुष्यशरीरधारिणो या धूर्तिर्हिंसा सेयममृत किमु अमृ-
तानस्मान्किं नाम करिष्यति । अथवा धूर्तिरमृत, अस्मद्विषया हिंसा स्वयमेव
नष्टा । सा तादृशी नोऽस्मान्बाधत इति किमु वक्तव्यम् । कल्पः—

“यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदिति मिन्दयाऽऽह्वनीयमुपतिष्ठन्ते” इति । पाठस्तु—

यन्म आत्मन इति । मे मम ऋत्विजो यदङ्गमात्मनो मिन्दाऽभूत्स्व-
रूपमिन्दितं हिंसितमभूत्, अग्निस्तदङ्गं पुनराहाराहरतु । कीदृशोऽग्निर्जातवेदा
जातमुत्सन्नं यज्ञच्छिद्रं वेत्तीति जातवेदाः । विचर्षणिस्तत्पुनः समाधातुं विचक्षणः ।

तत्रैव विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह—

पुनराग्निरिति । यज्ञे यदङ्गं न्यूनं भवति तेन यजमानस्यैव चक्षुर्हीयते ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

“ यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु पराभवाति ” इति श्रुत्वन्तरात् । अस्मादयमभिर्य-
ज्ञाङ्गसमाधानेन यजमानाय मह्यमेव चक्षुः पुनर्दत्तवान् । सथैवेन्द्रोऽहस्प-
तिश्च यज्ञाङ्गं समाधाय मदीयं चक्षुः पुनर्दत्तवन्तौ । अधिनौ युवामप्यहयोर्षदी-
याक्षणीश्चक्षुर्दर्शनसामर्थ्यमाधत्तम् ।

कल्पः—“ सर्वे हारियोजनं भक्षयन्तीष्टयजुषस्तं देव सोम ” इति १ पाठस्तु—
इष्टयजुषस्त इति । हे सोम देव ते तव संबन्धिरसमुपहूतैरनुज्ञातैरनुज्ञातोऽहं
भक्षयामि । कीदृशस्य ते, इष्टयजुष इष्टसाधनानि यागसाधनानि यज्ञेयस्य
सोऽयमिष्टयजुस्तस्य । स्तुताः स्तोमाः सामावृत्तिलक्षणानि स्तोत्राणि यस्य
सोऽयं स्तुतस्तोमस्तस्य । शस्तानि शंसितान्युक्तानि शस्त्राणि यस्य
सोऽयं शस्तोक्तस्तस्य । हरिर्हरितवर्णः । सोऽस्यास्तीति हरिवांस्तस्य । इन्द्रेण
पीतस्तस्य । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुमांस्तस्य । अन्यैरनुज्ञात उपहूतस्तस्य ।

कल्पः—“ आपूर्याः स्थाऽऽमा पूरयतेत्युत्तरवेद्याः शेषान्युप्य ” इति ।
शेषानवशिष्टान्धानासोमभागान् । पाठस्तु—

आपूर्या इति । हे धावाः सोमशेषा यूयमापूर्याः स्थ सर्वतः पूर्णाः
स्थिताः । अतो मां प्रजया च धनेन च सर्वतः पूरयत । यन्म आत्मन
इत्यादयो मन्त्रा हरिरसि हारियोजन इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्याः ।

कल्पः—“ सर्वे स्वं स्वं चमसमनून्यन्ते त्रिस्त्रीपुरोडाशशकलानुपवपन्त
एतत्ते तत ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ” इति ।

चमसमनून्यन्ते चमससमीपे । पाठस्तु—

एतत्ते ततेति । हे ततास्मत्पितरतत्पुरोडाशशकलरूपं ते तवान्नं, ये चान्ये
त्वामनुगतास्तेषामप्येतदन्नम् । पितामहेतिमन्त्रे ये च त्वामन्वित्युत्तरानुषङ्गः ।
पितामहेति मन्त्र एतत्त इति पूर्वानुषङ्गः । हे पितरः सर्वेऽपि युष्म-
न्नास्मिन्कर्मणि यथाभामं स्वस्वभागानुसारेण मन्दर्भवं हृष्टा भवत ।

कल्पः—“ नमो वः पितरो रसायेति नमस्काराञ्जपति ” इति । पाठस्तु—

नमो व इति । हे पितरो युष्माकं यो रसः सारस्तस्मै नमः । एवमुत्तरत्र ।
शुष्माय बलाय । जीवाय जीवात्मने । स्वधायै भवदीयहविर्दात्र्यै । मन्यवे

कोधाय । घोराय शिक्षारूपोऽग्रकार्याय । हे पितरो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु ।
ये यूयमन्यैः सहैतस्मिन्पितृलोके स्थ ते युष्माननुवर्तन्ताम् । ये यूयमस्मिँलोके
स्थते यूयं मामनुवर्तध्वम् । अन्यैर्बहुभिः सह ये यूयमेतस्मिन्पितृलोके स्थ
तेषामन्येषां वसिष्ठा वासयितृतमा यूयं भूयास्त । ये च मनुष्या अस्मिँलोके
मया सह स्थितास्तेषां मनुष्याणां वासयितृतमो भूयासम् ।

कल्पः—“ प्रजापते न त्वदेतानीनि प्राजापत्ययर्चा वितिष्ठन्ते ” इति ।
वियुज्य गच्छेयुरित्यर्थः । पाठस्तु—

प्रजापते नेति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि
विधानि न परिवभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् ।
सृष्टिसंहारयोः शक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा जुहुम-
स्तत्फलमस्माकमस्तु । वयं धनानां पतयः स्याम । एतत्ते ततेत्याद्या
मन्त्रा वाममद्य सवितरित्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ।

देवकृतस्येति । “ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यन्यकृतस्यैनसोऽव-
यजनमस्यैनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्याहवनीये षट्शकलान्यभ्याधाय ” इति ।

अत्र शकलानामभ्याधातारः सर्वेऽपि हारियोजनभक्षिणः । आत्मकृतस्ये-
त्यादिमन्त्रवयं शाखान्तरगतम् । हे शकल देवविषये यद्गस्माभिः कृतमेनस्त-
स्यावयजनं विनाशकमसि । एवं मनुष्यापितृमन्त्रयोर्घोऽज्यम् ।

कल्पः—“ अपरेण चात्वालमास्तावे वा प्रत्यञ्चश्चमसिनः स्वं स्वं चमसर-
समवधेण भक्षयन्त्यप्सु धौतस्य सोम देव त इति ” इति । पाठस्तु—

अप्सु धौतस्येति । हे सोम देव प्रक्षालनाभिषवादिविशेषणोपेतस्य ते संबन्धी
यो भक्षणभागोऽथसनिरश्चप्रदो यश्च गोसनिर्गोप्रदस्त्वदीयस्य तस्य भक्षभागस्य
पितृभिरपि स्वभक्षत्वेन स्वीकृतस्येतरैरनुज्ञातस्यांशमन्यैरनुज्ञातोऽहमाघ्राणेन
भक्षयामि । देवकृतस्याप्सु धौतस्येत्येते मन्त्रा हरिरसीत्येतस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

भक्ष भक्ष्यं (क्षं) प्रतीक्षयाश्चि गृहीत्वा नृ च बीक्षते ।

मन्त्रेति भक्षयेत्रेधा वसुरुद्रादिभेदतः ॥

(भक्षमन्त्रामिधानम्)

आप्या भक्षितमाप्याद्य हिन्व नाभ्यभिर्मशनम् ।

अपाम कृत्वाऽवभृथं समायात्यप्रतीक्षणम् ॥

यन्मे पुनर्भजेदग्निमिष्टाद्याद्धारियोजनम् ।

आपू वेद्यां शेषवाप एतत्ते त्रिभिरावपेत् ॥

पुरोडाशांशकान्भूमौ नमश्चमसिनां जपः ।

प्रजा चमसिनो यान्ति देववह्नौ समित्रयम् ॥

अप्सु जिघ्रन्ति तच्छेषं द्वाविंशतिरिहोदिताः ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“भक्षेहीत्यानुवाकोऽयं सर्वो भक्षणयोग्युत ।

ग्रहणादौ यथालिङ्गं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥

अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलस्तु सः ।

अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥

ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्—“अभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति” इति । तस्मिन्भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिग-
रणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्राश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके समा-
म्नाताः । तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितं न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरणजरणानि
चोदितानि । न चाविहितेषु मन्त्रा विनियोगमर्हन्ति । समाख्या तु भक्षानुवाक
इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया । तस्मात्कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग
इति प्राप्ते ब्रूमः—अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि । तद्व्यतिरेकेण भक्षणा-
संभवात् । अतस्तेष्वप्यनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः । तत्र भक्षेही-
त्यारभ्याश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सद्यसासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । एहीत्या-
ह्वानस्य बाहुभ्यां स्वी करवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अवख्येषमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति । शोभनचक्षुरहं मनुष्येषु प्र-
ख्यातं त्वामवेक्षियेत्यभिधानात् । हिन्व मे गात्रा इत्यादिर्मा मेऽवाङ्नाभिमति
गा इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति । गात्रप्रीणनेनाधोभागे नामेरतिक्रमनिषेधेन

१ क. घ. ङ. च. अर्थात्तेष्व । २ स. घ. ङ. च. त्याख्यातस्य । ३ स्व. घ. ङ.
च. “वेक्ष इत्ये” ।

च तदवगमात् । जरणं नार्थाक्षिप्तं तेन विनाऽपि भक्षणसिद्धेरिति चेत् । न ।
जरणपर्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात् । न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः । सम्यगुष-
वेशनादेर्भक्ष(जर)णार्थत्वात् । मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भक्षणं
प्रकाशयति । तस्माल्लिङ्गेन समाख्यां बाधित्वा विभज्य विनियोगः कर्तव्यः ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ मन्द्रेति वसुमद्रेति द्वयं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे ॥

लिङ्गाद्विभागो नैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः ।

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषात्सर्वोऽस्तु भक्षणे ” ॥

मन्द्राऽभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यन्वित्यन्तो भागो हृष्टाया
अरुचिर्भविभवन्त्याः सोमं सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाशयति । वसुमद्व-
णस्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तत्र पूर्ववलिङ्गेन विभज्य
विनियोग इति चेन्मैवम् । न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते । किं
तर्हि भक्षणानुनिष्पादिनी हि सा । तथा सति कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको
भागो विनियुज्येत । ततो लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेष-
स्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपयुक्तश्च तत्रायं भागस्तृप्तिसहितभक्ष-
प्रकाशेन पुरुषोत्साहजनकत्वात् । तस्मान्मन्द्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके ।

केवलेऽन्यत्र चोहाद्वा सर्वत्रोत यथाश्रुतम् ॥

ऐन्द्र एव समर्थत्वात्तूष्णीमेवान्यभक्षणम् ।

ऊहो वाऽग्येषु कर्मैक्येऽप्यंस्त्यूहो भक्षभेदतः ॥

इन्द्रेणं यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यते ” ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवंविधः श्रूयते । तत्रेन्द्रेण पीतस्य
सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षणं
एव समर्थत्वात्तत्रैवायं मन्त्रो विनियुज्यते, न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे । तस्माद-

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येतिपदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रा-
वरुणपतिस्येत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्वाग्नेययागस्य प्रकृति-
त्वात्तद्गतस्याग्नेये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्यचरौ सूर्याय जुष्टमित्यूहः
क्रियते । इह तु कर्मैक्यान्नोह इति चेत् । न । कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्यूहितुं
शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे
समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात् । आद्युदात्तं चैतत्पदमाम्नातम् । इन्द्र-
प्रातिपदिकं तु स्वत आद्युदात्तम् । तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति
सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेवं संपद्यते । इन्द्रेण
षतिः सोमो यस्मिन्सवन इति विश्रहात्सवनपरत्वे सत्यैन्द्रभक्षण एवेति
नियन्तुमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेऽवनूहेनायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विशेष्यं च सवनं
तस्मिन्वाक्य एवाम्नातम्—प्रातःसवनस्य गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति । तस्मा-
दन्त्यः १क्षो राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ऊहपक्षे यदूहं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके ।

इन्द्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥

सोमोऽभ्युन्नीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥

उन्नीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्धचर्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वः पक्षः, तत्प्रसङ्गात्कृत्वाचिन्तारूपेण
न्यायपञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिषोत्रादय ऋत्विजो
होत्रकाः । तेषां सन्ति चमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः । तैर्वष-
ट्कारानुवषट्कारयोर्होतव्यम् । तेषां चमसानामैन्द्रत्वाद्धोतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो
हुतः । अनन्तरं चमसस्थे हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युन्नीय तेन देवान्तरेभ्यो
होत्रकां जुह्वति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ
यजति । ब्राह्मणाच्छंसी—इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोता

१ क. घ. ङ. 'कृतत्वा' । २ ख. च. 'इन्द्रे' । ३ ख. च. 'व दे' । ४ ख. 'का
अनुवषट्कारे जु' ।

मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो
 भक्षयते । तस्मिन्भक्षयमाणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्र-
 मित्रावरुणपीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः । शेष-
 स्यान्वार्थत्वात् । इन्द्रशेषे पुनरभ्युन्नीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे
 सति तस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात्पुनरुन्नीतस्यैवान्वार्थत्वं न पूर्वशेषस्येति चेन्न ।
 उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमितिसंकल्पाभावात् । प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण
 सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते । तस्मादिन्द्रसंबन्धराहित्यान्नेन्द्रो लक्षणीय
 इति प्राप्ते ब्रूमः—मा भूत्संकल्पः । तथाऽप्युन्नयनं करिष्यमाणं मित्रावरुणा-
 दियागार्थमेव । न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयागार्थत्वं संभवति । तस्मादुन्नीते मित्रा-
 वरुणादिसंबन्धः शेष इन्द्रसंबन्ध एवेत्युभयभक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रोऽ-
 प्युपलक्षणीयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणाभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पात्नीवितस्य ग्रहणे सति ॥

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवितेन ते ।

उपलक्षया न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आग्रयणात्पात्नीवितो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्षयते ॥”

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि
 तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नी-
 वतो गृह्यते । तस्य पात्नीवितस्य भक्षण इन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वा-
 धिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितस्तद्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—
 यदुपाशुपात्रेण पात्नीवितमाग्रयणाद्गृह्णातीत्याग्रयणपात्रस्यापादानत्वश्रवणा-
 त्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धे ज्ञाते सति पश्चात्पात्नीवदेवतायै ग्रहण
 भवति । तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पात्नीवितस्य पूर्वदेवेषुआकाङ्क्षा नास्ति । पुन-
 रभ्युन्नीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीना-

१ ख. च. °तः । इ° । २ ख. च. तस्य शेषस्ये° । ३ ख. च. °बन्धशे° । ४ ख.
 घ. ड. च. गृह्यते । ५ ख. च. °णे मैत्रा° ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

भिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पात्नीवतभक्षण इन्द्रवाग्वादयो नोपलक्षणीयाः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सह पत्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्थान्न पातृत्वमशब्दनात् ।

चोदनायामभानाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ” ॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रेण पत्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । अग्रा ३ इ पत्नीवा ३ः सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तस्मिं प्लुतान्तेन पदेन संबोध्य तस्य त्वष्टा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टुपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः—पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते, न तु पातृत्वमसंबोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोद्धृत्वादर्शनात् । आस्ता मन्त्रविधिबलात्त्वष्टुर्देवतात्वमिति चेन्न । पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः । तस्माद्देवता त्वष्टा नोपलक्षणीयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तात्प्रादयेत्यमी ।

लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणम् ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वहिना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ” ॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्तामधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवान्प्रादयेत्यभिधीयते—“ पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व ” इति । अनुष्वधमनुपदानम् । अत्र ह्यमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात्त्रयस्त्रिंशतां तद्देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेन्न । यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव देवतात्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवतास्तु वहिना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्मान्नोपलक्षणम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

१ स्व. घ. ङ. च. तद्गुणे लक्षणेन च । स० । २ क. घ. ङ. त्वभावं त्व० । ३ स्व. च. भावाच्च । ४ स्व. घ. ङ. च. त्रै पात्नी० । ५ घ. ङ. क्ष्या तथा या० । ६ क. घ. ङ. च. तां च देव० ।

“ सोमस्याग्ने इति प्रोक्ताऽनुवषट्कारदेवता ।
लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥
प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।
उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ” ॥

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तत्रानुवषट्कारस्य मान्त्रवर्णिकोऽ-
ग्निर्देवता । न च त्रयस्त्रिंशतामिव वह्नेरदेवतात्वम् । मन्त्रे वह्निं संबोध्य सोमपा-
तृत्वाभिधानात् । तस्मादाग्निर्लक्षणिय इति चेन्न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्र-
चमसः प्रकृतिरितरे विकृतिरूपाः । तथा हि-ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च ।
तेनैन्द्रेष्वेव सोमः । अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव ।
अनैन्द्रा अधर्मकाः । धर्माकाङ्क्षायां चोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम् ।
गृह्यमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिग्रहणमन्त्रा-
दवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्येन्द्रचमसस्य भक्षणेऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोप-
लक्षितः । कुतः । ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तुद्देश्यत्वादुपलक्षितः । एवं
विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मादाग्निर्नोपलक्ष्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ अमन्त्रष(भ)क्षमाश्रित्य कृत्वाचिन्तान्तरत्रयम् ।

ऊँहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य संभवात् ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

अधिकारेष्वनुहोऽतो नैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ” ॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे योऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्र-
भक्षणमिति प्रथमः पूर्वः पक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रय-
मभिधीयते । अनैन्द्रेषुक्तरीत्या विकृतित्वेनोहसंभवादस्त्युह इति चेन्न । अनै-
न्द्राणां विकृतित्वासंभवात् । सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽङ्गं न
तु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम् । स एव च सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति
सर्वाणि समप्रदानानि । अत ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभावासंभ-
वान्नास्त्यनुहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गदैन्द्रविषयोऽस्तु ।

१ ख. ऐन्द्रस्थः सो° । २ ख. घ. ङ. च. °णेन त° । ३ ख. च. °त्रये । ऊ° ।
४ क. घ. ङ. जुहोति । ५ ख. घ. ङ. च. विधिः । ६ ख. च. अधिकारेऽप्यनू° । ७ ख.
घ. ङ. च. °ष्वध्यस्य° ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

नैतावता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्माद्भक्षमन्त्रस्य लिङ्गैन्द्रमात्रविष-
यत्वादनैन्द्रेष्वमन्त्रभक्षः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ समन्त्रकमन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्नादिभक्षणम् ।

ऐन्द्राग्नेऽपीन्द्रपीतत्वसंभवात्तत्समन्त्रकम् ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रितम् ।

मन्त्रोऽयं तु न मिश्रार्हस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ” ॥

यदेतदैन्द्राग्नां गृह्णातीति विहिं शेषभक्षणं तत्रेन्द्राग्निभ्यां पीतः सोम
इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात्समन्त्रकं भक्षणमिति चेन्मै-
वम् । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासंभ-
वात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति
मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ किंत्विन्द्राग्नी
उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्रविषयं, मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकमत्र
भक्षणम् । अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरैः ।

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न क्वचित् ।

नानाछन्दस्येन्द्र एव कृत्वाचिन्तेत्थमीरिता ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितम् ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ” ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गायत्रमेव छन्दो
यस्येति मन्त्रपदे समासाभिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षणमन्त्र इति
चेन्मैवम् । बहुच्छन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहेः समानत्वादेवकारं परित्यज्य गायत्रं
छन्दो यस्येतिविग्रहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न काप्यस्ति ।
तस्मान्नानाछन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रो नान्यत्र । तदेवं
कृत्वाचिन्तात्रयं समापितम् । द्विविधा कृत्वाचिन्तोद्घाटना तु प्रागेव
सिद्धान्तिना दर्शिता ।

१ स्व. च. मिश्रगम् । २ स्व. घ. ङ. च. 'श्रावस्त' । ३ क. ख. घ. ङ. च. विहिते ।

४ क. ख. घ. च. 'मे न भ' ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

महीनां पयोसि विश्वेषां देवानां तनूऋध्यास-
 मद्य पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णो-
 र्हेदयमस्येकमिष विष्णुस्त्वाऽनु वि चक्रमे
 भूतिर्दध्ना घृतेन वर्धतां तस्य मेष्टस्य वीतस्य
 द्रविणमा गम्याज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृथिव्यै
 दुग्धं यावती यावापृथिवी महित्वा यावच्च
 सप्त सिन्धवो वितस्थुः । तावन्तमिन्द्र ते (१)
 ग्रहं सहोर्जा गृह्णाम्यस्तृतम् । यत्कृष्णशकुनः
 पृषदाज्यमवमृशेच्छूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्य-
 च्छ्वाऽवमृशेच्चतुष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः
 स्युर्यत्स्कन्देद्यजमानः प्रमायुकः स्यान्पशवो वै
 पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य
 पृषदाज्यं स्कन्दति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति
 पशुनेवास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो वै पृषदाज्यं
 प्राणो वै (२) एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यं
 स्कन्दति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै
 पुनर्गृह्णाति हिरण्यमवधाय गृह्णात्यमृतं वै हि-
 रण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्य प्राणे दधाति

(पृषदाज्याभिधानम्)

शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतन्द्रिय
 आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यश्वमव द्रापयति
 प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादे-
 वास्मै योनैः प्राणं निर्मिमीते वि वा एतस्य
 यज्ञश्छिद्यते यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति वैष्ण-
 व्यर्चा पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं
 सं तनोति (३) ॥

(ते पृषदाज्यं प्राणो वै योनैः प्राणं द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अनुवाके पञ्चमे तु भक्षमन्त्रा उदीरिताः ।

अथ षष्ठे पृषदाज्यमुच्यते ।

कल्पः—“ आज्यग्रहणकाले चतुर्जुह्वां गृह्णाति चतुरूपभूति दधन्याज्यमा-
 नीय महीनां पयोऽसीति पृषदाज्यधान्यां पञ्चगृहीतं पृषदाज्यम्” इति । षाठस्तु—

महीनामिति । हे पृषदाज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि । विश्वेषां सर्वेषां
 देवानां तनूरसि । शरीरस्थितिहेतुत्वात् । पृषत्यो मरुतामश्वाः । अद्यास्मिन्दिने
 पृषतीनां ग्रहस्थानीयं त्वामृध्यासं वर्धयामि । त्वं पृषतीनां ग्रहोऽसि
 ग्रहस्थानीयमसि । विष्णोर्यज्ञस्य हृदयं प्रियमसि । हे इष सर्वे-
 देवैरिष्यमाण विष्णुर्यज्ञस्त्वामकं मुख्यं विचक्रमे विशेषेण स्वीकृतवान् । अत्र-
 त्येन घृतेन दध्ना च तव भूतिर्माहात्म्यं वर्धताम् । तस्य तादृशस्येष्टस्य
 देवेभ्यो हुतस्य वीतस्य देवैर्भक्षितस्य च यद्द्रविणं फलमास्ति तन्मां प्रत्यागम्या-
 दागच्छतु । त्वं वैश्वानरं ज्योतिरसि विश्वेषां नराणां हितस्य मासकमसि ।
 पृश्नियै दुग्धमसि श्वेतवर्जाया गोः क्षीरमसि । अस्य च पृषदाज्यस्य

पथन्याजार्थत्वादग्नीषोमीयपशुपपाठके पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वेत्येतस्मादनु-
वाकात्पूर्वमयं मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

कल्पः—‘ आग्नीध्रे प्रतिप्रस्थाता दधिधर्मैः गृह्णात्यौदुम्बर्यां सुच्युवस्तीर्य
यावती द्यावाधिवी इति दधि गृहीत्वाऽभिघार्य ’ इति । पाठस्तु—

यावतीति । सप्त सिन्धवः समुद्राः । ते च भागवतस्य पञ्चमस्कन्धे स्मर्य-
न्ते—क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदबृत्रोददधिमण्डोदक्षीरोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः । हे
इन्द्र द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन महिम्ना यावती यावत्यौ
यत्परिमाणे वर्तेते । किञ्च सप्त सिन्धवो वा यावद्वितस्थुर्यावन्तं कालं स्थिता-
स्तावन्तं ग्रहं गृह्णामि सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन्काले त्वदीयं ग्रहमूर्जा सारेण तहा-
स्तुतमविनाशितं यथा भवति तथा गृह्णामि । सोऽयं मन्त्रो ग्रहपपाठक इन्द्र
मरुत्व इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ पृषदाज्यं स्कन्धमाभिमन्त्र्यापोऽभ्यवहृत्य निर्णिज्य सुचं
शतमानं हिरण्यं सुच्यवधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाऽभेनाव-
त्राप्याऽऽयतने सादयेत् ’ इति । तत्र पुनर्ग्रहणं विधत्ते—

यत्कृष्णशकुन इति । पृषद्भिर्दधिविन्दुभिर्मिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् । तस्य पक्षिस्पर्श
भस्पर्श भूमिपतनेन विनाशे च पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तं तेन पशुविनाशो न भवति ।

तदेतत्पुनर्ग्रहणं पशुविनाशदोषपरिहारेण प्रशस्य प्राणविनाशदोषपरिहारे-
णापि प्रशंसति—

प्राणो वा इति । ग्रहणपात्रे हिरण्यस्य प्रक्षेपं तत्परिमाणं च क्रमेण विधत्ते—

हिरण्यमवधायेति । गृहीतस्य पृषदाज्यस्याभमुखस्पर्शनं विधत्ते—

अश्वमवेति । अश्वस्य प्रजापत्यक्षिजन्यत्वात्प्राणस्य च स प्राणमसृषत्तै-
त्यादिश्रुतौ प्रजापतिसृष्टत्वाभिधानाच्च तयोरेककार्यत्वे सति प्राणस्य स्वकीययो-
निरूपादभाञ्चिर्माणं सिध्यति ।

पृषदाज्यस्य पुनर्ग्रहणे विष्णो त्वं नो अन्तम इति मन्त्रं विधत्ते—

वि वा इति । विष्णो त्वं न इति मन्त्रो जुष्टो वाच इत्यनुवाके व्या-
ख्यातः । आपस्तम्बस्य मते त्विदं विष्णुरिति वैष्णवी । सा च युञ्जते मन
इत्यत्र व्याख्याता । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

महीति पृषदाज्ये स्याद्यावतीति दधिग्रहे ।

इदं विष्णुर्वैष्णवी स्यादिह मन्त्रास्त्रयो मताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवयि वेदार्थप्रकाशे ऋषणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देव॑ सं॒वित॑रे॒ते॒ते प्रा॑ऽऽह॒ तत्प्र॑ च॒ सु॒व प्र॑
 च॑ य॒ज बृ॒हस्प॑तिर्ब्र॒ह्माऽऽयु॑ष्मत्या ऋ॒चो मा
 गा॑त त॒नूपा॑त्साम्नः॒ सत्या॑ व॒ आशि॑षः सन्तु
 सत्या॑ आकू॒तय॑ ऋ॒तं च॑ स॒त्यं च॑ वदत॒ स्तुत॑
 दे॒वस्य॑ स॒वितुः॑ प्र॒सवे॑ स्तु॒तस्य॑ स्तु॒तम॑स्यूर्जं
 म॒ह्यं स्तु॑तं दु॒हामा॑ मा॒ स्तु॒तस्य॑ स्तु॒तं ग॑म्या-
 च्छ॒स्त्रस्य॑ श॒स्त्रम् (१) अ॒स्यूर्जं॑ म॒ह्यं श॒स्त्रं
 दु॒हामा॑ मा॒ श॒स्त्रस्य॑ श॒स्त्रं ग॑म्यादिन्द्रि॒षाब॑न्तो
 वना॑महे घु॒क्षीम॑हि प्र॒जामि॑षम् । सा मे
 सत्या॑ऽऽशीर्दे॒वेषु॑ भूयाद्ब्र॒ह्मव॑र्चसं माऽऽ ग॑म्यात् ।
 य॒ज्ञो ब॑भूव स आ ब॑भूव स॒ प्र ज॑ज्ञे स॒वावृ॑धे ।
 स दे॒वाना॑मधि॒पति॑र्ब॒भूव सो अ॒स्मा अ॒धि-
 प॑तीन्करोतु व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो र॒यीणा॑म् ।
 य॒ज्ञो वा वै (२) य॒ज्ञप॑तिं दु॒हे य॒ज्ञप॑तिर्वा
 य॒ज्ञं दु॒हे स यः॑ स्तु॒तश॒स्त्रयो॒र्दोह॑मवि॒द्वान्य॑जते
 तं य॒ज्ञो दु॒हे स इ॒ष्ट्वा पा॑पी॒यान्भ॑वति॒ य ए॑नयो-

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

दोहं विद्वान्यजते स यज्ञं दुहे स इष्ट्वा वसीया-
 न्भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मह्यं स्तुतं दुहामा
 मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूर्जं
 मह्यं शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादि-
 त्याहैष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान्य-
 जते दुह एव यज्ञमिष्ट्वा वसीयान्भवति(३) ॥

(शस्त्रं वै शस्त्रं दुहां द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृषदाज्यं भवेत्पृष्ठे मन्त्रश्च दधिवर्मगः ।

अथ सप्तमे स्तुतशस्त्रे अभिधीयेते ।

कल्पः— ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्त्ररित्युच्यमाने देव सवितरेवत्ते प्राहेत्बनुद्रुत्य
 राशिरासि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्युक्त्वो स्तुतोति प्रसौति १ इति । पाठस्तु—

देव सवितरिति । हे सवितर्देवायमुद्गाता स्तोष्याम इत्येतद्वाक्यं ते तुभ्यं
 प्राह तत्स्तोत्रं त्वं प्रसुवं प्रकर्षेणानुज्ञां च देहि । प्रयज च प्रकर्षेण च यागं नि-
 ष्पादय । हे उद्गातारो बृहस्पतिरेवाहं ब्रह्मा न तु मनुष्यमात्रः । सोऽहं वो ब्रवी-
 मीति शेषः । आयुष्मत्या ऋचो मा गात । आयुःस्थानीयो निर्वाहोऽ-
 स्यामृच्यस्तीति आयुष्मती । तस्या ऋचः सकाशान्माऽपगच्छन्न ऋगक्षरो-
 च्चारणे सावधाना भवतेत्यर्थः । तथा तनूपात्साम्नो मा गच्छत । स्तोत्रस्य
 तनूः शरीरमेव ऋक्तां तनूं पातीति तनूपं साम । ऋगक्षराभिव्यक्तिर्हि साम्ना
 क्रियते । ततस्तस्मिन्पुयमप्रमत्ता भवतेति । गीयमाने स्तोत्रे वो युष्माकं संब-
 न्धिन्यो यजमानविषया आशिषो याः सन्ति ताः सर्वाः सत्याः सन्तु । याश्च
 भवतामाकूतयः संकल्परूपास्ता अपि सत्याः सन्तु । ययं मनसर्तं यथार्थं

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

स्मरत । वाचा च सत्यं वदत । सवितुर्देवस्य प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां स्तुत
स्तोत्रं पठत ।

कल्पः—“स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रमनुमन्त्रयते शस्त्रस्य शस्त्रमसीति
शस्त्रामिन्द्रियावन्तो वनामहे इत्युभयत्रानुषजति” इति । पाठस्तु—

स्तुतस्येति । सोऽयं मन्त्रो याजमानः । उद्गातृभिर्गीयमान हे स्तोत्र त्वं
स्तुतस्य स्तुतमसि स्तोत्रस्यापि स्तोत्रमसि । स्तोत्रजातावुत्तममसीत्यर्थः । तादृशं
स्तुतं स्तोत्ररूपं त्वां मह्यं मदर्थमूर्जं दुहां सारं दुहे । ततः स्तुतस्य स्तुतमुत्तमं
स्तोत्रं मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । एवं होतृभिः शस्यमान हे
शस्त्र त्वं शस्त्रस्य शस्त्रमसि शस्त्रजातावुत्तममसि । शेषं पूर्ववत् । युवयोः
स्तुतशस्त्रयोः प्रसादादिन्द्रियावन्त इन्द्रियैरविकलैर्युक्ताः सन्तो वनामहे
स्वापेक्षितफलं भजामहे । प्रजां पुत्रादिरूपामिषमन्त्रं च धुक्षीमहि संवाद-
यामः । किञ्च देवेषु विषयभूतेषु मे मदीया यजामीत्याशर्याऽस्ति सा सत्या
भूयात् । ब्रह्मवचसं यज्ञानुष्ठानरूपां मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । उत्तरोत्तरमभि-
वर्धतामित्यर्थः । इदानीमनुष्ठीयमानो यज्ञः संपूर्णो भवति । स यज्ञ आब-
धुव पुनरप्यावृत्तो भवतु । स यज्ञः प्रजज्ञेऽस्माननालस्येनानुष्ठातृन्पति प्रजातवान् ।
अत एवास्मद्गृहे स यज्ञो वावृधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धताम् । स यज्ञोऽस्माभि-
रिच्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मानप्यधिष्ठीनाधिकमनु-
ष्ठानस्य पालकान्करोतु । वयमपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादाद्दृषीणां यज्ञसाधनानां
धनानां पतयो भूयास्म ।

तदिदमनुमन्त्रणं स्तुतशस्त्रयोर्दोह इति वैदिकैः परिभाष्यते, तमिमं दोहं विधत्ते—

यज्ञो वा वा इति । अत्र दोहनं नाम रिक्तीकरणं वा दोग्धत्वित्र तद्दर्शनात् ।
तथा सत्येतद्विचार्यते—किं यज्ञो यजमानं रिक्ती करोति किंवा यजमानो यज्ञ-
मिति । तत्र यतो दोहमविद्वान्यः कोऽपि दोहनामकमभिमन्त्रणमज्ञात्वा यजेत तमेवं
पुरुषं यज्ञो रिक्ती करोति । स चेष्टा दरिद्रो भवति । विद्वांस्तु यज्ञं दुग्ध्वा
वसीयान्भवतीति । यद्यप्येतदभिमन्त्रणं सर्वत्र संचारि तथाऽपि बहिष्पवमानस्तो-

ब्रह्माऽऽन्यशस्त्रस्य प्रथमभावित्वात्तदर्थस्तोत्रमन्त्र क्रतुग्रहानुवाकात्पाकवठ-
नीयः । शस्त्रमन्त्रस्त्वेन्द्राग्रग्रहानुवाकादूर्ध्वं पठनीयः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

देव ब्रह्मा स्तौति गातृन्स्तुतस्य यजमानकः ।

स्तोत्रं संमन्त्र्य शस्त्रस्य मन्त्रयेच्छरुमेतयोः ॥

इन्द्रः शेषः स णामन्तो मन्त्रा अत्र त्रयो मताः ॥

अत्र प्रथममन्त्र कचो मा गात तनूपात्साम्न इत्यत्राक्षराभिव्यञ्जकतया
सामानि कचः शरीरं रक्षन्तीत्युक्तम् । सोऽयमर्थो नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे
विनिर्दिष्टः—

“सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा ब्राह्मपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गतिर्क्षरैः स्तुतेः ” ॥

रथंतरं गायतीत्यादौ यद्दानं विहितं तदेतत्सामशब्दार्थं इति प्रतिपादितं
संस्कारितं च । तदेतद्दानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । यागप्रयोगाद्बहि-
रध्ययनकालेऽपि पठ्यमानत्वात् । गुणकर्म चेद्ब्रीहिप्रोक्षणादिवद्यागप्रयोगमध्य
एव गानमनुष्ठीयेत् । ततो यागाद्बहिर्गानस्य विश्वजिदादिवत्फलं कल्पनीयम् ।
मध्यकालीनं गानं तु प्रयाजादिवदुपकारकम् । तस्मान्मुख्यमेतन्न गुणकर्मेति
प्राप्ते ब्रूमः—न तावद्बहिः पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमि-
रथिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपाटवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरथिको
भूमौ रथमालिख्याभ्यासं करोति यथा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाटवं संवा-
दयति तद्वत् । नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम् । गानेन
संस्कृतैर्कर्मक्षरैः स्तुतिसंभवात् । आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति स्तुतिविधानात् ।
तस्माद्दृगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वादक्षराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमिति । अदृष्टस्याक-
ल्पनीयत्वाद्दानं संस्कारकर्म ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं +स्तुतये मतम् ॥

+ न्यायमालाविस्तरे तु ” श्रुतये ” इति पाठः ।

(स्तुतशस्त्राभिधानम्)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते ” इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी । आज्यपृष्ठशब्दौ तु स्तोत्रवाचित्वेन चित्राधिकरणे व्याख्यातौ । अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं, प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं, तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम् । तुषविमोकवद्दृष्टार्थत्वलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—स्तोत्रव्याख्या देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्धः स्तोत्रिशंसतिधात्वोर्वाच्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि(णि) गुणसंबन्धाभिधानपराणि तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि(णि) स्युस्तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्तेः स्तुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । (* यश्चतुर्वेदाभिज्ञो देवदत्तस्तमाकारयेत्युक्तौ स्तुतिर्न भवत्याकारणपरत्वेन वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वाभावात् । तथाऽत्रापि पठ्यमानगुणविशिष्टो यः स देव इत्येव मन्त्रवाक्यानां(णां) देवताप्रकाशनपरत्वं तावच्चेत्स्यात्) ततश्चाऽऽज्यैर्देवं प्रकाशयेत्पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विधयर्थपर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो बाध्येत । ततो धातुस्तुतिमवाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत् । तर्ह्यपूर्वमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणागजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* अनुष्ठाप्यन्तर्मन्त्रग्रन्थस्थाने ख. च. पुस्तकयोः ‘ यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदी तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः, तस्य चतुर्वेदसंबन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वाभावात् ’ इति पाठो वर्तते ।

१ ख. च. °स्प गुणद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गु° । २ ख °तुश्रुति° ।

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

श्येनाय पत्नने स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय
 नमो विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा वट्स्वयमभि-
 गूर्ताय नमः परिधये जनप्रथनाय स्वाहा
 वट्स्वयमभिगूर्ताय नम ऊर्जे होत्राणां स्वाहा
 वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः पर्यसे होत्राणां
 स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः प्रजापतये
 मनवे स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नम ऋत-
 मृतपाः सुवर्वाट्स्वाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय
 नमस्तुम्पन्तां होत्रा मधोर्धृतस्य यज्ञपतिमृ-
 षय एनसा (१) आहुः । प्रजा निर्धक्ता
 अनुतप्यमाना मधव्यौ स्तोकावप तौ रराध ।
 सं नस्ताभ्यां सृजतु विश्वकर्मा घोरा ऋषयो
 नमो अस्त्वेभ्यः । चक्षुष एषां मनसश्च संधौ
 बृहस्पतये महि षट्द्युमन्नमः । नमो विश्वकर्मणे
 स उ पात्वस्माननन्यान्त्सोमपान्मन्यमानः ।
 प्राणस्य विद्वान्त्समरे न धीर एनश्चक्रान्महि
 बद्ध एषाम् । तं विश्वकर्मन् (२) प्र मुञ्चा
 स्वस्तये ये भक्षयन्तो न वसून्यानुहुः । यान-
 क्षयोऽन्वतप्यन्त धिणिण्या इयं तेषामवया
 दुरिष्ट्यै स्विष्टिं नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा ।
 नमः पितृभ्यो अभि ये नो अरुध्न्यज्ञकृता
 यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणां न
 नीषिम मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ट । यावन्तो

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमावेशेषमन्त्राभिधानम्)

वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणा
न (३) नयेदैभ्यो वृश्चयेत यद्वैश्वकर्मणानि
जुहोति सदस्यानेव तत्प्रीणात्यस्मे देवास्तो
वपुषे चिकित्सत यमाशिरा दंपती वाममश्रुतः ।
पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वथ विश्वे अरपा
एधते गृहः । आशीर्दाया दंपती वाममश्रुता-
मरिष्टो रायः सचताः समोकसा । य आऽसि-
चत्संदुग्धं कुम्भ्या सहैष्टेन यामन्नमति जहातु
सः । सर्पिर्त्रीवी (४) पीवर्यस्य जाया
पीवानः पुत्रा अकृशासो अस्य । सहजानिर्यः
सुमखस्यमान इन्द्रायाऽऽशिरः सह कुम्भ्याऽ-
दात् । आशीर्म ऊर्जमुत सुप्रजास्त्वामिषं
दधातु द्रविणः सर्वर्चसम् । संजयन्क्षेत्राणि
सहसाऽहमिन्द्र कृण्वानो अन्याः अधरान्तस-
पत्नान् । भूतमसि भूते मां धा मुखमसि मुखं
भूयासं द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परि गृह्णामि
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः (५) प्र च्याव-
यन्तु दिवि देवान्दहान्तरिक्षे वयांसि
पृथिव्यां पार्थिवान्ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं
नयामसि । यथा नः सर्वमिज्जगद्यक्ष्मः सु-
मना असत् । यथा न इन्द्र इद्विशः केवलीः
सर्वाः समनसः करत् । यथा नः सर्वा इदि-
शोऽस्माकं केवलीरसन् (६) ॥

(तृतीयसवनमाध्यंदिनेसंवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

(एनसा विधकर्मन्यो दक्षिणां न सर्पिग्नीवी वैधानराश्र्वत्वारिश्शच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रसूतिमन्त्रणं प्रोक्तं सप्तमे स्तुतशस्रयोः ।

अथाष्टमे तृतीयसवनगता माध्यंदिनसवनगता होमविशेषमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथ चमसाञ्जुहोति श्येनाय पत्वने स्वाहेति वषट्कृते जुहोति
वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः स्वाहेत्यनुवषट्कृते, एवमुत्तरैः प्रचरत्येतावन्नानापूर्येण
मन्त्रेण वषट्कृते वषट्कृते जुहोत्युत्तरेणानुवषट्कृते ” इति । पाठस्तु—श्येनाय पत्वन इति । श्येनरूपाय पतनशीलाय ‘इन्द्र ऋभुभिः’ इत्यनया
याज्ययो प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहा हुतमिदमस्तु । वट्शब्दोऽवश्यमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते ।
स्वयमेव सोमपार्श्वे गन्तुमुद्यतः स्वयमभिगूर्तोऽवश्यं स्वयमभिगूर्ताय नमोऽस्तु ।
विष्टम्भाय विष्टम्भयित्रे शत्रूणां विनाशयित्रे धर्मणे धारकायास्माकं पोषकायेन्द्रा-
वरुणा सुतपाविति याज्यया प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहुतम् । परिधये परितो धार-
यित्रे जनप्रथनाय जनानां प्ररुपापनायेन्द्रश्च सोमं पिबतमिति याज्यया प्रतिपा-
द्याय स्वाहुतम् । होत्राणां होमकर्तृणामूर्ज ऊर्गुपायान्नप्रदायाऽऽवो वहन्तु सप्तय
इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । होत्राणां होमकर्तृणां पयसे क्षीरप्रदा-
यामेवं नः सुहवा इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । प्रजापतये प्रजानां
पालकाय, मनवेऽस्माभिर्मन्तव्याय ‘इन्द्राविष्णु पिबतम्’ इति याज्यया
प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । हे ऋतपाः सत्यपालक हे सुवर्वाट् स्वर्गपापक
ऋतमस्मदीयं यज्ञं पालयेति शेषः । तस्मै तुभ्यामिमं स्तोममर्हत इति याज्यया
प्रतिपाद्याय स्वाहुतम् । त एते पस्थितयाज्याहोमाः ।

कल्पः—“ तृम्पन्ताः होत्रा इति सर्वान्हृत्वा जपति ” इति । पाठस्तु—

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

तृप्पन्तामिति । होत्रा मधोर्बुतस्येति हूषमाना देवा मधुरेण घृतेन वृष्वन्तु ।
त एवे मन्त्रास्तृतीषसवनगताः कदा चन स्तरीरित्यस्मादनुवाकावूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

कल्पः—“यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽहुरित्थाग्नीध्रीये पञ्च वैश्वकर्मणानि हुत्वा ॥
इति । तत्र प्रथमामुचमाह—

यज्ञपतिमृषय इति । यदा प्रजाः सर्वा निर्भक्ता अन्नरहिता अनुतप्यमाना
भवन्ति तदानीं यज्ञपतिमेनसा संयुक्तमृषयः सर्वेऽप्याहुः । यज्ञपत्यपराधादेव
बृष्टचाक्षभावे सत्यन्नाभावे प्रजानामनुतापो जायते । कोऽयं यज्ञपतेरपराध इति
वदुञ्चते—मधुर्वसन्तर्तुस्तत्संबन्धिनौ चैत्रवैशाखमासौ मधव्यौ स्तोकौ ज्योति-
ष्टोमानुष्ठानेन स्तोतुं योग्यौ । तादृशयोर्मासयोरनुष्ठानमकृत्वा तौ मासौ प्रत्यहं
यज्ञपतिरपराध, अनेनापराधेन पापी यजमान इत्यृषय आहुः । अतोऽयं विश्व-
कर्मा नोऽस्मान्यज्ञपतींस्ताभ्यां मासाभ्यां संसृजतु । यथा तयोर्मासयोर्ज्यो-
तिष्टोममनुतिष्ठामस्तथा प्रेरयत्वित्थर्थः । अथ द्वितीयामाह—

घोरा ऋषय इति । पूर्वोक्ता ऋषयस्ते घोरा उभ्रा अस्मदपराधमन्विष्य
पापीयानमिति जनानामग्रे निन्दकत्वात् । अत एभ्य ऋषिभ्यो नमोऽस्तु नम-
स्कारेण शान्ताः सन्तोऽस्मान्मा निन्दन्तु । एषामृषीणां चक्षुषोऽस्माकं मनसश्च
संबो संधाननिमित्तं बृहस्पतये नमोऽस्तु । ऋषयो यथाऽस्मान्समनुग्रहेण कटा-
क्षेण वीक्षन्ते वयं च यथा कर्मानुष्ठानेनापराधरहिताः सन्तो मनसा भक्तिं कुर्म-
स्तथाऽयं बृहस्पतिरनुगृह्णातु । महि षट्शुभदित्येतानि त्रीणि नमःशब्दस्य
विश्लेषणानि । नमस्कारोऽयमष्टाङ्गोपेतत्वान्महान् । तदनुग्रहपर्यन्तमुत्पादनाभावा-
दयं नमस्कारः सीदतीति सत् । भक्तिरसेनात्यन्तमाविर्भूतत्वाद्भुमत् । विश्ववि-
षयं कर्म सृष्ट्यादिरूपं यस्यासौ विश्वकर्मा प्रजापतिस्तस्मै नमोऽस्तु । त उ
सोऽपि विश्वकर्माऽस्माननुष्ठानप्रवर्तनेन पातु । अथ तृतीयामाह—

अनन्यानि । हे विश्वकर्मन्ननन्यांस्त्वद्ब्यतिरेकेण गत्यन्तररहितानस्मा-
न्सोमवान्मन्यमानोऽसोमपानप्येते सोमेषा इत्येवानुग्रहं कुर्वन्पातुमर्हती (सी)ति
श्लेषः । तत्र दृष्टान्तः—प्राणस्य विद्वान्समरे न धीर इति । यथा लोके धीरः
पुरुषः परकीयस्य प्राणस्याऽऽपदं विद्वान्समरे न युद्धं इव करुणया तं पाति
तद्वत् । अयं यजमानः प्रमादालस्यादिकारिणा तमोगुणेन वृतः सन्नेषामृषीणा-

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

मिनो महि चक्रुवान्महान्तमपराधं कृतवान् । तमपराधिनं प्रमुञ्च तस्मात्पराधात्प्रक-
र्षेण मोचय । किमर्थं स्वस्तये विनाशराहित्याय । अथ चतुर्थीमाह-

ये भक्षयन्त इति । ये यष्टारो भक्षयन्तो न भक्षयन्त इव वसुभिर्धना-
न्यानूहुः पूजितवन्तो यज्ञभिक्षारूपेण धनमर्जयित्वा यज्ञमकृत्वैव भोगार्थं संगृही-
तवन्त इत्यर्थः । विष्णुयानिवासिनोऽग्नयो यानन्वतप्यन्ताहो नोऽन्मा एत इति
तद्विषये खेदं कृतवन्तः । तेषां यष्टृणां या दुरिष्टिर्दुष्टो यागो यागाभावस्त्वष्टुरे-
नश्च तस्या अवया विनाशयित्री येयमिष्टियागस्तामिष्टिं नोऽस्माकं विश्वकर्मा
स्विष्टिं करोतु । अथ पञ्चमीमाह-

नमः पितृभ्य इति । ये नोऽस्मान्भ्यरुच्यन्नाभिमुख्येन पश्यन्ति ते यज्ञस्य
कारयितारोऽस्माकं यज्ञं कामयमानाः सुदेवाः सुष्ठु द्योतमानास्तादृशा हे पितरो
वयं प्रमादालस्यादीभिरक्रामा यज्ञं कर्तुमिच्छारहिताः सन्तो वो युष्मभ्यं दक्षिणां
दक्षिणोपलक्षितं यज्ञं न नीनिम नैव नीतवन्तस्तस्मादेनसोऽस्मान्मा पापयिष्ट तेन
पापेनास्मान्पापिष्ठान्मा कुरुत । तेरेतैर्धन्वैर्होमं विधत्ते-

यावन्तो वा इति । यज्ञसम्प्राप्तां द्रष्टुमागत्यावस्थिता ये ब्राह्मणास्ते सर्वे
दक्षिणार्हास्तेषामदानेन यत्पापं तच्चिवारणाय यथोक्तानि वैश्वकर्मणानि जुहुयात् ।
अर्थं च होम ऋत्विग्दक्षिणानन्तरभावीति कृत्वा तन्मन्त्रा उदु त्वं जातवेदस-
मित्यस्यावसाने द्रष्टव्याः ।

कल्पः—'पूतभूतो बिल उद्गीचीनदशं पवित्रं वितत्य तस्मिन् यजमानः पुर-
स्तात्पत्यङ्गतिष्ठन्सह पत्न्याऽऽशिरसत्रयत्यस्मे देवासो वपुषे चिकित्सतोति जज्ञ-
सुभिः ' इति ।

आशिरशब्देन मथितं दध्यभिधीयते । आग्नीध्रे पत्न्याशिरं मथित्वेति सूत्र-
कारेणोक्तत्वात् । तत्र प्रथमाया ऋचः पाठस्तु—

अस्मे देवास इति । देवासो हे देवा अस्मे अस्माकं वपुषे शरीराय
चिकित्सत । अस्माकं शरीरं यथा पापराहितं भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । यत्क्षीरं
दोहनपात्रस्थमेवाक्षतादिप्रक्षेपेण घनी भवति तादृशं दधि रेफान्ताशीःशब्देनाभि-
धीयते । चिकित्साविशेषं प्राण्य दंपती पत्नीयजमानावाशिरा दध्ना यं वामं
सौन्दर्यमश्नुतस्तेन कृत्वा पुमान् पुत्रो जायते वसु च विन्दते । अथापि च विश्व
एतत्संबन्धिनः सर्वेऽरपा ज्ञानवन्तः । एतस्य गृह एधते । अथ द्वितीयमाह-

(तृतीयसवनमाध्यंदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

आशीर्दायेति । आशीर्दाया, आशिरं पूर्वोक्तं दधि दत्तं आशीर्दायो । तादृशी देवती वाममश्रुतां कल्याणं प्राप्नुताम् । कीदृशौ देवती । समोक्तां सम्यगोक्तौ ययोस्तौ समोक्तौ । द्वावेकगृहवासिनावित्यर्थः । अरिष्टो हिंसारहितः । पत्नीयुक्तो यजमानो राधो धनानि सचतां समवैतु प्रामोत्वित्यर्थः । यो यजमान इष्टेन सह प्रीत्या युक्तो ग्रामन्नाधारभूते सोमे संदुग्धं यथोक्तदधिभावं प्रापन्नं सम्यक्क्षीरं कुम्भ्या संपूर्णेन घटेनाऽऽसिवत्सर्वतः सिकवान्स यजमानोऽमर्तिं रोगं दुर्बुद्धिं जहातु । अथ तृतीयामाह—

सर्पिर्ग्रीवीति । अस्य यजमानस्य जाया सर्पिर्ग्रीवी स्निग्धकण्ठा कोमलध्वनियुक्ता प्रीवसी पुष्टसर्वाङ्गप्रवयुक्ता भवतु । अस्य यजमानस्य पुत्राः पविानः पुष्टसर्वाङ्गा अरुशासः कदाचिदपि व्याध्यादिजनितकार्श्यरहिताः सन्तु । यो यजमानः समस्यमानः शोभनं सज्ञं कर्तुमिच्छन्निन्दायाऽऽशिरं पूर्णया कुम्भ्या सहादात्मभूतं दत्तवानित्यर्थः । तस्यास्य यजमानस्य जायेति पूर्वशान्त्वम् । कीदृशो यजमानः । सहजातिः सहावस्थिता जाया यस्यासौ सहजातिः । आशीर्दानकाले जायाऽपि सहावस्थितेत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह—

आशीर्म इति । सकारान्तोऽप्रमाथीःशब्दः प्रार्थनामाच्छे । इन्द्र म आशीर्ममेयं प्रार्थना भवान्तूर्णं दधातु मर्त्ये भास्यतु । प्रयच्छन्निन्दाः । इन्द्रापि च सुप्रजास्त्वं शोभनाप्रध्वत्वमिप्रमन्नं दक्षिणं सर्वसं वर्तःसर्पिर् मयच्छतुः । अहं ह्युत्पसादात्क्षेत्राणि वैरिसंबन्धीनि सहसा बलेन संजगन्स्वात्मानि भान्त्वज-न्यान्सपत्नान् वैरिणोऽधरान्कृष्वाप्नोऽस्मदाज्ञाधरिणः कुर्वाणो भूयासम् । अथऽऽ-शिं(शी)रवनधनस्य तृतीयसवनमन्त्राभिषन्धित्वादेते मन्त्राः कदा चन वाममद्येत्यनयोरनुवाकयोर्मध्ये द्रष्टव्याः ।

कल्पः—“भूतमसि भूते मा धा इति पक्तिप्रस्थाता ध्रुवमवेक्ष्य” इति । पाठस्तु— भूतमसीति । हे ध्रुव भूतमसि नित्यसिद्धस्वरूपमसि भूते नित्यसिद्धे स्वरूपे स्वर्गादी परमात्मनि वा मा धा मां स्थापय । किंच मुखमसि त्वेषु ग्रहेषु मुख्योऽसि । “ आयुवां एतद्यज्ञस्य यदध्रुवः ” इति श्रुतेः । अतस्त्वत्प्रसादान्मुखं भूयासं त्वेषां मुख्यो भूयासम् ।

१ स. च. 'गं नक्तं इ' । २ स. च. 'टेत यथाऽऽसि' । ३ क. च. ड. 'शिराव' ।

(तृतीयसवनमाध्यांदिनसवनगतहोमाविशेषमन्त्राभिधानम्)

द्यावापृथिवीभ्यामिति । कल्पः—“ द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामी-
त्यञ्जलिना परिगृह्य ” इति । हे ध्रुव द्यावापृथिवीसदृशभ्यामञ्जलिपुटाभ्यां
त्वां स्वी करोमि ।

कल्पः—“ विश्वे त्वा देवा वैश्वनराः प्रच्यावयन्त्विति ध्रुवं प्रच्याव्य ”
इति । पाठस्तु—

विश्वे त्वेति । हे ध्रुव वैश्वानरा विश्वेषां नराणां हितकारित्वेन संबन्धिनः
सर्वे देवास्त्वां प्रच्यावयन्तु स्वस्थानाञ्चालयन्तु । त्वं च दिवि देवान्दृढी
कुरु । अन्तरिक्षे वयांसि पक्षिणो दृढी कुरु । पृथिव्यां पर्वतादीन्दृढी
कुरु । न तु त्वदीयेन चलनेन सर्वं जगञ्चालय ।

कल्पः—ध्रुवं ध्रुवेणेति पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनो होतृचमसे ध्रुवमवनयति ”
इति । पाठस्तु—

ध्रुवं ध्रुवेणेति । वयं ध्रुवेण हविषेदानीमवनीयमानेन ध्रुवस्थालीगतेन सोमरसेन
पूर्वं होतृचमसे स्थितं ध्रुवं सोममवनयामासि अधस्तान्नयामस्तस्योपरि त्वां
सिञ्चाम इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं सर्वाभिज्जगत्सर्वमेव जङ्गमं
गवादिकमयक्ष्मं रोगरहितं सुमनाः शोभनमनस्कमसद्भवेत् । यथा च नोऽस्माकं
विशः प्रजाः सर्वा अपि केवली रोगरहिताः समनसोऽनुकूलमनसश्चेन्द्रः करदि-
न्द्रश्च कुर्यात् । यथा च नोऽस्माकं सर्वा इद्दिशो दिग्वातिन्यः सर्वा एव प्रजा
अधीनाः स्युरिति शेषः । किंचास्माकं केवलीरसन्नसाधारण्येन वर्तेरन् । यथै-
वत्सर्वं सिध्यति तथा होतृचमसेऽवनयामीति पूर्वत्रान्वयः । त एते मन्त्रा बृहस्पति-
सुतस्य हरिरसीत्यनघोरनुवाकयोर्मध्ये द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

श्वेना तृतीयसवने सप्तभिश्चमसाहुतिः ।

वषट्कृते मन्त्रहोमो वडित्यनुवषट्कृते ॥

तृप्पन्तां सर्वचमसान्हुत्वा जपति मध्यमे ।

सवने वैश्वकर्माख्यहोमा मन्त्रैस्तु पञ्चभिः ॥

यज्ञ-घोरा-अनन्या-ये भक्षयन्तो-नमः पिभिः ।

पूतभृत्याशिरं त्वस्मे क्षिपेन्मन्त्रचतुष्टयात् ॥

भूतं ध्रुवमवेक्षेत प्रतिप्रस्थातुकर्म तत् ।

द्यावाऽञ्जलौ गृहीत्वा विश्वे होतृचमसे नयेत् ॥

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

ध्रुवमेकी करोत्यत्र मन्वान्तोऽसन्नित्तिरितः ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नष्टाविंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते वज्रमेनमभि
 प्र वर्तयत्युक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्य
 त्रीण्येतान्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री गायत्रं
 प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवने वज्रमन्त-
 र्धत्त उक्थं वाचीत्याह माध्यंदिनं सवनं प्रति-
 गीर्य चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रै-
 ष्टुभं माध्यंदिनं सवनं त्रिष्टुभैव माध्यंदिने
 सवने वज्रमन्तर्धत्ते (१) उक्थं वाचीन्द्राये-
 त्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्य सप्तैतान्यक्षराणि
 सप्तपदा शक्ररी शाक्रो वज्रो वज्रैणैव तृतीय-
 सवने वज्रमन्तर्धत्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा
 अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे छन्दांसि
 संपादयेत्तेजः प्रातःसवन आत्मन्दधीतेन्द्रियं
 माध्यंदिने सवने पशूस्तृतीयसवन इत्युक्थशा
 इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्य त्रीण्येतान्यक्ष-
 राणि (२) त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातः-
 सवनं प्रातःसवन एव प्रतिगरे छन्दांसि सं

(प्रतिगरेनन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

पादयत्यथो तेजो वै गायत्री तेजः प्रीतःसवनं
 तेज एव प्रीतःसवन आत्मन्धत्त उक्थं वाची-
 त्याह माध्यंदिनं सवनं प्रतिगीयं चत्वारिं-
 तान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रिष्टुभ्यं माध्यंदि-
 नं सवनं माध्यंदिन एव सवनं प्रतिगरे छ-
 न्दांसि सं पादयत्यथो इन्द्रियं वै त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं माध्यंदिनं सवनम् (३) इन्द्रियमेव
 माध्यंदिने सवनं आत्मन्धत्त उक्थं वाचीन्द्रा-
 येत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीयं सप्तैतान्यक्षराणि
 सप्तपदा शकरी शाकराः पशवो जागते तृतीयस-
 वने तृतीयसवन एव प्रतिगरे छन्दांसि सं पादय-
 त्यथो पशवो वै जगती पशवस्तृतीयसवनं पशू-
 नेव तृतीयसवन आत्मन्धत्ते यद्वै होताऽध्वर्यु-
 मभ्याह्वयत आब्यमस्मिन्दधाति तद्यज्ञ (४)
 अपहनीत पुराऽस्य संवत्सराद्गृह आ वैवीर-
 ज्जोसा मोद इवेति प्रत्याह्वयते तेनैव तद्व-
 हते यथा वा आयतां प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रति-
 गरं प्रतीक्षते यदभिप्रतिगृणीयाद्यथाऽऽयतया
 समच्छते तादृगेव तद्यद्वर्चाल्लुप्येत यथा
 धावद्गयो हीयते तादृगेव तत्प्रबाहुवा ऋत्वि-
 जा मरिष्य उरिष्य एवेत्तानुणाप् (५) ऋचः
 प्रणव उक्थं शसिनी प्रतिगरोऽध्वर्युणां च एवं

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

विद्वान्प्रतिगुणात्यन्नाद् एव भवत्याऽस्य प्रजायां
वाजी जायत इयं वै होताऽसावध्वर्युर्यदासीनः
शंसत्यस्या एव तद्धोता नैत्यास्त इव ह्यि-
मथो इमामेव तेन यजमानो दुहे यत्तिष्ठन्प्र-
तिगुणात्यमुष्या एव तद्ध्वर्युर्नैति (६) तिष्ठ-
तीव ह्यसावथो अमूमेव तेन यजमानो दुहे
यदासीनः शंसति तस्मादितःप्रदानं देवा उप
जीवन्ति यत्तिष्ठन्प्रतिगुणाति तस्माद्मुतःप्रदानं
मनुष्या उप जीवन्ति यत्प्राडासीनः शंसति
प्रत्यङ्तिष्ठन्प्रतिगुणाति तस्मात्प्राचीनः रेतो
धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते यद्वै होताऽध्व-
र्युर्मभ्याह्वयते वज्रमेनमभि प्र वर्तयति पराङ्गा
वर्तते वज्रमेव तन्नि करोति (७) ॥

(सर्वने वज्रमन्तर्धत्ते त्रीण्येतान्वक्षराणीन्द्रियं माध्यंदिनः सर्वनं नोद्गा-
तुणामध्वर्युर्नैति वर्तयत्यष्टौ च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

उक्ताः प्रस्थितयाज्यारूपहोमाद्या अष्टमेऽखिलाः ।

अथ नवमे प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्रा वक्तव्याः । शंसितुर्मन्त्रेण प्रोत्साहनं
प्रतिगरस्तस्य प्रतिगरस्यानन्तरभाविषु मन्त्रेषु पथममुत्पाद्य विनियुञ्जे—

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

यद्वै होतेति । यदाशंसनकाले होताऽध्वर्युमाभिमुख्येनाऽऽह्वयति । आह्वान-
मन्त्रस्तु शोसावोमिति । तस्यायमर्थः—हेऽध्वर्यो शस्त्रं पठानि मदीयशस्त्रपाठ-
काले प्रतिगराय त्वं सावधानो भवेति पदेन यदध्वर्युं प्रति होतुराह्वानं तदेतद्व-
ज्रप्रहारमयं होता करोति । तस्माद्धोतृप्रयुक्तवज्रप्रहारं समाधातुं प्रातःसवनप्रति-
गराद्धूर्ध्वमुक्थशा इति मन्त्रेण होतारं स्तुवीत । उक्थं शस्त्रं शंसतीत्युक्थशाः
सम्यक्शंसितवानसीति मन्त्रार्थः । प्रतिगरप्रकारस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः—“अध्वर्युः
सदोबिले पाङ्गुमुख उपविश्येडा देवहूरिति शस्त्रं प्रतिगरिष्यञ्जपत्यध्वर्यो शोसावो-
मिति होतुरभिज्ञाय प्रक्षिणमावर्तमानः शोसामोदैवेति प्रत्याह्वयते शंसामोद
इवेति वा ” इति । प्रतिगर्तुं पात्रं धारयमाणः सदोबिले प्रत्यङ्गतिष्ठन्संबोधन-
मांश्रुत्य होतारं प्रत्याह्वयते । हे होतः शोसा सर्वथैव मोद एवास्माकं त्वदी-
येन प्रतिगरेणेति मन्त्रार्थः । ऋचि समाप्तायामयमेव प्रतिगरः प्रणवादिः पठ्यते ।
अस्त्विति प्रणवस्यार्थः । कृत्स्नशस्त्रसमाप्तावङ्गीकारवाचिना प्रणवेनैव प्रति-
गरः । प्रत्युत्तरकथनं प्रतिगरशब्देनोच्यते । प्रातःसवने यानि शस्त्राणि तेषां
सर्वेषां प्रतिगरमुक्त्वा तदवसाने व्यक्षरमुक्थशा इति मन्त्रं पठेत् । अत्राक्षर-
गतत्रित्वेन त्रिपदा गायत्री स्मर्यते । तथा च गायत्र्या तद्युक्तं प्रातःसवनं
स्मर्यते । प्रातःसवने स्मृतया गायत्र्यैव होतृप्रयुक्तं वज्रमन्तर्हितं करोति । अथ
मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते—

उक्थं वाचीति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । उक्थं शस्त्रं त्वदीयायां वाचि
सम्यक्प्रवृत्तमिति मन्त्रार्थः । पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते—

उक्थं वाचीति । वज्रो वै शकरीत्युक्तत्वाद्द्वज्रस्य शाकरोत्वम् । अनेन
सप्ताक्षरेण शाकवरेण वज्रेण होतृप्रयुक्तं वज्रमन्तर्हितं करोति ।

अथ विहितं मन्त्रत्रयं प्रकारान्तरेण प्रशंसितुमुपोद्घातमाह—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषः सवनानुरूपेण च्छन्दांसि कर्तुं जानाति प्रातः-
सवने गायत्री माध्यदिने सवने त्रिष्टुप्तृतीयसवने जगतीत्येवंविधानि च्छन्दांसि ।
तानि च प्रतिगरेऽभिहिते सति पश्चात्संपादनीयानि । एतत्संपादने यः समर्थः
स एव मुख्योऽध्वर्युः स्यात् । किंच, प्रातःसवने समाप्ते सति स्वात्मानि
यस्तेजो धारयेन्माध्यदिने समाप्ते सतीन्द्रियं धारयेत्तृतीयसवने समाप्ते सति
पशुन्धारयेत्स एव मुख्योऽध्वर्युरित्येवं ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः ।

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

तत्र प्रथममन्त्रेण सवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं तेजोधरणं च दर्शयति—

उक्तथज्ञा इति । प्रातःसवनगतानां स्तोत्रशस्त्राणां गायत्रीछन्दस्कत्वात्प्रा-
तःसवनस्य बहिष्पवमानगता उपास्मै गायत्रेत्याद्या आज्यस्तोत्रगता अग्न आ-
याहीत्याद्याश्च गायत्रीछन्दस्काः । तथा शस्त्रेष्वपि द्रष्टव्यम् । गायत्र्युपदेशेन
ब्राह्मण्यसंपूर्तेर्गायत्र्यास्तेजोरूपत्वम् ।

द्वितीयमन्त्रेणोचितच्छन्दःसंपत्तिमिन्द्रियधारणं च दर्शयति—

उक्तथं वाचीति । माध्यंदिनपवमाने प्र तु द्रवेति सूक्तस्य त्रिष्टुप्छन्दस्क-
त्वात्तत्सवनं त्रैष्टुभं प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां चेन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रसृष्टस्येन्द्रि-
यस्य त्रिष्टुप्त्वम् ।

तृतीयसवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं पशुप्राप्तिं च सप्ताक्षरमन्त्रेण दर्शयति—

उक्तथं वाचीति । शकवरीजगत्योः पशुप्राप्तिहेतुत्वं सवनगतस्तोत्रशस्त्राणां
जगतीछन्दस्कत्वात्तत्सवनं जागतम् । अतः शकवरीद्वारां सवनोचितच्छ-
न्दःसंपत्तिस्तृतीयसवनस्य पशुप्राप्तिहेतुतया पशुत्वम् । अथ प्रत्याह्वानं विधत्ते—

अद्वै होतेति । आ समन्ताद्द्व्यते पीड्यते येन रोगविशेषेण स रोगविशेष
आव्यः । यदा होताऽध्वर्युं संबोध्य शोसावोमिति त्रिष्टुभामिमुख्येनाऽऽह्वयते तदा-
नीमस्मिन्नाध्वर्यो रोगविशेषं स्थास्यति । सावधानत्वहेतोश्चित्केशस्योपद्रवत्वात् ।
तद्भोगस्थापनं यद्यध्वर्युर्नापहनति न निराकुर्यात्तदानीमस्याध्वर्योर्गृहे संवत्सरात्पुरैव
प्रजा आविबीरन्सर्वरोगादिभिः पीडयेरन् । ततस्तत्परिहाराय शोसा मोद
इवेति मन्त्रेणाध्वर्युः प्रत्याह्वानं कुर्यात् । तेनैव प्रत्याह्वानेन तदभ्याह्वानं कृतं
रोगजातमपहते विनाशयति । प्रश्नरूपस्याऽऽभिमुख्येनाऽऽह्वानस्य प्रत्युत्तररूप-
माह्वानं परिहारः । मन्त्रस्मायमर्थः—हे होतस्त्वं शोसा सर्वथा शंसैव मोद
इवास्माकं हर्ष इव हर्ष एवेति । इदानीमध्वर्योरप्रमत्तत्वं विधत्ते—

यथी वा इति । यथा लोके पृच्छन्तं वादिनं प्रत्याभिमुख्येन नियतां वाचं
वक्तुं प्रतिवादी सावधानः प्रतीक्षते । यथा वा राजामात्यादिकं प्रति सेवको
भृत्य आभिमुख्येन नियतां वाचं वक्तुमप्रपन्नः प्रतीक्षते, एवमसावध्वर्युः प्रतिगरं
प्रत्युत्तरं वक्तुं सर्वदा सावधानः प्रतीक्षेत ।

प्रतिगरकालमतिक्रम्य वा तस्मात्कालात्प्रागेव वा प्रतिगरे वाचं दर्शयति—

(प्रतिगरानन्तरभावमन्त्राभिधानम्)

यदभिप्रतीति । अर्धर्चसमाप्तिः प्रतिगरस्य कालस्तस्याभितो यदि प्रतिगृणी-
यात्तदा यथा प्रागतीते वा काले प्रत्युत्तरमाभाषमाण आयतया वाचा समृच्छत
आभिमुख्येन या वाग्वक्तव्या तथा नियतया वाचा हीनो भवतीत्यर्थः । तदे-
तदकाले प्रतिगरोच्चारणं तादृग्भवति । प्रतिगरविस्मरणे बाधं दर्शयति—

यदर्धर्चादिति । अर्धर्चसमाप्तेरनन्तरं यदि प्रतिगरो लुप्यते । तत्र दृष्टान्तो
यथा लोके चोरव्याघ्रादिभयाकुले महारण्ये शीघ्रं धावद्भ्यः सार्थगतेभ्यः पुरुषेभ्यः
सकाशात्कश्चिदावितुमशक्तो हीनो गच्छन्संश्वोरादिभिरुपद्रुतो भवति । तदे-
तदर्धर्चप्रतिगरलोपनं तादृगेव । तस्मात्सावधानः प्रतिगरकालं प्रतीक्षेत ।

उद्गातृहोतृसाम्येनाध्वर्योः प्रतिगरं प्रशंसति—

प्रबाहुग्वा इति । ऋत्विजामुद्गातृहोत्रध्वर्यूणामुद्गीथा उत्कृष्टगानविशेषाः
प्रबाहुग्वै समाना एव । समानत्वं कथमिति तदुच्यते—उद्गातृणां सामगानामुद्गी-
थनाम्नैव गानविशेषः प्रसिद्धः । प्रस्तावमन्त्रादुपरितना भक्तिरुद्गीथः । स च
प्रणवपुरःसरं गीयते । एवमुक्त्यशंसिनां होतृणां संबन्धी प्रणव उद्गीथः ।
अध्वर्यूणां तु प्रतिगर उद्गीथः । तथा च श्रूयते—“ ओमिति सामानि गायन्ति ।
ओश्शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ”
इति । ओं शोश्सा मोद् इवेति ब्रुवन्सामवदुच्चारयति । प्रतिगरवेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । होतुः शंसनकाल उपवेशनमध्वर्योश्च प्रतिगरकाल
उत्थानं क्रमेण विधत्ते—

इयं वै होतेति । होतुर्भूमिस्वरूपत्वादयमासीनः शंसतेनोपवेशनेनास्या
एव भूमेर्होता नापगच्छति । भूमिश्चाऽऽसीनेव दृश्यते । किञ्च, तथा सति यज-
मानो भूमिं दुग्धे । तत्रत्यं सारं गृह्णातीत्यर्थः । अध्वर्याः स्वर्गरूपत्वादुत्थित
एवायं प्रतिगृणीयात् । तथा सति अयमध्वर्युरमुष्या दिवो नापगच्छति । द्यौश्च
तिष्ठतीव दृश्यते । उपरिवर्तमानत्वात् । किञ्चाध्वर्योरुत्थितत्वेन यजमानो दिवं
दुग्धे । तत्रत्यं सारं गृह्णाति । प्रकारान्तरेणोपवेशनोत्थाने प्रशंसति—

यदासीन इति । यस्मादासीनो होता शंसति तस्माद्देवा इतःप्रदानमुप-
जीवन्ति । अस्मिंलोके यत्प्रदीयते हविस्तदुपजीवन्तीत्यर्थः । यस्मादध्वर्युस्ति-
ष्ठन्प्रतिगृणाति तस्मान्मनुष्या अमुतःप्रदानमुपजीवन्ति । अमुष्य लो(ष्मालो)
काद्देवैः प्रेरितं वर्षमुपजीवन्तीत्यर्थः । होतुः प्राङ्मुखत्वमध्वर्योः प्रत्यङ्मुखत्वं
च विधत्ते—

(प्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

यत्प्राङ्गसीन इति । यस्माद्धोता प्राङ्मुखस्तस्मात्प्राचीनं पत्नीक्षेत्राभिमुखं
रेतः स्थाप्यते । यस्माद्ध्वर्युः प्रत्यङ्मुखस्तस्मात्पजाः क्षेत्रविमुखा उत्पद्यन्ते ।

होतुरभ्याह्वानात्पूर्वमिडा देवहूरिति मन्त्रं जपतः प्राङ्मुखस्थाध्वर्योरभ्या-
ह्वानादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखत्वाय परावृत्तिं विधत्ते—

यद्वै होतेति । यद्यपि शौसावोमिति होतुरभ्याह्वानं सकृदेव तथाऽपि
त्रीनर्थान्विधातुं द्वितीयानुवादस्तस्मिन्नेव काले प्राङ्मुखस्य परावृत्तिं विधातुं
तृतीयानुवादः । अत एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—“ प्रदक्षिणमावर्तमानः शौसा
मोर्द्वेति प्रत्याह्वयते ” इति । अत्र विनिर्भोगसंग्रहः—

प्रत्याह्वयेत शौसावो सवनेषु त्रिषूच्चरेत् ।

उक्थादिमन्त्रांस्त्रीनत्र मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदासि वाक्पाभ्यां
त्वा ऋतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भ्रुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽस्यतसदासि चक्षुष्याभ्यां
त्वा ऋतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भ्रुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽसि श्रुतसदासि श्रोत्र-
पाभ्यां त्वा ऋतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भ्रुवस्या-
ध्यक्षाभ्यां गृह्णामि देवेभ्यस्त्वा विश्वदेवेभ्य-
स्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो विष्णवुरुक्रमैष ते
सोमस्तं रक्षस्व (१) तं ते दुश्शक्षा माऽव
रुघ्नमयि वसुः पुरोवसुंवाक्पा वाचं मे पाहि
मायि वसुर्विददसुश्चक्षुष्याश्चक्षुर्मै पाहि

(प्रतिनिर्मासमन्त्राभिधानम्)

मयि वसुः संयद्रसः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहि
 भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि
 धूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि
 यो न इन्द्रवायु मित्रावरुणावश्विनावभिदासति
 भ्रातृव्य उत्पिपीते शुभस्पती इदमहं तमधरं
 पादयामि यथेन्द्राहमुत्तमश्वेतयानि (२) ।

(रक्षस्व भ्रातृव्यस्ययोर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

उक्तः प्रतिगरः साङ्गः समन्त्रो नवमे स्फुटम् ।

अथ दशमे प्रतिनिर्मासमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उपयामगृहीतोऽसि वाक्षस्तदसीति प्रतिनिर्मासं गृहीत्वा न साद-
 यति ” इति । पाठस्तु—उपयामेति ।

हे प्रतिनिर्मास त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि । वाक्षो वागिन्द्रि-
 त्वावास्थितोऽसि । “ वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः ” इति श्रुतेः । तादृशं त्वां
 वाचः पालकाभ्यां कर्तोर्थज्ञस्य पालकाभ्यां ध्रुवस्माविनाशिनोऽस्य यज्ञस्याध्य-
 क्षाभ्यां स्वामिभ्यामिन्द्रवायुभ्यां गृहामि तदर्थं गृहणामीत्यर्थः ।

कल्पः—“ ग्रहाणां प्रतिनिर्मास्याणां ग्रहणादित्यापेस्थानावनयनप्रदाना-
 न्वत्तरोत्तरैर्मन्त्रैः ” इति ।

अस्यायमर्थः—प्रतिनिर्मासनामका ये ग्रहा ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनसंब-
 न्धिनस्तेषां ग्रहणादिक्रियाऽऽम्नानक्रमेणोत्तरोत्तरैर्मन्त्रैर्द्रष्टव्येति ।

तत्रैन्द्रवायवप्रतिनिर्मासस्य ग्रहणमन्त्र उक्तः । मैत्रावरुणप्रतिनिर्मासस्य
 ग्रहणमन्त्रः—

(प्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

उपयामेति । ऋतं सत्यं यज्ञो वा तत्र सीदतीत्यृतसत् ।

आभिनप्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्रः—

उपयामेति । श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियं तत्र सीदतीति श्रुतसत् “ चक्षुर्वावरुणश्च श्रोत्रमाभिनम् ” इति श्रुत्यन्तरात् ।

देवेभ्यस्त्वेति । कल्पः—“ देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्य-स्थाल्यां संपातमवनीय ” इति ।

हे ऐन्द्रवायवप्रतिनिर्ग्राह्य देवार्थं त्वामवनयामीति शेषः । एवं विश्वदे-वेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्राभ्यामुत्तरयोः संपातावनयनं कुर्यात् । गणप्राधान्येन विश्वदेवेभ्य इति समासनिर्देशः । प्रत्येकप्राधान्येन विश्वेभ्य इति व्यासनिर्देशः ।

विष्णविति । कल्पः—“ विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तश्च रक्षस्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यस्थालीमभिदधाति ” इति ।

तं ते दुश्चक्षा माऽव ख्यदित्येष आम्नातो मन्त्रशेषः ।

हे उरुक्रम विष्णो रक्षणार्थमेष सोमस्तवाधीनः । अतस्तं रक्षस्व । तं ते त्वदीयं सोमं दुश्चक्षाः पापदृष्टिः पुरुषो माऽव ख्यन्मा द्राक्षीत् ।

कल्पः—“ ग्रहमध्वर्युरादाय क्षिप्रश्च हीतारमतिद्रुत्य मयि वसुः पुरोवसुरिति ग्रहश्च होत्रे प्रयच्छति ” इति । पाठस्तु—

मयि वसुरिति । वसुर्धनरूपः सोमो मयि वर्तते । स कौद्वशः । पुरोवसुः पुरस्कृतेतरसमस्तधनः । यद्वा पुरस्तात्प्राणादीनां वासयिता । तथाविधस्त्वं वाक्पा वाचः पालकः । अतो मम वाचं पाहि ।

यथाऽनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहो होत्रे दत्त एवमुत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां वैत्रावरुणा-भिनग्रहो देवो । तयोः पाठस्तु—

मयि वसुरिति । विद्वंसुलब्धसमस्तधनः । सैयद्वसुः प्राप्तसमस्तधनः ।

भूरसि श्रेष्ठ इति । कल्पः—“ हुते चाऽऽदित्यमुपतिष्ठते भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहीति ” इति ।

हे हस्तस्थ सोम त्वं भूरसि सुखानां भावयिताऽसि । अतो रश्मीनां सुखं

प्रकाशकानां वस्तुनां मध्ये त्वं श्रेष्ठोऽसि । त्वमेव प्राणस्य फलकस्तस्मान्मे प्राणं
पाहि पालय ।

यथाऽनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहहोमादूर्ध्वमादित्योपस्थानं तथैवोत्तरेण मन्त्रेण
मैत्रावरुणग्रहहोमादूर्ध्वमादित्यमुपतिष्ठते । पाठस्तु—

धूरसि श्रेष्ठ इति । हे मैत्रावरुण ग्रह त्वं धूरसि दुःखानां हिंसिताऽसि ।
शेषं पूर्ववत् । आश्विनग्रहहोमादूर्ध्वभावी तूपस्थानमन्त्रः शाखान्तरे द्रष्टव्यः ।

कल्पः—“ यदि मन्येत यजमानः पूर्वं माऽतिक्रान्तो भ्रातृव्य इति घ्राग्घो-
मादङ्गुष्ठेनाङ्गुलिमवगृह्णीयाद्यो न इन्द्रवायू अभिदासतीति ” इति । पाठस्तु—

यो न इन्द्रेति । हे इन्द्रवायू यो भ्रातृव्यो नोऽस्मानभिदासति हिनस्ति,
उत्पिपतिऽस्मानुल्लङ्घ्य सोमं पिबति हे शुभ्रस्पती शुभस्य कर्मणः पालयि-
तारौ तं भ्रातृव्यमहमधरं पादयाम्यपकृत्य पातयामि । इदमितिशब्देन तर्जन्याऽ-
ङ्गुल्याऽङ्गुष्ठेनावग्रहणमभिनीय प्रदर्शयते । हे इन्द्र यथाऽहं भ्रातृव्यादुत्तमः
संश्रितयानीहलोकपरलोकज्ञानवान्भूयासं तथा त्वमनुगृहाणेति शेषः । मित्रावरु-
णाविति द्वितीयमन्त्रेऽश्विनाविति तृतीयमन्त्रे च शेषं सर्वमनुषज्य व्याख्येयम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उपेति प्रतिनिर्ग्राह्या ग्रहीतव्यास्त्रिभिः क्रमात् ।

देवेभ्यो निनयेच्छेषांस्त्रिभिरादित्यपात्रके ॥

विष्णो तत्पात्रमाच्छाद्य द्विदेवत्यग्रहानपि ।

होत्रे दद्यात्त्रिभिः सूर्यमुपतिष्ठेत भूर्दयात् ॥

यो नस्त्रिभिस्तर्जनीं तामङ्गुष्ठेनोपपीडयेत् ।

इन्द्रमित्राश्विभिर्भिन्ना मन्त्राः पञ्चदशात्र ते ॥

त एते मन्त्रा ऋतुग्रहानुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(त्रैधातवीयोष्टिविषयमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठः एकादशोऽनुवाकः) ।

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति
 वाजकर्मभिः । यस्य त्वं सख्यमाविथ । प्र
 होत्रं पूर्वं वचोऽग्नये भरता बृहत् । विपां
 ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे । अग्ने त्री ते
 वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात
 पूर्वीः । तिस्र उ ते तनुवो देववातास्ताभिर्नः
 पाहि गिरो अप्रयुच्छन् । सं वां कर्मणा
 समिषा (१) हिनोमीन्द्राविष्णु अपसस्पारे
 अस्य । जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः
 पथिभिः पारयन्ता । उभां जिग्यथुर्न परां
 जयेथे न परां जिग्ये कतरश्चनैर्नोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पृधेथां त्रैधा सहस्रं वि तदैरये-
 थाम् । त्रीण्यायूँषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजान्
 नीरुषसस्ते अग्ने । ताभिर्द्वानामवो याक्षि
 विद्वानथं (२) भव यजमानाय शं योः ।
 अग्निस्त्रीणि त्रिधातुन्या क्षेति विदथा कविः ।
 स त्रींश्चैकादशां इह । यक्षच्च पिप्रयच्च
 नो विप्रो दूतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके समे ।
 इन्द्राविष्णु ह्यहिताः शम्बरस्य नव पुरो
 नवतिं च श्रथिष्टम् । शतं वार्चिनः सहस्रं च
 साकं ह्यथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् । उत माता
 महिषमन्ववेनदमी त्वां जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्घृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्सखे विष्णो

वितरं वि क्रमस्व (३) ॥

(इषाऽथ त्वा त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

यो वै पर्वमानानां त्रीणि परिभूः स्फयः स्वस्तिर्भक्षेहि महीनां
पयोऽसि देव सवितरेतत्ते श्येनाय यद्वै होतोपयामगृहीतोऽसि वाक्ष-
सदसि प्र सो अग्न एकादश ॥ ११ ॥

यो वै स्फयः स्वस्तिः स्वाधायै नमः प्र मुञ्च तिष्ठतीव
षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्रास्तु दशमे परिकीर्तिताः ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ प्र सो अग्न इत्युष्णिहककुभौ धाय्ये दधात्यग्ने त्री ते वाजिना
त्री पथस्थेति त्रिवत्या परिदधाति सं वां कर्मणोभा जिग्यथुरिति याज्यानु-
वाक्ये उत्तरे संयाज्ये ” इति । धाय्ययोः प्रथमामाह—

प्र सो अग्न इति । हेऽग्ने यस्य यजमानस्य त्वं सरूपमाविथ सखिवत्सेहं
पालितकानासि स यजमानस्तवातीभिः पालनैः प्रकर्षेण तरति संसारक्लेशमतिवर्तते ।
कीदृशीभिरुतिभिः । सुवीरगभिः शोभनपुत्राद्यपत्यहेतुभिः । वाजकर्माभिः, अन्न-
निमित्तानि कर्माण्युद्योगा योसामूतीनां ता वाजकर्माणस्ताभिः । द्वितीयां धाय्या-
माह—

(त्रैमासिकीमेष्टिविषयमन्त्राभिधानम्)

प्र होत्र इति । हे ऋत्विजो युष्मभ्ये वचः स्तुतिरूपं वाक्यं प्रकर्षेण भरत पोषयत । कीदृशं वचः। पूर्वं पूर्वैर्ऋषिभिः पठितं बृहत्मौढं विषां विशेषेणास्माकं पालकम् । कीदृशयाभ्ये । होत्रे होमविष्पादकम् । वेधसेऽस्माद्विरस्य विधात्रे । अग्नेर्दृष्टान्तः—ज्योतींषि विभ्रते नेति । यथा रश्मिरूपाणि ज्योतींषि धारयित्रे सूर्याय स्तुतिं कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । अथ परिधानीयामाह—

अग्ने त्री त इति । हेऽग्ने ते तव त्री वाजिना त्रयः पुरोडाशा भवन्तीति तस्मात्त्रिणै विहितत्वात्त्रिण्यन्तानि यद्वा सोमैषाधिसान्नाय्यरूपाणि त्रीणि । त्रिणा त्री षड्स्था सहस्थानानि त्रीणि परस्परयुक्तानि लोकत्रयरूपाण्याहवचीमगाई-पत्यदाक्षिणाग्निरूपाणि वा । हे ऋतजात *ऋताज्ज्ञानात्मनः समुत्पन्न त्वे तव पूर्वीः पूर्वासिद्धा जिह्वास्तिष्ठः सात्त्विकराजसतामसरूपा इष्टप्राप्त्यनिश्चपरिहाराभिचारहे-तव इ अपि च देववाता देवैर्वाताः प्राप्तास्ते तव तनुवस्तिष्ठस्ताभिस्तनुभिरग्नि-विद्युदादित्यरूपाभिर्नाऽस्मान्पाहि । किं कुर्वन्। गिरो अपयुच्छन्नस्मदीयाः स्तुती-स्मन्नादयन्नस्माभिः कृतं प्रमादं परिहरन्नित्यर्थः । अथ पुरोनुवाक्या—

भं वां कर्मणेति । हे इन्द्राविष्णू वां युवाम्भवेन कर्मणा संहिनोमि सम्य-कमीणयामि । इषा हविलक्षणेनान्नेन च संहिनोमि । किंतिमित्तमिति तदुच्यते—अस्यापसः पारेऽनुष्ठीयमानस्य कर्मणः पारनिमित्तमविद्येन परिसमाप्त्यर्थम् । किञ्च, अस्मदीयमिमं यज्ञं जुषेथामस्मभ्यं च द्रविणं संपादयतः । किं कुर्वन्तौ । अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता विनाशरहितैरनुष्ठानमार्गैरस्मान्क-र्मणः पारं प्रापयन्तौ । अथ याज्यामाह—

उत्स जिग्यथुरिति । हे विष्णो, इन्द्रश्च त्वं चोमौ जिग्यथुर्जयं प्राप्तवन्तौ न पराजयेथे कदाऽपि पराजयं न प्राप्नुथः । एतोरतयोरुभयोर्मध्ये कतरश्चनान्यतरोऽपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप्तवान् । यद्यदा युवाम्भावपस्पृशेथां स्पर्धां कुर्यातां त्वं तज्जदा सहस्रं दक्षिणारूपेण दातव्यं गोसहस्रं त्रिधा विभज्यैरयेथां नीतवन्तौ । अयं च विभागः सप्तकाण्डे स्पष्टमान्नातः ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्याख्यां संयाज्यामाह—

त्रीण्यायुंषीति । हे जातवेदस्तवाऽऽयुंषि आयुर्वृद्धिकारणानि हवींषि सोमसान्नाय्यपुरोडाशरूपेण त्रीणि । हेऽग्ने ते तवोषस इषःकालसदृश्य आज्ञा-

* ऋतासत्यात्परमात्मन इति स्व. पुस्तकस्थपाठान्तरम् ।

नीराविर्भावरूपा ज्वालास्तिष्ठ आहवनीयादिषु त्रिषु स्थानेषु त्रिविधास्ताभिर्ज्वा-
लाभिर्देवानामवो रक्षकं हविर्विद्वान्यक्षि यज । अथानन्तरं यजमानाय शो भव
सुखपदो भव । योर्भव दुःखवियोजको भव । अथ स्विष्टकृतो याज्यारूपां
संयाज्यामाह-

अग्निस्त्रीणीति । कविर्विद्वानयमाग्निर्विदथेषु यज्ञेषु त्रीणि हवींष्याक्षेति सर्वतः
प्राप्नोति । “त्रयः पुरोडाशा भवन्ति ” इत्युक्तत्वाद्धविषां त्रित्वम् । कीदृशानि
त्रीणि हवींषि । त्रिधातूनि “उत्तरउत्तरो जायान्भवति” इत्युक्तत्वात्त्रिप्रकाराणि ।
सोऽग्निरिहास्मिन्कर्मण्येकादशभिर्देवैरुपेतांस्त्रीन्गणांस्तर्पयत्विति शेषः । “ये
देवा दिव्येकादश स्थ ” इत्यनुवाके गणत्रयं विस्पष्टमाम्नातम् ।

अथ तत्रैव विकल्पितरूपां संयाज्यामाह-

यक्षञ्चेति । अग्निर्देवानां दूत आसीदित्युक्तत्वाद्दूतरूपोऽयमाग्निर्यक्षञ्च देवा-
न्यक्षतु च । ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद्धिप्ररूपोऽयमाग्निर्नोऽस्मान्निप्रयञ्च प्रीणयतु
च । कीदृशोऽग्निः । परिष्कृतो दूतत्वचिह्नैरलंकृतः । अन्यशब्दः शत्रुवाची ।
कप्रत्ययः कुत्सितार्थे । समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अन्यके समेऽस्मत्तोऽन्ये
कुत्सिताः शत्रवः सर्वेऽपि नभन्तां नश्यन्तु ।

अथ प्रधानहविषो विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्राविष्णु इति । हे इन्द्राविष्णु शम्बरनामकस्यासुरस्य संबन्धिन्यः
पुरो नगरीः श्रथिष्ठं युवां नाशितवन्तौ । कियतीर्नगरीः । नव नवतिं च । एको-
नशतसंख्याका इत्यर्थः । कीदृशीः । दृ२ हिता दृढाः । किञ्च, असुरस्य संब-
न्धिनो वार्चिनो दीप्तिमतः शतं सहस्रं च वीरान्प्रधानभूतानमात्यादीनिपतिः पक्ष-
राहित्यं यथा भवति तथा साकं हथः ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

उत मातेति । उत मातेन्द्रस्य देवस्य माता माहिषं महान्तमिन्द्रमन्ववेन-
दनुक्रमेण ज्ञापितवतीत्यर्थः । कथं ज्ञापितवतीति तदुच्यते-हे पुत्रेन्द्र त्वयि
शत्रून्हत्वा तूष्णीं स्थिते सति सर्वेऽप्यमी देवास्त्वां जहति परित्यजन्तीति ।
अथ मातृबोधनादूर्ध्वमिन्द्रो वृत्रं हनिष्यन्वधोद्युक्तो विष्णुं प्रत्येतदब्रवीत्-हे
सखे विष्णो वितरं विक्रमस्व विशिष्टतरं पराक्रमं कुरु शीघ्रं वृत्रं जहीति । तथा-
विधौ हे इन्द्राविष्णु अस्मदभिष्टिं संपादयतामिति तात्पर्यार्थः ।

(आतिश्रावणगतमन्त्राभिधानम्)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्र सो त्रैधातवीयेष्टौ द्वे धाम्ये अन्न इत्थसौ ।
तत्रैव परिधानीया ह्यनुवाक्या समित्यसौ ॥
उभेति याज्या त्रीणाति संयाज्यास्तिस्त्र ईरिताः ।
इन्द्रानुवाक्योत याज्या दश मन्त्रा इहोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अग्ने तेजस्विन्तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्ते-
जस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु
दीक्षार्यै च त्वा तपसश्च तेजसे जुहोमि तेजो
विदसि तेजो मा मा हासीन्माऽहं तेजो हा-
सिषं मा मां तेजो हासीदिन्द्रौजस्विन्नोजस्वी
त्वं देवेषु भूया ओजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्च-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा क्षत्रस्य च

(अतिग्राह्यगतमन्त्राभिधानम्)

(१) भोजसे जुहोम्योजोविदस्योजो मा मा
 हासीन्माऽहमोजो हासिषं मा मामोजो हासी-
 त्सूर्यं आजस्विभ्राजस्वी त्वं देवेषु भूया आज-
 स्वन्तं मामार्युष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु वा-
 योश्च त्वाऽपां च भ्राजसे जुहोमि सुवर्दिदासि सु-
 वर्मा मा हासीन्माऽहं सुवर्हासिषं मा मां
 सुवर्हासीन्मयि मेधां मयि प्रजां मय्याग्निस्तेजो
 दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयिन्द्र इन्द्रियं
 दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो
 भ्राजो दधातु (२) ॥

(क्षत्रस्य च मयि त्रयोविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयपाठके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

यस्य त्तिःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रतिनिर्ग्राह्यपर्यन्ताः पवमानं महादयः ।

प्रपाठके द्वितीये तु मन्त्रयुक्ताः प्रपञ्चिताः ॥

अथावशिष्टा मन्त्राद्यास्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।

उच्यन्ते वैकृताश्चान्ये समन्त्रा विधयः क्रमात् ॥

कल्पः—“सहैवाध्वर्युणाऽऽग्नेयं प्रतिप्रस्थाताऽऽदत्त ऐन्द्रं नेष्टा सौर्यमुन्नेताऽग्ने
 तेजस्विन्नित्याग्नेयं प्रतिप्रस्थाता हुत्वा तेजोविदसीत्यनुमन्त्रयते” इति ।

तत्र होममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने तेजस्विन्निति । तेजः कान्तिर्वर्चो बलम् । दीक्षायस्तपसश्च संबन्धि
 यत्तेजस्तलाभार्थं हे आग्नेयातिग्राह्य त्वां जुहोमि । अनेन होमेन दीक्षानिष-
 मास्तपश्च निर्विघ्नेन सिध्यन्त्वित्ययमभिप्रायः । अनुमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—

(अतिग्राह्यगतमन्त्राभिधानम्)

तेजोविदसीति । हेऽग्ने त्वं तेजोभिज्ञोऽस्य तस्त्वत्प्रसादात्तेजो मां परित्यजतु ।
अहर्षापि तेजो न परित्यक्तवानस्मि । तस्मात्सर्वथा तेजो मां मा परित्यजतु ।

कल्पः—“ इन्द्रौजस्विन्नित्यैन्द्रं नेष्टा हुत्वौजोविदसीत्यनुमन्वयते ” इति ।

पाठस्तु—

इन्द्रौजस्विन्निति । बलहेतुरष्टमो धातुरोजः । हे ऐन्द्रातिग्राह्य ग्राहण-
जातेः क्षत्रियजातेश्च संबन्धि यदोजो बलकारणं तदर्थं त्वां जुहोमि ।

कल्पः—“ सूर्यं भ्राजस्विन्निति सौर्यमुन्नेता हुत्वा सुवर्षिदसीत्यनुमन्वयते ” इति ।

पाठस्तु—

सूर्यं भ्राजस्विन्निति । शरीरकान्तेर्बहिर्भूता रश्मिरूपा दीप्तिभ्राजः । हे सौर्या-
तिग्राह्य वायोर्षां च संबन्धि यद्भ्राजस्तदर्थं त्वां जुहोमि । हे सूर्यं त्वं
सुवर्षिदसि स्वर्गमार्गाभिज्ञोऽसि ।

कल्पः—“ तान्हुत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखा भक्षयन्ति मयि मेधामित्येतैः स्वं स्वं
यथालिङ्गम् ” इति । पाठस्तु—मयि मेधामिति ।

मन्त्रत र्थयोर्धारणसामर्थ्यं मेधा । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नेऽतिग्राह्यमाग्नेयं हुत्वा तेज उपस्थितिः ।

तथैन्द्रसौर्ययोर्भक्षेन्मयिति वीचिवोदिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ नातिदेशोऽतिदेशो वा वह्न्यातिग्राह्ययोर्न सः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वादेशोऽङ्गान्तरवद्भवेत् ॥

प्रकृतोर्विकृतीनां च साम्याय स्यात्पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ” ॥ इति ।

अनारभ्य श्रूयते—“ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ” इति । “ उपस्तम्भनं वा
एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याः ” इति । अतिग्राह्यसंज्ञका गृहा यज्ञस्योपष्टम्भकत्वा-

दनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्य ग्रेरातिग्राह्याणां च विकृतिष्वतिदेशो

नास्ति । कुतः । पुनरुक्तिवैयर्थ्यमसङ्गात् । विकृतौ सैवं पुनरुच्यते—“ अथा-

(अतिग्राह्यगतमन्त्राभिधानम्)

तोऽग्निमग्निष्टोत्रेनानुषजन्ति तमुक्थयेन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण ”
 इत्यादि । अयमर्थः—इष्टकचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नावग्निष्टोत्रमाद्यनुष्ठानमिति ।
 तथाऽग्निष्टोमः प्रकृतिः । उक्थयादयो विकृतयः । यदि विकृतिषु चोदकश्चित-
 मग्निमितिदिशेत्तदानीमुक्थयादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।
 अतिग्राह्याश्च विकृतिषु पुनर्विधीयन्ते—“ पृष्ठये गृह्णीयात् ” इति । तस्मात्पु-
 नर्विधानार्थवत्त्वाय विकृतावग्न्यातिग्राह्यातिदेशो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः—
 ऐन्द्रवायवादिग्रहादिनामङ्गान्तराणामुक्थयादिविकृतिषु यथाऽतिदेशोऽभ्युपगत-
 स्तथाऽग्निचयनस्यातिग्राह्याणां चातिदेशः स्यात् । नह्यखण्डः सकृत्प्र-
 वृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गान्यतिदिशेतराण्युपेक्षत इति युक्तम् । अति-
 देशप्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रकृतिविकृतिसाम्यार्थम् । यथा प्रकृतावति-
 ग्राह्याणां प्रत्यक्षविधिस्तथा विकृतिष्वपीति तत्साम्यम् । न च साम्ये
 प्रयोजनाभावः । गुणकामप्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् । “ श्येनचितं चिन्वति
 स्वर्गकामः ” इत्यादिना श्येनाकारादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामाः श्रुताः ।
 ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मादथातोऽग्निमिति वाक्येन प्रकृतावग्नि-
 ष्टोत्रे कासुचिदुक्थयादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते ।
 अन्यासु तु वाजपेयादिविकृतिषूपदिष्टस्याऽऽश्रयस्याभावादतिदिष्टस्य चाना-
 श्रयत्वाद्गुणकामानां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात्पुनर्विधानवैयर्थ्याभावाद-
 स्स्यातिदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वायुर्हि कर्ताऽग्निः प्रस्तोता प्रजापतिः साम
बृहस्पतिरुद्गाता विश्वे देवा उपगातारो मरुतः
प्रतिहृत्तार इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राणभृतः
प्राणं मयि दधत्वेतद्वै सर्वमध्वर्युरुपाकुर्वन्नुद्गा-
तृभ्यं उपाकरोति ते देवाः प्राणभृतः प्राणं
मयि दधत्वित्याहितदेव सर्वमात्मन्धत्त इडा
देवहर्मनुर्यज्ञनीर्बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसि-
षद्विश्वे देवाः (१) सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा
मा हिंसीर्मधुं मनिष्ये मधुं जनिष्ये मधुं
वक्ष्यामि मधुं वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो
वाचमुद्यासः शुश्रुषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा
देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनुं मदन्तु (२) ॥

(शंसिषद्विश्वे देवा अष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अतिप्राप्तगता मन्त्रा प्रथमे समुदीरिताः ।

अथ द्वितीये स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथाध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति वायुर्हि कर्तति प्रस्तोत्रे बर्हिमुष्टिं
प्रयच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणे ” इति । पाठस्तु—

वायुर्हि कर्तति । गातव्यस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारः प्रस्ताव उद्गीथः
प्रतिहारो निधनं चेति । तत्र हिंकारनिधनरूपावाद्यन्तौ भागौ सर्वैः पठनीयौ ।

द्वितीयं प्रस्तावभागं प्रस्तोता गायति । तृतीयमुद्गीथभागमुद्गाता गायति । चतुर्थं प्रतिहारभागं प्रतिहर्ता गायति । एतेषु गायत्सु सर्वेऽप्यृत्विजोऽध्वर्युव्यतिरिक्ता ओमित्युपगायन्ति । यजमानस्तु हो, इत्युपगायति । त एते सर्वे वाय्वादिदेवतारूपेण मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते । सर्वदेवताजनकस्य प्रजापतेः समष्टिरूपत्वेन कृत्स्नसामरूपत्वं, वाय्वादीनां प्रजापत्येकदेशत्वेन सामैकदेशहिकारादिकर्तृत्वम् । त एते वाय्वादय इन्द्रान्ता देवाः प्राणपोषकास्तस्मात्प्राणं मयि स्थापयन्तु । तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

एतद्वै सर्वमिति । यदाऽध्वर्युरुद्गातृभ्य उपाकरोति स्तोत्रपाठानुज्ञां प्रयच्छति तदानीमेतदेव वाय्वादिरुपहिकर्तृत्वादिकं सर्वमुपाकरोत्यभ्यनुजानाति । तस्मादायुरित्यादिमन्त्रेण बर्हिर्मुष्टिप्रदानरूपमुपाकरणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । तस्मिन्मन्त्रे ते देवा इति भागमध्वर्युर्ब्रूयात् । तेनैतदेव वाय्वादिरूपं हिकर्तृत्वादिकं सर्वबाह्यनि स्थापितवान्भवति ।

कल्पः—“ अध्वर्युः सदोबिले प्राङ्मुख उपविश्येडा देवहूरिति शस्त्रं प्रतिगरिष्यञ्जयति ” इति । पाठस्तु—

इडा देवहूरिति । येयमिडा देवगोरूपा सेयमत्र देवहूर्देवामाह्वयित्री । यस्तु मनुः सोऽत्र यज्ञनीर्यज्ञप्रवर्तकः । यश्च बृहस्पतिः सोऽयमुक्थामदानि शंसिषच्छंसति । उक्थैः शस्त्रैर्जायमानो मदो हर्षो येषु मन्त्रवाक्येषु तानि वाक्यान्युक्थामदानि । ये विश्वे देवास्तेऽत्र सूक्तवाचः सूक्तानां वक्त्ररः । हे मातृरूपे ऋथीवि यथोक्तानामिडादिदेवानामनुग्रहादपराधरहितं मां त्वं मा हिंसीः । त्वदनुग्रहादहं मधु मनिष्ये मधुवत्प्रियमेव कार्यं मनसा चिन्तयिष्यामि । तथा मधु मनिष्ये मधुवत्प्रियं कर्मफलमुत्पादयिष्यामि । तथा मधु वक्ष्यामि मधुवत्प्रियस्य हविषो देवान्प्रति वहनं करिष्यामि । तथा मधु वदिष्यामि मधुवत्प्रियं प्रतिगररूपं वाक्यमुच्चारयिष्यामि । तथा प्रतिगरं ओथामोद इवेति, एतादृशादूर्ध्वं शस्त्रान्ते वाचमुक्थशा इत्यादिरूपामुद्यासं सवनत्रये कथयामि । कीदृशीं वाचम् । देवेभ्यो मधुमतीं देवानां मधुवत्प्रियां मनुष्येभ्यः शुश्रूषेण्यां मनुष्यैर्होत्रादीभिः श्रोतुमिष्यमाणाम् । तं तादृशीं वाचं ब्रुवाणं मां शोभायै वाचिकप्रमादाभावरूपशोभायै देवा अवन्तु पूर्वोक्ता इडादयः सर्वेऽपि पालयन्तु । पितरश्चानुमदन्तु समीचनियं वागित्युपलालयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अदाभ्यांशुग्रहापेक्षितमन्त्राभिधानम्)

वायुः स्तोत्रमुपाकुर्याच्छ्रुत्वा प्रतिगारिष्यवा ।

जपितव्य इडामन्त्रो द्वौ मन्त्राविह कीर्तितौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

वसंवस्त्वा प्र वृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः
प्रियं पाथ उपेहि रुद्रास्त्वा प्र वृहन्तु त्रैष्टुभेन
छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथ उपेह्यादित्यास्त्वा
प्र वृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवा-
नां प्रियं पाथ उपेहि मन्दासु ते शुक्र
शुक्रमा धूनोमि मन्दासु कोतनासु नूतनासु
रेशीषु मेषीषु वाशीषु विश्वभृत्सु माध्वीषु ककु-
हासु शकरीषु (१) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमा
धूनोमि शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यहो रूपेण सूर्य-
स्य रश्मिभिः । आऽस्मिन्नग्रा अचुच्यवुर्दिवो
धारा असश्वत । ककुहः रूपं वृषभस्य रोचते
ब्रह्मसोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य
पुरोगाः यच्च सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहोशिकृत्वं देव सोम
गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः (२) प्रियं पाथो
अपीहि वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन छन्दसे-
न्द्रस्य प्रियं पाथो अपीह्यस्मत्सखा त्वं देव

(अदाभ्यांशुग्रहापेक्षितमन्त्रामिधानम्)

सोम जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं
 पाथो अपीह्या नः प्राण एतु परावत आऽन्त-
 रिक्षाद्विवस्परि । आयुः पृथिव्या अध्यमृतमासि
 प्राणाय त्वा । इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्चः
 सोमो बृहस्पतिः । वर्चो मे विश्वे देवा वर्चो
 मे धत्तमश्विना । दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्र-
 ह्माणि वेरु तत् । परि विश्वानि काव्या नेमि-
 श्वक्रमिवाभवत् (३) ।

(शर्करीष्वग्नेर्बृहस्पतिः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपाकृत्यतिः प्रतिगरजपश्वोक्तौ द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके द्वावदाभ्यांशुग्रहौ प्रत्यपेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उपनद्धस्य राज्ञस्त्रीनः शून्पवहति वसवस्त्वा प्र वृहन्तु गाथ-
 त्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ” इति । पाठस्तु—

वसवस्त्वेति । हे सोमांशो वसुनामका देवास्त्वां प्रवृहन्तु वाससा वद्धा-
 त्सोमलतासमूहात्प्रकर्षेण पृथक्कुर्वन्तु । केन साधनेन । गाथत्रेण छन्दसा ।
 तवाऽऽकर्षणे छन्दः साधनम् । तथाविधस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽन्नभावमुपेहि ।
 एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योज्यौ ।

कल्पः—“ तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा मान्दासु त इत्ये-
 तान्प्रति विभज्य ” इति । पाठस्तु—

मान्दासु त इति । अत्र होतृचमसे वसतीवरीनामिकाभ्योऽद्भ्यः सकाशा-
 त्कियदप्युदकं निषिच्य तैः पूर्वोक्तैस्त्रिभिः सोमांशुभिरेनं होतृचमसं मान्दास्वि-
 त्यादिमन्त्रैराधूनोति चमसस्थमुदकं प्रकम्पयेदित्यर्थः । मान्दास्वित्यादीनि सप्त-

(आदाभ्यांशुग्रहापेक्षितमन्त्राभिधानम्)

म्यन्तानि द्वादश पदान्यपां गोप्यानि नामानि । तेशुक्र शुक्रमा धूनोमीत्येतावान्द्वादशस्वपि पदेष्वनुषज्यते । अनुषङ्गद्योतनायैवाऽऽदावन्ते च द्विः पाठः । मन्दमतय आपो मान्दाः । हे शुक्र दीप्यमान सोम ते तव संबन्धि शुक्रं दीप्यमानं सारं मान्दास्वप्स्वाधूनोमि सर्वतः कम्पमामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । मन्दनासु भद्रासु कल्याणकारिणीषु, कोतनासु ज्ञानकारिणीषु, नूतनास्वभिनवासु, रेशीषु शघ्निगमनेन भुवो हिंसिकासु, मेषीषु स्पर्धमानासु, वाशीषु शब्दवतीषु विश्वभूत्सु विश्वस्य धारिकासु, माध्वीषु मधुररसवतीषु, ककुहासु ककुत्सदृशीषु प्रधानभूतासु, शक्करीषु शक्तिमतीषु, शुक्रासु दीप्यमानासु । तानेतान्द्वादश मन्त्राननुषङ्गेण सह प्रतिविभज्य चतुष्पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा द्वादशमन्त्रैराधावनं कुर्यात् ।

कल्पः—“ अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रं ते शुक्लेण गृह्णामीति दध्नः पयसो निग्राभ्याणां वा ” इति । पाठस्तु—

शुक्रं त इति । हे दधिद्रव्य ते शुक्रं तव सारं शुक्लेण सोमादिरूपेण सारेण सह गृह्णामि । केन साधनेनेति तदुच्यते—ये सूर्यस्य रश्मयोऽहो रूपं रसाख्येन तेन रूपेण ।

कल्पः—“ आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुरित्यादाय ” इति । पाठस्तु—

आऽस्मिन्नुग्रा इति । अस्मिन्पात्र उग्रा धारास्तीव्राः सोमरसधारा आचुच्यवुरागत्य पतिताः । किंच पतितास्ता धारा असश्चत पात्रे संगताः ।

कल्पः—“ ककुहं रूपमिति हरति ” इति । पाठस्तु—

ककुहं रूपमिति । वृषभस्य वर्षयितुरिन्द्रस्य ककुहं ककुदत्पधानभूतं रूपं वृष्टिलक्षणं स्वरूपं रोचते शोभते । तत्र(च्च) बृहत्प्रौढम् । अग्रं सोमो वहीरूपो राजरूपस्य सोमस्य देवस्य पुरोगाः प्रथमगामी शुक्रो दीप्यमानो रसः शुक्रस्य दीप्यमानस्येन्द्रस्य पुरोगाः ।

कल्पः—“ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति जुहोति ” इति । पाठस्तु—

यत्ते सोमेति । हे सोम ते यन्नामादाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं जागृषि सदा जागरणशक्तिं हे सोम तस्मै सोमाय सोमनाम्ने ते त्वदीयाय स्वाहा हुतमिदमस्तु । कल्पः—

“ आधवनानंशुन्प्रज्ञातान्निधायोशिकत्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसेत्येतैः ”

प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपि सृजति ” इति । पाठस्तु—

उशिकृत्वमिति । हे सोम देव त्वमुशिकृमनीयस्तथाविधप्रथमांशुरूपस्त्व-
पमेः प्रियं पाथोऽन्नभावं यथा प्रतिपद्यसे तथा गायत्रेण छन्दसा सोमसमूहात्पृ-
थक्कृत इदानीमपीहि पुनरपि सोमसमूहं गच्छ । एवं द्वितीयतृतीयांशुविषय-
यीरुत्तरमन्त्रयोर्योजनीयम् । सर्वेषां प्राणिनां वशोऽस्यास्तीति वशी द्वितीयो-
ऽशुरस्मासु सखिवत्प्रीतिमत्त्वादस्मत्सखा तृतीयोऽशुः ।

कल्पः—“ अंशुं गृह्णन्नेकग्रहायाऽऽप्तं राजानमुपरे न्युप्य सकृदभिषुत्य
वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति यदि व्येवानेदा नः प्राण एवु
परावत इति शतमानं हिरण्यमभिव्यनेयातामध्वर्युर्यजमानश्च ” इति । पाठस्तु—

आ नः प्राण इति । परावतो दूरदेशात्प्राणो नोऽस्मान्प्रत्येतु आगच्छतु ।
अन्तरिक्षादप्यागच्छतु । दिवस्परि स्वर्गस्योपरि स्थितोऽप्यागच्छतु । हे हिरण्य
पृथिव्या अधुपरि त्वमायुरमृतमसि आयुर्हेतुरमृतत्वहेतुश्चासि । तादृशं त्वा
प्राणाम प्राणस्थितय एवं क्षिपामीति शेषः ।

कल्पः—“ इन्द्राग्नी इत्युदकमुपस्पृश्य ” इति । पाठस्तु—

इन्द्राग्नी इति । यावेताविन्द्राग्नी तौ मे वर्चः कृणुतां बलं कुरुताम् ।
यथा सोमो बृहस्पतिश्चोभौ वर्चः कृणुताम् । विश्वे देवाश्च मे वर्चः
कुर्वन्तु । हेऽश्विनौ मे वर्चो धत्तं संपादयतम् ।

कल्पः—“ दधन्वे वा यदीमित्यनिरुक्तया प्राजापत्यया प्राण्यापान्यान-
वानं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

दधन्वे वा इति । वेर्वेतव्यस्य गन्तव्यस्य यज्ञस्य संबन्धीनि ब्रह्माणि
परिवृढानि दीक्षादीन्यङ्गन्यनुवोचदनुक्रमेण वेदो वाक् । यदीमित्येतादृशं यदस्ति
तद्दु दधन्वे तदप्यहं मनसि धारयामि । वेदोक्तं किमपि न विस्मरामीत्यर्थः ।
काव्या काव्यसदृशानि विस्पष्टमनभिहितानि विश्वानि सर्वाण्यङ्गानि पर्यभ-
वत् । अयं यज्ञः परितो व्याप्तवान् । व्याप्तौ दृष्टान्तः—नेमिश्चक्रमिवेति ।
यथा रथस्य चक्रं कृत्स्नं परितो नेमिव्याप्नोति तद्वत् । अत्र देवता-
विशेषस्य कस्यचिदपि विस्पष्टमप्रतीतत्वादियमनिरुक्ता प्राजापत्या । तवः
प्राजापत्ये जुहोमीति तात्पर्यार्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अदाभ्यांशुग्रहार्थमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

वसन्निभिर्ग्रेहीतव्या नद्ध सोमांशवस्त्रयः ।

मान्दा द्वादश मन्त्रास्तैश्चमसस्था अपोऽशुभिः ॥

आधूनोत्यथ शुक्रं तेऽदाभ्यपात्रे दधिग्रहः ।

आऽस्मिन्नदाभ्यमादत्ते ककुहं सोऽपनीयते ॥

यत्ते जुहोत्युशिकप्रोक्तानंशूनभिषवत्रये ।

त्रिभिः संसृजते ह्या नः स्वर्णेपरि समुच्छ्रवसेत् ।

इन्द्रा स्पृष्ट्वोदकं होमो दधन्वे पञ्चविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मा-
दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमीत्याहापामेव
नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमव रुन्धे शुक्रं
ते शुकेण गृह्णामीत्याहैतद्वा अहो रूपं यद्रात्रिः
सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽह्न एव रूपेण
सूर्यस्थ रश्मिभिर्दिवो वृष्टिं च्यावयत्याऽस्मि-
न्नुग्राः (१) अचुच्यवुरित्याह यथायजुरेवैत-
त्ककुहं रूपं वृषभस्य रोचते बृहदित्या-
हैतद्वा अस्य ककुहं रूपं यद्वृष्टिं रूपेणैव
वृष्टिमव रुन्धे यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवी-
त्याहैष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं
गृहीत्वा सोमाय जुहोति परा वा एतस्योऽऽयुः
प्राण एति (२) योऽऽंशुं गृह्णात्या नः प्राण

(अदाभ्यांशुग्रहार्थमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

एतु परावत इत्याहाऽऽयुरेव प्राणमात्मन्धत्तेऽ-
 मृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यमभि व्यनित्य-
 मृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवाऽऽयुरात्म-
 न्धत्ते शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शते-
 न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यप उप
 स्पृशति भेषजं वा आपो भेषजमेव कुरुते (३)॥

(उग्रा एत्यापस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अदाभ्यांशुग्रहार्थास्तु मन्त्राः प्रोक्तास्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे तेषां ब्राह्मणमुच्यते ।

तत्र मान्दास्वित्यादिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्वा अपामिति । एतदेव मान्दा इत्यादिपदजातमपां गोप्यं नामधेयं, लोकै
 प्रसिद्धयभावाद्द्वैदिकमन्त्र एव प्रतीयमानतयां गोप्यत्वम् । आधूयन्ते सर्वतः
 कम्प्यन्त आपो यैर्मान्दादिमन्त्रैस्ते मन्त्रा आधावाः। त एत आधावा इति यदेतदेव
 गुह्यं नामेति पूर्वत्रान्वयः । तस्मादबभिमनिदेवतानां प्रित्यै मान्दादिमन्त्रान्पठेत् ।
 ततो गुह्येन नामधेयेन देवताः पारितोष्य दिवः सकाशाद्वाष्टिं संपादयति ।

ग्रहणमन्त्रे त्वह्नो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिरित्यमुमंशं व्याचष्टे—

शुक्रं त इति । रात्रिरिति यदेतदेवाह्नो रूपमह्निरूप्यते येन तदह्नो रूपं
 निरूपकमित्यर्थः । एतावदह्नोऽधिकमित्यह्न इयत्ता रात्र्या निरूप्यते । सेयं
 रात्रिः सूर्यस्य रश्मयश्च वृष्टिस्वामिभूताः । न खलु रात्रिरूपं सूर्यरश्मियुक्तं च
 कालं मुक्त्वा वृष्टेरन्यः कालोऽस्ति । तस्मादेतं मन्त्रभागं पठन्नह्नो निरूपकेण
 रात्रिलक्षणेन कालेन सूर्यस्य रश्मिभिर्युक्तेन च कालेन दिवः सकाशाद्वाष्टिं
 भूमौ पातयति । पात्रादानमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

(अदाभ्यांशुग्रहार्थमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

आऽस्मिन्नुग्रा इति । हरणमन्त्रे प्रधानरूपवाचिभ्यां ककुहं रूपमिति पदाभ्यां वृष्टिर्विवक्षितेति दर्शयति—

ककुहमिति । होममन्त्रे सोमायेति देवतामुद्दिश्य दधिद्रव्यहवने वात्सर्वं दर्शयति—

यत्ते सोमेति । यो यजमानोऽदाभ्यनामकं दधिग्रहं गृहीत्वा सोमाच्च देवाच्च जुहोति एष एव यजमानो हविषा दध्ना हविःस्वरूपं देवमुद्दिश्य यजतीत्युक्तम् । हिरण्यस्योपरि श्वासमन्त्रे प्राणशब्देनाऽऽयुर्विवक्षितमित्येवं दर्शयति—

परा वा इति । यो यजमानोऽशुनामकं सोमरसं पात्रे गृह्णात्येतस्माऽऽयुः प्राणः परैति गच्छत्यतो मन्त्रेणाऽऽयुष्प्रदं प्राणमात्मन्येव स्थापयति ।

हिरण्यस्योपरि श्वासाविशेषं विधत्ते—

अमृतमसीति । श्वासवायोर्बहिः परित्यागः प्राणमन्तराकर्षणमपाननं माध्यस्थेन धारणं व्यानम् । “ अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः ” इति श्रुत्यन्तरात् । हिरण्यस्योपरि व्याननेन स्वात्मन्यायुर्धारयति ।

हिरण्यस्याऽऽयुष्परिमाणं विधत्ते—

शतमानमिति । इन्द्राग्नी इति मन्त्रेण यदु(उ)दकस्पर्शस्त्वमिमं विधत्ते—

अप उपस्पृशतीति । आपो वै शान्ता इत्यन्धत्र श्रुतत्वादर्पां भेषजत्वम् ।

एतेऽदाभ्यांशुग्रहमन्त्रा आददे ग्रावेत्यनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे विनियतम्—

यददाभ्यं गृहीत्विति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम् ।

तत्रागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः ॥

ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तराद्विधितयोः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमविधायिता ॥

अनारभ्य श्रूयते—अदाभ्यं गृहीत्वा सोमाच्च यजतेऽंशुं गृह्णातीति च ।

तत्रादाभ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात्तन्नामको यागो यजत इत्याख्यातेन विधीयते । अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि तत्राविशेषबलादेवापूर्ववागविधिः । न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः, ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविहितत्वाव-

(विकृतिरूपद्वादशाहशेषपृश्निग्रहाभिधानम्)

यतौ तदीयविध्यन्तादिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः--भवत्वदाभ्यांशुशब्द-
योर्नामत्वम् । ते च नामनी ग्रहयोरेव स्यातां न तु यागयोर्गृहीत्वेति शब्दस्या-
नन्तरमेव पाठात् । यजतिस्तु व्यवहितस्तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति ।
तस्माद्ग्रहयोरत्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमसस्य संस्काररूपो
गुणश्चैन्द्रवायवादिग्रहणसमानरूपत्वात् । यद्यप्यप्रकृतो ज्योतिष्टोमस्तथाऽपि
तत्संबन्धिग्रहणद्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव सोमार्थमदाभ्यं
गृहीत्वेति निर्दिश्यते । अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डस्य षष्ठ्यपाठके प्रकर-
णिकं विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम्--

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तांशुदाभ्यद्वये नाहे ।

विद्यन्ते वा प्रकरणाशयो वाक्यादिहान्तिमः ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतांशुं गृह्णातीति । अदाभ्यं गृहीत्वेति च । तयोः
सादनसंस्कारादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्तेऽनारभ्याधीतेष्वेन्द्रवायवादिष्वेव प्रक-
रणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहाः साद्यन्त इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्म-
त्प्रावयमे तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनो
ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अर्थ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वायुरासि प्राणो नाम सवितुराधिपत्येऽपानं
मे दाश्वश्रुरासि श्रोत्रं नाम धातुराधिपत्ये आ-
शुमे दा रूपमासि वर्णा नाम बृहस्पतेराधिपत्ये
प्रजां मे दा ऋतमासि सत्यं नामेन्द्रस्याऽऽधिपत्ये
क्षत्रं मे दा भुतमासि भव्यं नाम पितृणामाधि-

(विकृतिरूपद्वादशाहशेषवृश्चिग्रहाभिधानम्)

षत्येऽपामोषधीनां गर्भं धा ऋतस्य त्वा व्यो-
 मन ऋतस्य (१) त्वा विभूमन ऋतस्य त्वा
 विधर्मण ऋतस्य त्वा सत्यायतस्य त्वा ज्यो-
 तिषे प्रजापतिर्विराजमपश्यत्तया भुतं च भव्यं
 चासृजत तामृषिभ्यास्तिरोऽध्यास्तां जमदाग्नि-
 स्तपसाऽपश्यत्तया वै स पृश्नान्कामानसृजत
 तत्पृश्नीनां पृश्निष्वं यत्पृश्नयो गृह्यन्ते पृश्निनिव-
 तैः कामान्वर्जमानोऽव रुन्धे वायुरसि प्राणः
 (२) नामेत्याह प्राणापानावेवाव रुन्धे चक्षु-
 रसि श्रोत्रं नामेत्याहाऽऽधुरेवाव रुन्धे रूपमसि
 बर्णो नामेत्याह प्रजामेवाव रुन्धे ऋतमसि
 सत्यं नामेत्याह क्षत्रमेवाव रुन्धे भूतमसि भव्यं
 नामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां गर्भः
 पशवो वा (३) अथ रुन्ध एतावद्वै पुरुषं परि-
 तस्तदेवाव रुन्धे ऋतस्य त्वा व्योमन इत्या-
 हेसं वा ऋतस्य व्योमेषामेवाभि जयत्युतस्य
 त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा ऋतस्य विभू-
 मान्तरिक्षमेवाभि जयत्युतस्य त्वा विधर्मण
 इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभि
 जयत्युतस्य (४) त्वा सत्यायेयाह दिशो
 वा ऋतस्य सत्यं दिशं एवाभि जयत्युतस्य
 त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य
 ज्योतिः सुधर्ममेव लोकमभि जयत्येतावन्तो

(विकृतिरूपद्वादशाहशेषपृश्निप्रहागिधानम्)

वै देवल्लोकास्तानेवाभि जयति दश सं पद्यन्ते
दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवात्राद्ये प्रति
तिष्ठति (५) ।

(ओमन ऋतस्य प्राणः पशुनेव विधर्म दिवमेवाभि जयत्युतस्य
षट्त्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽशोरदाभ्यस्य मन्त्रव्याख्यानमीरितम् ।

अथ पञ्चमेषमिष्टोमशेषं परित्यज्य विकृतिरूपस्य द्वादशाहस्य शेषाः पृश्नि-
ग्रहा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ प्राकृतं यजुर्मानमनुद्गत्य वायुरसि प्राणो नामेति दशाभिः पृश्नि-
ग्रहाणां मन्त्रैर्दश मानानि मिति ” इति ।

इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादीनि प्राकृतानि यजूषि सोमोन्मानकरणानि । तदे-
तद्यजुर्जातमुच्चार्य वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमस्योन्मानं कुर्यात् । पाठस्तु—

वायुरसि प्राण इति । हे सोम त्वं यजमानेन पीतः सञ्जशरीरमध्ये धारणा-
दिना वायोराप्यायनकारित्वाद्वायुरसि सामान्याकारेण वायुर्भूत्वा विशेषाकारेण
प्राणो नामासि । बहिर्निर्गमनशीलस्त्वमुच्छ्वासरूपोऽसि । तादृशस्त्वं सवितुः
प्रेरकस्य परमेश्वरस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मे मह्यमपानमन्तःप्रवेशवन्तं वायुविशेषं
दा देहि । तथा चक्षुः श्रोत्रधोराप्यायनकारित्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतो धातु-
र्देहोन्द्रियादिस्रष्टुराधिपत्ये स्थित्वा मह्यमायुर्देहि । तस्मात् शरीरावयवसौष्ठवलक्षणस्य
रूपस्य कान्तिलक्षणस्य वर्णस्य च हेतुत्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतस्तदुभय-
कारिणो बृहस्पतेराधिपत्ये स्थित्वा मह्यं पुत्रपौत्रादिरूपां प्रजां देहि । तथा
मनसा चिन्त्यमानस्य [ऋतस्य] वाचोच्चार्यमाणस्य सत्यस्य च हेतुत्वात्तदुभय-
रूपोऽसि । अतस्तदुभयपालकस्येन्द्रस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मह्यं बलं देहि । तथा
शरीरमध्ये यद्भूतं पूर्वं सिद्धं धातुवैषम्यं यच्च भव्यमितः परं भविष्यत्तदु-
भयसमाधानहेतुत्वात्तदुभयरूपोऽसि । अतस्तदुभयसमाधातृणां पितृणामाधि-

(विकृतिरूपद्वादशाहशेषपृश्निग्रहाभिधानम्)

पत्ये स्थात्वाऽपामोषधीनां च संबन्धी यो गर्भः पशुरूरस्तं घाः संपादय ।
हे सोम ऋतस्य व्योपने सत्यस्य विशेषेण रक्षणाय त्वां मिमे । ऋतस्य सत्यस्य
विभ्रमने विशेषेण बाहुल्याय त्वां मिमे । तथर्तस्य विधर्मणे सत्यस्य विशेषेण
धारणाय त्वां मिमे । तथर्तस्य सत्याय सत्यस्य सत्वाय प्रमादरूपानृत-
राहित्याय त्वां मिमे । तथर्तस्य ज्योतिषे सत्यस्य प्रकाशाय त्वां मिमे ।

तैरेतैर्दशभिर्मन्त्रैः सोमोन्मानरूपा ये पृश्निग्रहास्तान्विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिः पूर्वं विचार्य सृष्टेः साधनभूतां विराजमपश्यत् ।

वायुरसीत्यादिमन्त्रसमाष्टिर्दशसंख्योपेतत्वाद्दशाक्षरयुक्तच्छन्दःसाम्येन विराडित्युच्यते ।

तथा च विराजा भूतं भविष्यच्च जगदसृजत । कृत्स्नं जगत्सृष्ट्वा तत्र किञ्चि-
द्भूतं किञ्चिद्भविष्यदिति विभागमकरोदित्यर्थः । ततस्तां विराजमृषिभ्यो

न प्रकाशितवान् । तदा जमदाग्निस्तपः कृत्वा प्रजापत्यनुग्रहेण तां विरा-

जमपश्यत् । तथा विराजा स जमदाग्निः पृश्निन्धेनुस्वरूपान्कामान्भोगानसृजत ।

यस्माद्वायुरसीत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः पृश्निशब्दाभिधेयान्धेनुरूपान्भोगानसृजत

तस्मात्कारणात्पृश्निनामकानां वायुरसीत्यादीनां पृश्निनाम संपन्नम् । पृश्नयः

कामधेनवः सृष्टाः यैर्मन्त्रैस्ते मन्त्राः पृश्नय इति निर्बक्तुं शक्यत्वात् । अथ विधत्ते—

यत्पृश्नय इति । ग्रहणं नाम न पात्रेषु सोमरसस्य धारणं किंतु, नद्धस्य

सोमस्योन्मानम् । पृश्निशब्दाभिधेयैर्वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैर्ग्रहीतव्याः सोमभागाः

पृश्नयस्ते च गृह्यन्ते । ग्रहीतव्या इत्यर्थः । तैरुन्मानलक्षणैर्ग्रहैर्यजमानः काम-

धेनुसदृशान्भोगान्प्राप्नोति । तत्र प्रथममन्त्रेण प्राणापानपोषणलक्षणं कामं

दर्शयति—वायुरसीति ।

द्वितीयमन्त्रेण चक्षुःश्रोत्रस्थैर्षहेतोरायुषः प्राप्तिं दर्शयति—चक्षुरसीति ।

तृतीयमन्त्रेणावयवसौष्टवकान्तिभ्यामुपेतायाः प्रजायाः संपत्तिं दर्शयति—

रूपमसीति । चतुर्थमन्त्रेण मानसवाचिकसत्यसाधनस्य संपत्तिं दर्शयति—

ऋतमसीति । पञ्चममन्त्रेण भूतभविष्यदस्वास्थ्यपरिहारहेतूनां पशूनां

प्राप्तिं दर्शयति—

भूतमसीति । अपामोषधीनां गर्भं घा इति तस्मिन्मन्त्रे समाज्जातं

तत्र तृणोदकपरिणामरूपत्वात्पशव एव तादृशो गर्भ इह विवक्षितः ।

(गवानयनगतपरःसंज्ञकातिग्राह्यविशेषामिधानम्)

पञ्चममन्त्रफलमुपसंहरति—

एतावद्वा इति । प्राणाद्यनस्वास्थ्यप्रभृति पशुप्रातिपर्यन्तं वावत्फलमु-
क्तमेतावदेव पुरुषं परिवो वर्तते । पुरुषस्य सर्वतोऽपेक्षितं फलमित्यर्थः ।उत्तरस्मिन्मन्त्रपञ्चके व्योमन इत्यादिभिः पञ्चभिश्चतुर्थ्यन्तपदैर्लोकत्रयस्य
दिशां स्वर्गस्य च विकसितत्वात्तद्विजयः फलमित्येतद्दर्शयति—

ऋतस्य सति । ऋतशब्दः सत्यवाची ।

कामप्रापके पूर्वमन्त्रपञ्चके लोकजयहेतावुत्तरमन्त्रपञ्चके चावस्थितां संख्यां
प्रशंसति—वक्ष्य समिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

वायुर्दश द्वादशाहे पृश्निग्रहणमन्त्रकाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यलैखिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वेषा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धत तत्परैरवा-
रुन्धत तत्पराणां परत्वं यत्तरे गृह्यन्ते यदेव
यद्यज्ञेन नावरुन्धे तस्यावरुद्धं यं प्रथमं गृह्णा-
तीममेध तेन लोकमभि जयति यं द्वितीयमन्त-
रिक्षं तेन यं तृतीयममुमेध तेन लोकमभि
जयति यदेते गृह्यन्त एषां लोकानामभिजित्यै
(१) उत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाश्चो गृह्यन्तेऽभि-
जित्यैवेमाँल्लोकान्पुनरिषं लोकं प्रत्यवरोहन्ति
यत्पूर्वेष्वहःस्वितः पराश्चो गृह्यन्ते तस्मादितः
पराश्च इमे लोका यदुत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाश्चो
गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्वाश्च इमे लोकास्तस्मादया-

(गवामयनगतपरःसंज्ञकातिशयविशेषाभिधानम्)

तयान्नो लोकान्मनुष्या उप जीवन्ति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति कस्मात्तस्याद्दभ्य ओषधयः सं-
भवन्तोषधयः (२) मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं
प्रजा अनु प्र जायन्ते इति परानन्विति ब्रह्मा-
द्यद्गृह्णात्यद्दभ्य ओषधीभ्यो गृह्णातीति तस्मा-
द्दभ्य ओषधयः सं भवन्ति गद्गृह्णात्योष-
धीभ्यस्त्वा प्रजापतिं गृह्णातीति तस्मादोषधयो
मनुष्याणामन्नं यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजाप-
तये गृह्णातीति तस्मात्प्रजापतिं प्रजा अनु प्र
जायन्ते (३) ।

(अभिजित्या ओषधयोऽष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णाय जुषेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पृश्निग्रहाख्या उन्मानविशेषाः पञ्चमे श्रुताः ।

अथ षष्ठे गवामयनगताः परःसंज्ञका अतिशयविशेषा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ त्रिषु परःसामसु त्रिणितिश्रान्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यद्दभ्यस्त्वौ-
षधीभ्यो जुष्टं गृह्णातीति प्रथमेऽहनि गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्य इति
द्वितीये प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये इति तृतीय एतानेवाऽऽवृत्तानवांसामसु
तानूर्ध्वानावृत्तांश्च विषुवति ” इति ।

अस्ति गवामयनं नाम संवत्सरसत्रं, तस्य पूर्वमासषट्कमुत्तरमासषट्कं
चेति द्वौ मासौ, तयोर्मध्ये विषुवत्संज्ञकमेकं प्रधानमहर्भवादि । तस्य चाह्नः
पूर्वभावीनि परःसामनामकानि त्रिण्यहानि भवन्ति । तानि पूर्वस्य मासष-
ट्कस्यान्तिमानि । तथा विषुवतोऽह्ने उत्तरभावीन्यनन्तराण्यर्वाक्सामनामानि
त्रिण्यहानि भवन्ति । तान्युत्तरस्य मासषट्कस्याऽऽदिभूतानि । तत्रापि परः

(गवामयनगतपरःसंश्रुतिग्राह्यविशेषाभिधानम्)

सामनामकेषु त्रिष्वहःसु क्रमेणोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयोऽतिग्राह्याख्याः सोमरसा ग्रही-
तव्याः । अर्वाक्सामनामकेषु त्रिष्वहःसु तेषामेव मन्त्राणां विपरीतक्रमेण त्रयोऽ-
तिग्राह्या ग्रहीतव्याः । विषुवन्नामके तु मुख्यदिने सामन्नातक्रमेण विपरीतक्रमेण
चेत्येवं षडतिग्राह्या ग्रहीतव्याः । तानेतानतिग्राह्यान्विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यदिति । पुरा यज्ञमनुतिष्ठन्तो देवा विधास्यमानातिग्राह्यरहितेन
केवलेन यज्ञेन यत्फलं न प्राप्तवन्तस्तत्फलं पराख्यैर्ग्रहैराप्नुवन् । पारयन्त्य-
भीष्टसमाधिं गमयन्तीति पराः । विधत्ते—

यत्पर इति । समुदायाकारेण प्रशस्य विशेषाकारेण प्रशंसति—

यं प्रथमामिति । विषुवतोऽह्ने उपरितनेष्वहःसु विपरीतक्रमं विधत्ते—

उत्तरेष्वहःस्विति । अमुतोऽन्त्यार्वाञ्चो व्युत्क्रमस्थितान्गृह्णीयात् । तथा
सति पूर्वानुष्ठितैरनुलोमगतैर्ग्रहैः पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानभिजित्यैव पुनर्द्युलो-
काद्भूलोकं प्रत्यारूढवान्भवति ॥ अथाऽऽम्नातक्रमं विपरीतक्रमं च मिलित्वा
पुनः प्रशंसति—

यत्पूर्वेष्वहःस्विति । विषुवतोऽह्नेः पूर्वेष्वहःसु इतः प्रथमादतिग्रा-
ह्यादारभ्य क्रमेणैव पराञ्चो गृह्यन्ते । परमुत्तममश्नन्तीति पराञ्चः । प्रथमं
गृहीत्वा ततः परं द्वितीयोऽतिग्राह्यः । द्वितीयं गृहीत्वा ततः परं तृतीयोऽति-
ग्राह्यः । एते पराञ्चः । यस्मादेवं गृह्यन्ते तस्मादितो भूलोकादारभ्य त्रयो
लोकाः पराञ्च उत्तरोत्तरगतयो भवन्ति । विषुवत उत्तरेष्वहःस्वमुत्तृतीय-
ग्रहादावभ्यर्वाञ्चोऽधस्तना गृह्यन्ते । प्रथमेश्नि तृतीयो ग्रहो द्वितीयेऽहनि
द्वितीयो ग्रहस्तृतीयेऽहनि प्रथमो ग्रहः । त एतेऽर्वाञ्चः । यस्मादेवं तस्मादमुतो
द्युलोकादधस्तनोऽन्तरिक्षलोकस्तस्मादधस्तनो भूलोकः । त एतेऽर्वाञ्चो
लोका यस्मात्पराञ्चोऽर्वाञ्चश्च परस्परविलक्षणः अत एवापुनरावृत्तत्वादगतसाराः ।
तस्मान्मर्नुष्या अगतसारालोकानुपजीवन्ति । यानि स्थानान्युपभुक्तत्वेन गतसाराणि
भवन्ति तानि नापेक्षन्ते, किंत्वभुक्तपूर्वाणि नूतनानि स्थानान्यपेक्षन्ते ।

प्रथममन्त्रत्रयं विधातुं प्रस्तौति—

ब्रह्मवादिन इति । लोके सद्भयः सकाशादोषधय उत्पद्यन्त इति यत्तत्क-
स्मात्सत्याकुतः कारणात् । तथा मनुष्याणामोषधयोऽन्नामिति यत्तदपि कुतः
कारणात् । तथा प्रजापतिमनु प्रजाः प्रजायन्त इति यदेतदपि कुतः

(सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

कारणादित्येवं ब्रह्मवादिभिः पृष्टः कश्चिद्बुद्धिमान्परानन्वित्युत्तरं ब्रूयात् । परतोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रा उत्कृष्टत्वात्परशब्दाभिधेयाः । तदनुसारेण यथोक्तमेतन्नयं संपद्यते । तत्र प्रथमं मन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे प्रथमातिग्राह्य त्वामद्भ्यः सकाशाद्गृह्णामि । किमर्थम् । ओषधीभ्य ओषधयुत्पत्त्यर्थम् । अनेन मन्त्रेण प्रथमं गृह्णीयात् । यस्मादेवं गृह्णाति तस्माद्भ्यः सकाशादोषधयः सम्यग्भवन्ति । द्वितीयमन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे द्वितीयातिग्राह्य त्वामोषधीभ्यः सकाशाद्गृह्णामि । किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रजाजीवनार्थम् । अनेन द्वितीयातिग्राह्यं गृह्णीयात् । यस्मादेवं गृह्णाति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं भवन्ति ।

अथ तृतीयं मन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे तृतीयातिग्राह्य त्वां प्रजार्थं प्रजापत्यर्थं च गृह्णामि । प्रजाः सर्वा अपि प्रजापतिमाश्रित्य यथा प्रजापतेरन्नित्यनेनाभिप्रायेण गृह्णामीत्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पराभिधा अतिग्राह्यास्ते गवामयने त्रयः ।

तेष्वद्भ्य ओषधीभ्यश्च प्रजाभ्यश्चेति मन्त्रंकाः” ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयातिग्राह्ये तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवोऽनुमन्तुं तदनु यज्ञोऽमृत्युं यज्ञं छन्दांसि ते विष्वञ्चो व्यैकामन्त्सोऽमुराननु यज्ञोऽपाकामयज्ञं छन्दांसि ते देवा अमन्यन्तामी वा इदमभूवन्यद्वयं स्म

(सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्सोऽश्रवीत्प्रजाप-
 तिश्छन्दसां वीर्यमादाय तः प्र दास्यामीति
 स छन्दसां वीर्यम् (१) आदाय तदेभ्यः
 प्रायच्छत्तदनु छन्दाश्स्थपाक्रामच्छन्दाश्सि
 यज्ञस्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा य एवं छन्दसां
 वीर्यं वेदाऽऽश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजा-
 महे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कर्मध्वर्युरा
 श्रावयतीति छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादेतद्वै (२)
 छन्दसां वीर्यमा श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये
 यजामहे वषट्कारो य एवं वेद सवीर्यरेव
 छन्दोभिरर्चति शक्तिं चाच्यति यदिन्द्रो वृत्रम-
 हन्नमेध्यं तद्यद्यतिनिपावपदमेध्यं तद्यथ कस्मा-
 द्देन्द्रो यज्ञ आ सश्स्थातोरित्याहुरिन्द्रस्य वा
 ष्पा यज्ञिया तनूर्यद्यज्ञस्तामेव तद्यजन्ति य
 एवं वेदोपनं यज्ञो नमति (३) ॥

(छन्दसां वीर्यं वा एव तदष्टौ च) ।

इति छण्डयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादिमन्त्रविधिः)

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठे प्रोक्ता अतिग्रासा गवामघनिकाऽपः ।

अथ सप्तमे सोमाङ्गत्वेनाऽऽश्रावयेत्यादयो मन्त्रा विधीयन्ते—

प्रजापतिरिति । कदाचित्प्रजापतिर्देवानसुरांश्च पुराऽसृजत सृष्टवान् । ताननु-
त्तन यज्ञोऽप्यसृज्यत । यज्ञमनु च्छन्दांसि च ससर्ज । तदानीं ते देवा परस्परैक-
मत्पाभावादिष्वश्रो नानागतयो भूत्वा व्यक्रामन्बिबिधं देशं गताः । अथ स
यज्ञोऽसुराननुसृत्य देवेभ्योऽपाक्रामत् । तं च यज्ञमनुसृत्य च्छन्दांस्यपि देवेभ्योऽ-
पाक्रामन् । तदानीं ते देवाः परस्परैकमत्प्यं प्राप्यैवं विचारितवन्तो वयं यदैशर्षं
प्राप्य स्थिताः स्मस्तदिदं सर्वं प्राप्यासुरा एवेदानीमन्विति ता अभवन्निनि विचार्य
ते देवास्तथाविधं परिभवमन्मानाः प्रजापतिमुत्पावन् । अथ देवैरुषसेवितः
प्रजापतिस्तान्पत्नैवमब्रवीत् । छन्दसां वेदिकमन्त्राणां मध्ये वीर्यं तारमादाय
युष्मभ्यं तत्पदास्त्वमीत्युक्त्वा तथैव कृतवान् । अथ तद्वीर्यमनु सर्वाणि च्छन्दां-
स्यसुरेभ्योऽपक्रम्य देवान्प्राप्नुवन् । तानि च्छन्दांस्वनुसृत्य यज्ञोऽप्यसुरेभ्योऽपक्रम्य
देवान्प्राप्नोत् । ततो देवा विजयिनोऽभवन्सुरास्तु पराभूताः । अथ
मन्त्राविधत्ते—

य एवं छन्दसामिति । यो वीर्यं वेद स स्वयमेव विजयी भवति ।
तस्य भ्रातृव्यः पराभवति । तस्माद्वीर्यं विदित्वा प्रमुञ्चति । आश्रावयेत्यादि-
मन्त्रपञ्चकं तद्वीर्यम् । एतेषां मन्त्राणामर्था यो वै सप्तदशमित्यस्मिन्ननुवाके
[सं० का० १ प्र० ६ अ० ११] प्रपञ्चिताः । इष्ट्यङ्गत्वेन तत्र विधिः ।
अत्र तु सोमाङ्गत्वेन । सोमस्येष्टिविकारत्वाभावेन चोदकात्ते मन्त्रा अप्राप्ताः ।

इदानीं तानेतान्मन्त्रान्प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । कस्मै कस्मै कामाय प्रयोजनायाध्वर्युराश्रावणं
करोतीति ब्रह्मवादिभिः पृष्टो बुद्धिमानुत्तरं ब्रूवात् । प्रजापतिनोद्धृतवीर्याणां
छन्दसां पुनर्वीर्यप्राप्तिलाभायाध्वर्युराश्रावयतीत्युत्तरम् । स एवोत्तरवादी वीर्यं
दर्शयितुमाश्रावयेत्यादिकमनुवदति । इदानीं वीर्यवदनं प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अस्मिन्यज्ञे लोकव्यवहारे वा वीर्यवेदी यत्किञ्चिद्देवादिकं
पूजयति तत्सर्वं सवीर्यैरेव च्छन्दोभिः पूजितवान्भवति ।

(अवभृथाङ्गहोमाद्यभिधानम्)

अथैतैर्मन्त्रैर्युक्तं यज्ञं प्रशंसति—

यदिन्द्रो वृत्रमिति । इन्द्रो वृत्रं हतवानिति यत्तदेतद्वधरूपममेध्यमयाज्ञि-
यम् । किंचायमिन्द्रो यतीनपावपत्सालावृकेभ्यः यत्तद्वदिति यत्तदपि पापरू-
पत्वादयज्ञियम् । अथैवं सति कस्मात्कारणात् यज्ञ आ संस्थातोः समाप्तिपर्य-
न्तमैन्द्रः संपन्न इति ब्रह्मवादिन आहुः । तत्र बुद्धिमानेवमुत्तरं ब्रूते—इन्द्रस्य हि
दे तन्वावयाज्ञिया यज्ञिया च । राज्यं कुर्वती क्षत्रादीन्हिसन्ती तनूरयाज्ञिया ।
सा च राजसी । यज्ञ इति यदेषेन्द्रस्यैव याज्ञिया यज्ञार्हा तनूः । सा च सात्त्विकी
वक्ष्यत इति । यज्ञे हविषा पूजनीयो यज्ञाङ्गदेवतारूपः सात्त्विकविग्रह इत्यर्थः ।
तत्तस्मिन् यज्ञे तामेव सात्त्विकीं यज्ञार्हां तनूं यजमानाः प्रयजन्ति । यज्ञरूपतनुवेदनं
प्रशंसति—य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आश्रावयेत्यादयोऽत्र पञ्च मन्त्रा उदीरिताः ।

आश्रावणादि सोमार्थमत्र प्राक्तनमिष्टिगम् ” ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवयि वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं
पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम् । आ वृश्च्यते वा
एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः शतकृत्याथा-
यन्नावभृथमवैत्यायुर्दा अग्ने हविषो जुषाण
इत्यवभृथमवैष्यञ्जुहुयादाहुत्यैवैनौ शमयति
नाऽऽतिमाच्छति यजमानो यत्कुसीदम् (१)
अप्रतीत्तं मयि येन यमस्य बालिना चरामि ।
इहैव सन्निरवदये तदेतत्तदग्रे अनृणो भवामि ।

(अवभृथाङ्गहोमाद्यभिधानम्)

विश्वलोप विश्वदावस्य त्वाऽऽमञ्जुहोम्यग्धा-
 देकोऽहुतादेकः समसनादेकः । ते नः ऋणवन्तु
 भेषजं सदः सहो वरेण्यम् । अयं नो वभसो
 पुरः सस्फानो अभि रक्षतु । गृहाणामसमत्यै
 बहवो नो गृहा असन् । स त्वं नः (२) नभ-
 सस्पत ऊर्जे नो धेहि भद्रया । पुनर्नो नष्टमा
 क्वाधि पुनर्नो रयिमा क्वाधि । देव सस्फान
 सहस्रपोषस्येशिषे स नो रास्वाज्यानिः राय-
 स्पोषः सुवीर्यः संवत्सरीणाः स्वस्तिम् ।
 अग्निर्वाव यम इयं यमी कुसीदं वा एतद्यमस्य
 यजमान आ दत्ते यदोषधीभिर्वेदिः स्तृणाति
 यदनुपौष्य प्रघायाद्ग्रीववद्धमेनम् (३) अमु-
 ष्मिँल्लोके नैनीयेरन्यत्कुसीदमप्रतीत्तं मयीत्यु-
 पौषतीहैव सन्यमं कुसीदं निरवदायानृणः
 सुवर्गं लोकमेति यदि मिश्रमिव चरदञ्जलिना
 सक्तुन्प्रदाव्ये जुहुयादेष वा अग्निर्वैश्वानरो
 यत्प्रदाव्यः स एवैनं स्वदयत्यह्नां विधान्यामि
 काष्टकायामपूपं चतुःशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन
 कक्षमुपौषेद्यदि (४) दहति पुण्यसर्म भवति
 यदि न दहति पापसर्ममेतेन ह स्म वा ऋषयः
 पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुप यन्ति यो वा उप-
 द्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं विद्वान्यजते
 सममुष्मिँल्लोके इष्टापूर्वकं यत्ते षोऽप-

(अबभृथाङ्गहोमाभिधानम्)

द्रष्टा वायुरूपश्चोताऽऽदित्योऽनुरूपाता तान्य एवं
 विद्वान्यजते सममुष्मिँल्लोक इष्टापूर्तेन गच्छतेऽयं
 नो नभसा पुरः (५) इत्याहाभिर्वै नभसा
 पुरोऽग्निमेव तदाहैतन्मे गोपायेति स त्वं नो
 नभसस्पत इत्याह वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव
 तदाहैतन्मे गोपायेति देव सःस्फानेत्याहासौ
 वा आदित्यो देवः सःस्फान आदित्यमेव
 तदाहैतन्मे गोपायेति (६) ।

(कुसीदं त्वं न एनमोषेद्यदि पुर आदित्येष तदाहैतन्मे गोपायेति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोमाङ्गश्रावणादीनां मन्त्राणां सप्तमे विधिः ॥

अथाऽष्टमेष्वभृथाङ्गहोमादयो वक्तव्याः ।

कल्पः—“ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यबभृथमवैष्यन्नाहेवनीधे हुत्वा ”
 इति । पाठस्तु—

आयुर्दा अग्ने इति । हेऽग्ने त्वमायुर्दा एधि यजमानस्याऽऽयुष्प्रदो भव ।
 कीदृशस्त्वम् । हविषो जुषाणो हविः सेवमानो घृतप्रतीको घृतोपक्रम
 आधारप्रयाजादीनां घृतेन हूयमानत्वात् । घृतयोनिरवसानेऽप्यनूषाजादौ
 घृतमेव योनिर्ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिः । तादृशस्त्वं मधु
 स्वादुतमं चारु शोधितत्वेन निर्मलं गव्यं घृतं पीत्वा पिता पुत्रमिवेमं
 यजमानमभितो रक्ष । अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

आ वृश्च्यते वा इति । एनयोराहवनीयगार्हपत्यबोर्हविः पक्वं कृत्वाऽ-
 नावभृथहविषो वारुणपुरोडाशस्य पक्वस्य होममकृत्वाऽन्यत्र जलसमीपेऽ-
 वभृथकर्मार्यं गच्छतीति यदेनेनापराधेन यजमान आहवनीयगार्हपत्याभ्याम-

(अवभृथाद्गृहोमाद्यभिधानम्)

ग्निभ्यां विच्छिन्नो भवति । अतोऽवभृथं जिगमिषुरायुर्दा अग्र इति मन्त्रेणाऽऽ-
ज्यमाहवनीये जुहुयात् । एतथैवाऽऽहुत्यैनावाहवनीयगार्हपत्यौ शान्तौ करोति ।
तयोः शान्तयोः सतोर्यजमान आर्तिं न प्राप्नोति । कल्पः—“ आहवनी-
यादुल्मुकमादाय वेदिमुपौषति यत्कुसीदमप्रतीत्तामिति ” इति ।

अवभृथोदयनीयानूबन्ध्याख्येभ्यः कर्मभ्य ऊर्ध्वमयं वेदिदाहः । मन्त्रपाठस्तु—
यत्कुसीदामिति । यत्कुसीदमृणमप्रतीत्तमनर्पितं मयि वर्तते, येन यमस्य
बलिनोत्तमर्णस्य बलिः प्रत्यर्पणीयमृणं येनाहमृणेन युक्त इदानीं वर्ते तदेतदृण-
मिहैव सन्नस्मिन्नेव जन्मनि यज्ञदेशे वर्तमानो निरवदये निःशेषेणापाकरोमि ।
तत्तेनैव कारणेन हेऽग्ने यमरूपादुत्तमर्णादहमनृणो भवामि ।

कल्पः—“ यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सकृन्पदाव्ये जुहुयाद्विश्वलोप
विश्वदावस्य त्वेति ” इति ।

अग्निपक्षे यदङ्गं संकीर्णमिव यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य सांकर्यस्य परिहाराय
वेदिदाहः दावाग्नौ सकृन्ञ्जलिना जुहुयात् । मन्त्रपाठस्तु—

विश्वलोप इति । हे विश्वलोप सर्वस्य पापस्य विनाशक हे सक्त्वञ्जले
विश्वदावस्य कृत्स्नपापदहनाय प्रवृत्तस्य दावाग्नेरासन्नास्ये त्वां जुहोमि । अनेन
होमेन संतुष्टा अग्रयस्त्रयस्तेष्वेकोऽग्धं होमेनाऽऽगतमर्त्तीत्यग्धात् । अहुतं होम-
रहितमर्त्तीत्यहुतात्तादृश एकः । समसनं समस्तमप्यर्त्तीति समसनात्तादृश एकः ।
ते त्रयोऽप्यग्धयोऽस्माकं भेषजं कृण्वन्तु । क्षुधः परिहारं कुर्वन्तु । तथा सदो
निवासस्थानं कुर्वन्तु । सहो बलं कुर्वन्तु । वरेण्यं वरण्यं धनादिकं
श्रेष्ठं कुर्वन्तु ।

कल्पः—“ अयं नो नभसा पुर इत्येतैर्यथाब्राह्मणमुपस्थाय ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अयं नो नभसेति । अयमाग्निः पुरो वर्तमानो नभसा संस्फानस्तेजसा
धर्षमानो नोऽस्मानभिरक्षतु । किमर्थं गृहाणामसमर्त्यै समर्तिः सम्यग्विनाशस्तद्राहि-
त्यार्थम् । ततोऽग्निरक्षणान्नोऽस्माकं बहवो गृहा असन्सन्तु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

स त्वं नो नभस इति । नभसस्यत आकाशस्य पालक हे वायो स त्वं
नोऽस्मभ्यं भद्रयाऽनुग्रहरूपया वाचोर्जं देहि अन्नादिरसं प्रयच्छ । किंचास्माकं
नष्टमन्नादिरसं पुनराकृधि आनीय देहि । पुनरप्यस्मभ्यं रयिमपेक्षितं धनमानीय
देहि । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(अवभृथाङ्गहोमाद्यभिधानम्)

देवेति । हे संस्फान सम्यगभिवृद्धियुक्ताऽऽदित्य देव त्वं सहस्रपोष्यस्य
सहस्रसंख्याकधनपश्वादिपुष्टेरीशिषे प्रभुर्भवसि । स त्वं नोऽस्मभ्यं रास्व देहि ।
किं किमिति तदुच्यते—अज्यानिमक्षीणत्वं दारिद्र्याभावं रायस्पोषं धनपुष्टिं
सुवीर्यं शोभनापत्यं संवत्सरीणां तत्तत्संवत्सरसंबद्धां स्वरितमनिष्टनाशरूपां
संपदं च । अथ वेदिदाहं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निधावेति । यमस्य बलिना चरामीत्यस्मिन्मन्त्रेऽग्निधीयमानो यमोऽग्निरेव ।
तस्य होमाधारत्वेन नियतत्वात् । इयं वेदिरूपा भूमिर्यमी । यजमानो वेदिमधग्भ्रा
भूमिर्निर्गत्य प्रयाणं कुर्यात्तदानीं यमस्य भृत्या गले रज्ज्वा बद्धमेनं यजमानं स्वर्ग-
लोकं भृशं नयेयुः । इदानीं दाहं विधत्ते—

यत्सुसीदमिति । उपौषति दहेदित्यर्थः । इहैवास्मिन्नेव जन्मनि यज्ञप्रदेश
एवावस्थितः सन्यमं प्रति विद्यमानं कुसीदमृणं निःशेषमनेन दाहेनापाकृत्यानन्त-
रमृणरहितः स्वर्गं प्राप्नोतीति । विश्वलोपेतिमन्त्रेण होमं विधत्ते—

यादि मिश्रमिबेति । यद्यङ्गजातं संकीर्णमेव यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य सांक्र-
म्यस्य परिहाराय वेदिदाहके दावाभौ सकूनञ्जलिना जुहुयात् । एष एवाग्निर्वै-
श्वानरः सर्वपुरुषसंबद्धः सर्वपुरुषापेक्षितव्यवहाराय पर्याप्तत्वात् । स एवाग्निः
सक्तुहोमेन तुष्टो मिश्रचारिणमेनं यजमानं स्वदयति स्वादू करोति । मिश्रणदोषर-
हितं करोतीत्यर्थः । अथ वेदिदाहप्रसङ्गेन बुद्धिस्थमन्यदपि किञ्चिदाहरूपं कर्मा-
न्तरं विधत्ते—

अह्नां विधान्यामिति । एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी । सा चाह्ना
विधानी प्रतिषदादितिथीनां प्रवर्तयित्री । संवत्सरनामकस्य पुरुषस्य पत्नीत्वात् ।
अत एवान्यत्र श्रूयते—“ एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका ” इति ।
अथवा गवामयने संवत्सरसन्ने यान्यहान्यनुष्ठेयानि कर्माणि तेषामिदं प्रवर्तयित्री ।
तदारम्भकालत्वात् । अत एवान्यत्र श्रूयते—“ संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एका-
ष्टकायां दीक्षेरम् ” इति । द्विप्रस्थः शरावः । तथाविधशरावचतुष्टयपरिमित-
वर्षनिमित्तमपूपमेकाष्टकायां षक्त्वा तेनात्यन्तमुष्णेनपूपेन षरेद्युः प्रातररण्ये
कक्षं दहेत् । अपूपस्योपर्युमुल्कं प्रक्षिप्य तस्योपरि जीर्णतृणं प्रक्षिपेत् । तदेत-
त्सर्वं कक्षमध्ये कर्तव्यम् । तथा कृते सति यद्ययमपूपाम्निः कृत्स्नं कक्षं दहति
तदानीं यत्कार्यमुद्दिश्येद् दहनं कृतं तत्कार्यं पुण्यसमं भवति । सम्यक्पारं मच्छ-
तीत्यर्थः । अदाहे तु पापसमं तत्कार्यं विनश्यति ।

(वृषालम्भाख्यकर्माभिधानम्)

कक्षदहनेन यदेतदाभिवृद्धिज्ञानं तदेतद्रवामयनादिप्रौढकर्मारम्भे परिक्षणीयमित्येतद्दर्शयति—

एतेन हेति । एतेन कक्षदाहरूपेण निर्विघ्नसंपूर्तिज्ञानेन निश्चित्य दीर्घं संवत्सरसत्रादिकं प्रौढं कर्म पूर्वं महर्षयः प्रारम्भन्ते ।

अथायं नो नभसेत्याद्युपस्थानमन्त्रत्रयं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यो वा उपद्रष्टारमिति । इष्टं श्रौतं कर्म पूर्वं स्मार्तं कर्म । तदुभयफलेन स्वर्गलोके संगच्छते । कोऽसौ योऽग्न्यादीनामुपद्रष्टादिरूपतां ज्ञात्वा यजते तस्ये-
यमिष्टापूर्तफलसंगतिः । अथ मन्त्रान्व्याचष्टे—

अयं नो नभसेति । पुरोदेशे नभसा ज्वालया युक्तोऽग्निर्दृश्यतेऽतोऽग्निर्नभसा पुर इतिशब्दाम्ब्यां विवक्ष्यते । तादृशमग्निमेव प्रत्युपस्थाता मदीयमेतत्कर्मफलं गोपायेति प्रार्थितवान्भवति । नभसि संचारेण तत्पालकत्वाद्वायुरेव नभसस्पतिः । राशिभिः सर्वत्राभिवर्धमानत्वादादित्य एव देवः संस्फानः । अत्राऽऽयुर्दा इति मन्त्र उरु* हि राजेत्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्यः । यत्कुसीदमित्यादिमन्त्रास्तु तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आयुस्त्ववभृथमेप्सोर्होम आहवनीयके ।

यत्कु वेदिं दहेत्तत्र विश्वं सक्त्वाहुतिर्भवेत् ॥

अयं त्रिभिरुपस्थानं षण्मन्त्रा अष्टमे स्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एतं युवानं परिं वो ददामि तेन ऋडन्ती-
श्वरत प्रियेण । मा नः शाप्त जनुषा सुभागा
रायस्पोषेण समिषा मदेम । नमो महिम्न उत
चक्षुषे ते मरुतां पितस्तदहं गृणामि । अनु
मन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु

(वृषालम्भाख्यकर्माभिधानम्)

हव्यम् । देवानामेष उपनह्ण आसीदपां गर्भ
 ओषधीषु न्यक्तः । सोमस्य द्रुप्तमवृणति
 पूषा (१) बृहन्नद्रिरभवत्तदेषाम् । पिता
 वत्सानां पतिरध्वियानामथो पिता महतां
 बर्गराणाम् । वत्सो जरायु प्रतिधुक्पयिष
 आमिक्षा मस्तु घृतमस्य रेतः । त्वां गावोऽ-
 वृणत राज्याय त्वां ह्वन्त मरुतः स्वर्काः ।
 वष्मक्षत्रस्य ककुभिं शिश्रियाणस्ततो व उग्रो
 वि भञ्ज वसूनि । व्यृद्धेन वा एष पशुनां
 यजते यस्यैतानि न क्रियन्त एष ह त्वै समृ-
 द्धेन यजते यस्यैतानि क्रियन्त (२) ।

(पूषा क्रियन्त एषोऽष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे केदिदाहोऽयं प्राधान्येन प्रपञ्चितः ।

अथ नवमे वृषालम्भाख्यं किञ्चित्कर्माभिधीयते ।

कल्पः--“ वृषभे गोषु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेत्पिशङ्गरूपस्तन्नस्तुरीपमित्ये-
 नाभ्यापथेन गोष्वपि सृजत्येतं युवानमिति ” इति ।

पिशङ्गरूपस्तन्नस्तुरीपमित्येतौ नात्रत्यौ । एतं युवानमित्यत्रत्यः । तत्पाठस्तु-

एतं युवानमिति । हे गावो वो युष्मभ्यमेतं युवानं वृषममहं परिददामि ।

तेन प्रियेण सह क्रीडन्तीश्वरत । नोऽस्मान्मा शाप्त । यतो यूयं जनुषा सुभागा
 जन्मनैव सुष्टु भागवत्यस्ततोऽस्माकं शापो भवतीभिर्न कार्यः । किंतु तरुणं

(वृषालम्भास्यकर्माभिधानम्)

दत्तवानित्यनुग्रहः कार्यः । युष्माकं प्रसादादयं धनपुष्ट्याञ्जेन च संभवेम सम्य-
ग्यथा भवति तथा हृष्टाः संभवेम ॥ कल्पः—“ अथ जीर्णमालम्बते प्राजा-
पर्यमेन्द्रं त्वाष्ट्रं वा नमो महिम्न इति उपाकरणेऽनुवर्तयते तृतीयया वर्षा जुहोति
चतुर्थ्यां हविः पञ्चम्यां सौविष्टकृतम् ” इति ।

एवं युवानमित्यनुवाकादिपपेक्ष्य तृतीयादिव्यवहृत्सुः । तत्रोपाकरणमन्त्रपाठस्तु—
नमो महिम्न इति । हे मरुतां पितर्देवानां जनक प्रजापते त्वदीयां
सृष्ट्यादिरूपाय महिम्ने नमः । उतापि च चक्षुषे वृष्टिरूपाय सर्वगोचरज्ञानाय
त्वदीयाय नमः । तन्मन्त्रियं विवक्षितमहं घृणामि तुभ्यं ब्रवीमि । तच्च मरुक्तं
त्वमनुमन्यस्व । सुमजा शोभनेन यज्ञसाधनेन वृषभेण वयं यजाम । इदं वृष-
भरूपं इन्द्रं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु । वषाहोममन्त्रपाठस्तु—

देवानामेष इति । एष वृषभो देवानामुपनाहो बन्धनहेतुरासीत् । इन्द्रा
बलीवेदां इवास्मिन्वृषभे देवाः प्रीत्यतिशयेन सक्ता इत्यर्थः । स च वृषभो
हुतः सम्भवेष्वपां संबन्धी गर्भो भूत्वा पुनरोषधीषु न्यक्तो वृष्टिरूपेणाधोमुखः
पतितः । सोऽयं जलरूपो गर्भः कथं संपन्न इति तदुच्यते—पूषा सोमस्य
द्रप्समवृणीताऽऽदित्यः सलिलात्मनश्चन्द्रस्य द्रप्सं रश्मिभिर्गृहीत्वान् । तच्च
द्रप्सरूपं जलमेषां रश्मीनां संबन्धी बृहन्पौढोऽग्निः पर्वितसदृशो मेषोऽभवत् ।
देवानां प्रिय एष वृषभ आकृतिरूपेण बह्वो हुत आदित्यं प्राप्य रश्मिरूपेण
चन्द्रसंबन्धि जलं भूमौ वर्तमानं गृहीत्वा मेषरूपतामवलम्ब्य मेषोदरे जलरूपी
गर्भो भूत्वा वृष्टिरूपेणोषधीष्वधः पक्ति इत्यर्थः । अनेनाग्नौ प्रास्ताऽऽदृष्टिः
सम्यगित्यादिश्रुत्यर्थः संगृहीतो भवति । हृदयाद्यङ्गहोममन्त्रपाठस्तु—

पिता वत्सानामिति । ये गवां वत्सास्तेषामयं वृषभः पिताऽभिधानां
गवां पतिर्न केवलमिदानींतनानां कालानां पिताऽथो अपि च महतां गर्गराणां
पिता । गम्भीरध्वनियुक्ता बहवो वृषभा गर्गरास्ते च शरीरवृद्ध्या महान्तः ।
पूर्वं ब्रह्माग्रपादानां महान्तो वृषभाः संपतास्तेषामप्ययं पिता । किंच गवा-
मुदरे गर्भरूपो यो वत्सो यच्च जराबुरूपं गर्भान्विकरणं यच्च प्रतिघुग्दोहन-
पात्रस्थं दुग्धं यच्च पयूष ऊधस्थममृतसमानं क्षीरं या चाङ्गमिक्षा रन्धनेन

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

निष्पन्ना यच्च मस्तु नवनीतं यदपि पक्कं घृतं तत्तत्त्वमस्य वृषभस्य रेव
एतद्विषयसारभूतरत्नपरिणामरूपम् । एवं महाभागो वृषभो देवांस्तर्पयत्वित्यभि-
प्रायः । सौविष्टकृतमन्त्रपाठस्तु—

त्वां गावोऽवृणतेति । हे वृषभ गावः सर्वांस्त्वां राण्यायावृणतास्माकमर्ष
राजा भवत्विति घृतवत्यः । स्वर्काः सुध्वर्चनीया मरुतो देवास्त्वां हवन्त
त्वामेष हविःस्वरूपमाहवयन्ति । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः ककुभि ककुत्तमाने
प्रधानभूते वर्ष्मञ्शरीरे शिश्रियाण आश्रित्य बलरूपेणावस्थितः क्षत्रियजातौ
प्रधानभूते राजविग्रहे त्वमेव बलरूपेणावस्थितोऽसि । यथा वृषभस्य
सर्वेषु पशुषु बलाधिक्यमेवं राजविग्रहस्य सर्वनियामकत्वं दृश्यत इति राज-
विग्रहेऽयं वृषभः स्थित इत्युपचर्यते । ततो राजसदृशस्त्वमुग्रो भूत्वा नोऽस्मदर्थं
शत्रूणां वस्तुनि तेभ्यो विभज । एतं युवानमित्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यानि यानि
कर्माणि तानि विधत्ते—

व्युद्धेन वा इति । यस्य यजमानस्यैतान्यङ्गानि क्रियन्त एव यजमानः
सर्वाङ्गसमुद्धेन पशुना यागं करोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

गोयूथे जीर्णवृषभस्याऽऽलम्भं यदि वाञ्छति ।

तदा युवानं वृषभं तत्रैतामिति योजयेत् ॥

नमोऽजीर्णमुपाकुर्याद्देवानां तद्वपाहुतिः ।

पिताऽङ्गहोमस्त्वां गावः स्विष्टकृतपञ्च वार्षिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता क्षत्राय वायुः
प्रजाभ्यः । बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योति-
ष्मतीं जुहोतु । यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो
योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यद्दरुता यस्यै तां देवः

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

समंजीगमम् । आ वर्तन वर्तयनि निवर्तन
वर्तयेन्द्रं नर्दबुद् । भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभिरा
वर्तया पुनः । वि ते भिनन्नि तकरीं वि योनिं
वि ग्वीन्यौ । वि (१) मातरं च पुत्रं च वि गर्भं
च जरारुं च । वहिस्ते अस्तु बालिति । उरु-
द्रम्सो विश्वरूप इन्दुः पवमानो धीरं आनर्जे
गर्भम् । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी
पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनाऽनु
प्रथताः स्वाहा । मही द्यौः पृथिवी च न
इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरी-
ममिः (२) ॥

(ग्वीन्यौ वि चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे जीर्णवृषभालम्भ उक्तोऽनुवाकके ।

अथ दशमे पशुप्रायश्चित्तविशेष उच्यते ।

कल्पः—“ यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत धाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती
जुह्या ” इति । यद्यतिरात्रादिषु पशुविकृतिभूतायां छाग्यां संज्ञायामि-
वमष्टापदी गर्भिणीति बुध्येत तदा द्वे आहुती जुहुयात् । पाठस्तु—

सूर्यो देव इति । सूर्यो देवो दिविषदामभिवृद्धयर्थं धाता देवः संज्ञाय
वदभिवृद्धयर्थं वायुः प्रजाभिवृद्धयर्थं बृहस्पतिः प्रजापतिपाप्स्यर्थं व्योतिष्पती
त्वां जुहोतु ।

कल्पः—“ अथैनामभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ” इति । पाठस्तु—

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

यस्यास्त इति । यस्यास्ते हरितो हतसारो हरितवर्णो वा गर्भः, योनिर्हिरण्यपी हतसारा हरितवर्णा वा, यस्यै यस्या अङ्गान्यहरुताऽपिहिता (कुटिलानि) तामिमां देवैः संगतां करोमि । कल्पः—“ आ वर्तन वर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमावृत्य ” इति । पाठस्तु—

आ वर्तनेति । वर्तन गर्भस्य प्रवर्तक हे देव गर्भमावर्तय । हे निवर्तन गर्भस्य निर्गमकृद्देव गर्भं निवर्तय निर्गतं कुरु । हे इन्द्रेश्वर नर्दबुद गर्भस्य शब्दावितर्निशामकपूर्वान्वित (?) भूम्या याश्चतस्रः प्रकृष्टा दिशस्तामिः पुन- गर्भमावर्तय वद्व्याप्तं कुर्वित्यर्थः । कल्पः—“ वि ते भिनद्मीति गर्भमाच्छिनत्ति ” इति । पाठस्तु—वि ते भिनद्मीति ।

हे वशे ते तव तकरिं विभिनद्मि विच्छिन्नद्मि योनिं च विभिनद्मि । गवील्पौ वृषणस्थानीयौ योम्यन्तर्गतगतिविशेषनिमित्तभूतौ प्रवर्तकौ मातरं पुत्रं गर्भं जरायु च विभिनद्मि विश्लेषयामि । कल्पः—“ बहिस्ते अस्तु बालित्यन्तरा सविधनी गर्भं निरस्य ” इति । पाठस्तु—

बहिस्त इति । हे (ते) बाल्बालहेतुप्राणवृत्तिरूप आत्मा बहिः सर्व- व्याप्यस्त्विति विभिनद्मीति पूर्वत्र हेतुः । कल्पः—“ उरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रमुपोहति ” इति । पाठस्तु—

उरुद्रप्स इति । उरुद्रप्सो बहुसारावयवो विश्वरूपो नानारूप इन्दुः शुक्रः पवमानः शुद्धरूपो धीरः स्थिरः । इन्द्रशो षः प्रजापशुरूपोऽवयवसंघात आनञ्ज गच्छतु गर्भं जननान्तरमित्यर्थः । कल्पः—“ एकपदी द्विपदीति पुर- स्तारिस्वदकृतो जुहोति ” इति । आज्यमित्यर्थः । पाठस्तु—

एकपदीति । एषा वशैकपद्यादिरूपा भुवनानि भूतजातान्यनुक्रमेण प्रथ- ताम् । कल्पः—“ गर्भं पुरोडाशं चोत्तरेण गार्हपत्यस्य शामित्रस्य वा शीते भस्मन्युपोष्य मही द्यौरिति शीतेन भस्मनाऽभिसमु(मु)ह्य ” इति । पाठस्तु—

मही द्यौरिति । महती द्यौः पृथिवी चेमं नो यज्ञं मिमिक्षतामातिश्रुतां नोऽस्मांश्च भरीमाभिर्भरणप्रकरैः पिपृतां पालयताम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

सूर्यो हुत्वाऽऽज्यं गर्भिण्या यस्या इत्यनुमन्त्रणम् ।

आवर्त गर्भमावृत्य वि ते गर्भं छिनत्ति हि ॥

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बाहिर्गर्भं निरस्योवोरन्तरा वी(रोर्वि)ति भाजनम् ।

एकहोमो मही भस्माच्छादनं गर्भडाशयोः ॥

अनुवाके तु दशमे मन्त्रा अष्टावुदीरिताः ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकावशोऽनुवाकः) ।

इदं वा॒मा॒स्ये ह॒विः प्रि॒यमिन्द्रा॑बृहस्पती ।
उ॒क्थं म॑दंश्च शस्यते । अ॒यं वां परि॑ पि॒च्यते
सोमं॑ इन्द्रा॑बृहस्पती । चा॒रुर्म॑दाय पी॒ब्ये ।
अ॒स्मे इन्द्रा॑बृहस्पती र॒यिं व॑त्तं शत॒ग्विन॑म् ।
अ॒श्वाव॑न्तं सह॒स्रिण॑म् । बृह॒स्पति॑र्नः परि॑
पातु प॒श्चादु॒त्तोत्तर॑स्माद॒धरा॑द॒घायोः । इन्द्रः
पु॒रस्ता॑दु॒त म॑ध्यतो नः स॒स्त्रा स॒खिभ्यो॑ वरि॒वः
कृ॒णोतु । वि ते वि॒ष्वग्वा॑स्त॒जूता॑सो अ॒ग्ने भा॒-
मा॑सः (१) शु॒चे शु॒चय॑श्चरन्ति । तु॒वि॒म्रक्षा॑-
सो दि॒व्या न॑व॒ग्वा व॑ना वनन्ति धृ॒षता॑ रु॒-
जन्तः । त्वाम॑ग्ने मानु॑षीरीडते विशो॑ होत्रा॒विदं
वि॒विचि॑ र॒त्नधा॑त॒मम् । गुहा॑ सन्तं सु॒भग
वि॒श्वदर्श॑तं तु॒विष्म॑णसं सु॒यजं॑ घृ॒तश्रिय॑म् ।
धा॒ता द॑दातु नो र॒यिमी॑शा॒नो ज॑र्गत॒स्पतिः॑ ।
स नः॑ पूर्णे॒न वा॑वनत् । धा॒ता प्र॒जाया॑ उ॒त्त
रा॒य ई॒शो धा॑तेदं वि॒श्वं भु॑वनं ज॒जान् । धा॒ता

पुत्रं यजमानाय दाता (२) तस्मा उ हव्यं
 घृतवद्विधेम । धाता ददातु नो रयिं प्राचीं
 जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुम-
 तिः सत्यराधसः । धाता ददातु दाशुषे वसूनि
 प्रजाकामाय मीढुषे दुरोणे । तस्मै देवा अमृ-
 ताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो अदितिः स-
 जोषाः । अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।
 अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुषे मयः ।
 अन्विदनुमते त्वम् (३) मन्यासै शं च नः
 कृधि । ऋत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयुंश्चि
 तारिषः । अनु मन्यतामनुमन्यमाना प्रजाव-
 स्तः रयिमक्षीयमाणम् । तस्यै वयं हेडसि
 माऽपि भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु ।
 यस्यामिदं प्रदिशि यद्विरोचतेऽनुमतिं प्रति
 भूषन्त्यायवः । यस्या उपस्थ उर्वन्तरिक्षः सा
 नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु (४) राकाम-
 हः सुहवाः सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा
 बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमा-
 नया ददातु वीरः शतदायमुक्थ्यम् । यास्तै
 राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे
 वसूनि । ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि
 सहस्रपोषः सुभगे रराणा । सिनीवाल्लि या
 सुपाणिः । कुहूमहः सुभगां विद्वनापसमस्मि-
 च्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु श्र-

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

वणं पितॄणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम ।

कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य

हविषाश्चिकेतु । सं दाशुषे किरतु भूरि वामः

रायस्पोषं चिकितुषे दधातु (५) ॥

(मामासो दाता त्वमन्तरिक्षः सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु
श्रवणं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुर्वसव एतद्वा अपां नामधेयं वायुरसि देवा वै
यद्यज्ञेन प्रजापतिर्देवासुरानायुर्दा एतं युवानः सूर्या देव इदं वामे-
कादश ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुरसि छन्दसां वीथे मातरं च पटत्रिंशत् ॥३६॥

हरिः ॐ ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे पाशुकं गर्भप्रायाश्चित्तमुदीरितम् ।

अथैकादशे याज्या[पुरोनुवाक्या]स्तनैन्द्राबार्हस्पत्यपुरोनुवाक्या—इदं वामास्थं
इति यं कामयेत राजन् यमनपोब्धो जायेतेति चरौ । पाठस्तु—

इदं वामास्थं इति । हे इन्द्राबृहस्पती इदं हविर्वामास्थे मियमस्तु हूयते
वा । उक्थं शस्त्रं मदो हर्षहेतुः प्रतिगरश्च शस्येन युवामे(वां प्र)वीत्यर्थः । तत्रैव
याज्या—

अयं वां परीति । अर्धं हवीस्तनः सोमो वां परिपिच्यते युवाभ्यामर्थे
परित्यज्यते । हे इन्द्राबृहस्पती चारुस्यं वां युवयोः पीतये मशय च परिपिच्यते ।

तत्रैव विकल्पिता पुरोनुवाक्या—

अस्मे इति । हे इन्द्राबृहस्पती युवामस्मभ्यं शतग्विनमश्वावन्तं सहस्रिणं च रयिं धत्तम् । तत्रैव याज्या—

बृहस्पतिर्न इति । बृहस्पतिर्नोऽस्मान्पश्चादुतापि चोत्तरस्माद्धराच्चाघायोर्हिं-
सकात्पातु । इन्द्रश्च पुरस्तादुत मध्यतो नः पातु । सखा सखिभ्योऽस्मभ्यं सखा
बृहस्पतिरिन्द्रश्च वरिवः सुखं कृणोतु । यस्याऽऽहिताग्नेरन्यैराग्निभिरग्नयः सःसृ-
च्यन्त इत्यत्र विविचीष्टौ पुरोनुवाक्या—

वि ते विष्वगिति । हेऽग्ने शुचे ते शुचयो दीप्तयो विष्वक्सर्वतो विच-
रन्ति । किदृशो वातजूतासो वायुना मेरिता भामासोऽन्याग्निमिश्रणेन क्रोधनशी-
लास्तुविप्रक्षासो बहूनां शोधका दिव्या द्युलोकस्थानार्हा नवग्वा नुतनगतयो
नित्याभिनवा इत्यर्थः । ध्रुवता रुजन्तो धर्षणेन बलात्कारेण वैगुण्यभङ्गं
कुर्वन्तः । तथाविधा दीप्तिविशेषा वनाऽऽस्मदीयानि वननीयानि हवीषि वनन्ति
संभजन्ताम् । तत्रैव याज्यामाह—

त्वामग्ने मानुषीरिति । हे सुभग सौभाग्ययुक्ताग्ने मानुषीर्विशो मनुष्यरूपाः
प्रजास्त्वामीडते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वां होत्राविदं होमविशेषाभिज्ञं विविचिं
मिश्रितानामग्नीनां विवेचकं रत्नधत्तमं रत्नमण्यादीनां धनानामतिशयेन संपादकं
गुहा गोप्येषु मन्वेषु स्थानेषु वा स्तुतं वर्तमानं विश्वस्य प्रदर्शयितारं तुविष्मणसं
सुप्रबृद्धमनस्कं सुयजं सुष्ठु यष्टुं शक्यं घृताश्रियं घृतसैक्लिमं ।

अथ देवैकारूपाणां हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तानि हवीषि
देविका निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ विहितानि । तेषां स्वरूपं तत्रैवाऽऽम्नातम्—
“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं
सिनीवार्यै चरुं कुह्वै चरुम् ” इति ।

तत्र प्रथमे हविषि पुरोनुवाक्यामाह—

धाता ददात्विति । धाता विश्वस्य धारयिता जगतस्पतिर्जगतः पालक
ईशानः परमेश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं ददातु । स परमेश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन समू-
चेन धमेन वाचनत्संभजतां संयोजयत्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

धाता प्रजाया इति । अयं धाता प्रजायाः पुत्रादेरीश ईष्टे स्वामी

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

भवति । उतापि च राय ईशे धनस्थापि स्वामी भवति । धाता सर्वमिदं भुवनं प्राणिजातं जजानोत्पादितवान् । स च धाता यजमानाय पुत्रं दास्यति । तस्माद् तथाविधायैव देवाय हव्यमिदं घृतवद्विधेम घृतयुक्तं करवाम ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

धाता ददातु न इति । स च धाता जीवातुमक्षितां जीवनाय पर्याप्तमक्षीणां प्राचीं प्रकर्षणास्मास्वनुकूलां रायिं नोऽस्मभ्यं ददातु । तत्पराधसः सत्येन यज्ञेनाऽऽराधका वयं देवस्य सुमतिमनुग्रहयुक्तं चित्तं धीमहि ध्यायेम पार्थयाम इत्यर्थः । अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

धाता ददात्विति । स धाता दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि ददातु । कीदृशाय । प्रजाकामाय दुरोणे स्वगृहे मीढुषे देवानामाज्येन सेचितवते । अमृता मरणरहिता विश्वे देवासः सर्वे देवाः सजोषाः समानप्रीतिरदितिर्देवाश्च तस्मै तथाविधयजमानार्थं संव्ययन्तां तद्गृहे संवृत्यावतिष्ठन्ताम् ।

अथ द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अनु नोऽद्येति । अद्यास्मिन्नियमनुमतिशब्दाभिधेया देवता नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेष्वनुमन्यतां देवानामग्रे प्रशंसत्वित्यर्थः । हव्यवाहमोऽग्निश्च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयो भवतां सुखं भावयतु । तत्रैव याज्यामाह—

अन्विदनुमत इति । हेऽनुमते त्वमन्विदन्वेव मन्यासै सर्वथेदमनुमन्यस्वत्यर्थः । किंच नोऽस्मभ्यं शं कृधि सुखं कुरु । किंच नोऽस्माकं दक्षाय क्रत्वे दक्षक्रतौ समृद्धमागे हिनु प्रीतियुक्ता भव । किंच नोऽस्माकमायुषि चिरकालजीवनानि प्रतारिषः प्रकर्षेण संपादय ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

अनु मन्यतामिति । अनुमन्यमाना सेयमनुमतिर्देवी प्रजावन्तं पुत्रादियुक्तमक्षीयमाणं क्षयरहितम् । एवंभूतं रायिं धनं (न) पोषमनुमन्यताम् । वयं तस्यै तस्या अनुमतेर्देव्या हेडसि क्रोधे स्थिता मा भूम । अपिशब्दादौदासीन्येऽपि मा भूम, किंत्वनुग्रह एव भूयास्म । सा च देवी सुहवा सुष्ट्वाह्वातुं शक्या सती नोऽस्मभ्यं क्षमं यच्छतु सुखं ददातु । अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्यामिदमिति । यज्जगद्विरोचते विविधं भासते तदिदं जगद्यस्यामनुम-
तिदेव्यां वर्तते । कीदृश्यां प्रदिशि प्रकर्षेण दिशत्याज्ञापयतीति प्रदिक्तस्याम् ।
अनुमत्याज्ञाधीनमशेषं जगदित्यर्थः । तामिमामनुमतिं प्रति आयवो गन्तारो
यजमाना भूषन्ति हविर्भिरलं कुर्वन्ति । किञ्च यस्या उपस्थः शरीरैकदेश-
स्तत्स्थानीयमुर्वन्तरिक्षं महदिदमाकाशं विश्वव्यापित्वेन तस्या अवस्थितत्वात् ।
सा न इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

राकामहमिति । सुहवां सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यां राकां देवीमहं सुष्टुती
शोभनया स्तुत्या हुव आह्वयामि । सुभगा सौभाग्ययुक्ता सा देवी नोऽस्माक-
माह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च बुध्यतामस्मदभिप्रेतमात्मनैव । किञ्चाच्छिद्यमान-
याऽविच्छिन्नया सूचीसदृश्याऽनुग्रहबुद्ध्याऽपः कर्म सीव्यतु निबिडं करोतु ।
निर्दोषं करोत्वित्यर्थः । ततः शतदायं बहुधनमुक्थ्यं स्तोत्रशस्त्रादिसहितं वीरं
पुत्रं ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यास्ते राक इति । हे राके तव याः सुमतयः सुपेशसः शोभनक्रिया-
युक्ताः सन्ति । किञ्च याभिः सुमतिभिर्दाशुषं यजमानाय वसूनि ददासि, अथा-
(द्या) स्मिन्यज्ञे सौमनस्ययुक्ता सती ताभिः सुमतिभिरनुग्रहरूपाभिर्नोऽस्मानुपा-
गह्यनुगृहाण । सुभग इति देव्याः संबोधनम् । किं कुर्वती देवी । सहस्रपोषं
रराणा सहस्रसंख्यायुक्तां पुष्टिं ददती ।

अथ चतुर्थे हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

सिनीवालीति । सिनीवाल्लि पृथुष्टुक इति पुरोनुवाक्या । या सुपाणिः
स्वङ्गुरिरिति याज्या । एतच्चोभयमग्निना रयिमश्रवदित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ पञ्चमस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

कुहूमहमिति । कुहूशब्दाभिधेयां देवतामहमस्मिन्यज्ञे जोहवीमि भृशमा-
ह्वयामि । कीदृशीं, सुभगां सौभाग्ययुक्तां विद्वानापसं विदितकर्माणं सुहवां
सुखेनाऽऽह्वातुं शक्याम् । सा कुहूर्देवी नः पितृणामस्मदीयानां पूर्वेषां श्रवणं
श्रोतुं योग्यं यशो ददातु । हे देवि तस्यास्ते तथाविधायास्तव हविषा विभेम
परिचर्यां करवाम । तत्रैव याज्यामाह—

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

कुहूदेवानामिति । इयं कुहूदेवी नोऽस्मदीयस्यास्य हविषश्चिकेतु तारं जानातु । कीदृशी कुहूदेवानां संबन्धि यदमृतं दर्शपूर्णमासादिहवीरूपं तस्य पत्नी पालयित्री । हव्याऽऽह्वानपृच्छार्हा । तादृशी देवी दाशुषे यजमानाय भूरि भूयिष्ठं वामं वननीयं पारलौकिकं फलं संक्रिरतु सम्यग्ददातु । किंच चिकितुषे त्वदीयमहिमानं ज्ञातवते यजमानाय रायस्फोषं दधातु धन-पुष्टिं संपादयतु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

भवेदिदं वामित्यैन्द्राबार्हस्पत्ये चतुष्टयम् ।

वि ते विविचिमद्यागे धातेत्येतच्चतुष्टयम् ॥

देविकास्वाद्ययागे स्यादन्वित्यनुमते चरौ ।

चतुष्टयं स्याद्राकां तु राकादेव्याश्चरौ तथा ।

सिनी या सु सिनीवाल्याः कुहूं कुह्वाश्च विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(वशागर्भनिमित्तपूर्वोक्तमन्त्राख्याख्याभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते यस्य हविरिति
रिच्यते सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्प-
तिना चैवास्य प्रजापतिना च यज्ञस्य व्यृद्ध-
मपि वपाति रक्षाशसि वा एतत्पशुः सचन्ते
यदेकदेवत्य आलब्धो भूयान्भवति यस्यास्ते
हरितो गर्भ इत्याह देवत्रैवैनां गमयति रक्षसा-
मपहत्या आ वर्तन वर्तयेत्याह (१) ब्रह्म-
णैवैनमा वर्तयति वि ते भिनाग्नि तकरीमि-
त्याह यथायजुरैवैतदुरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरि-
त्याह प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयैवैनं पशुभिः
समर्थयति दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृ-
थिवीमतिरिक्तं तद्यज्ञ शमयेदार्तिमार्छेद्यजमानो
मही धौः पृथिवी च न इति (२) आह
द्यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धं चातिरिक्तं
च शमयति नाऽऽर्तिमार्छति यजमानो भस्म-
नाऽभि समहति स्वगाकृत्या अथो अनयोर्वा
एष गर्भोऽनयोरेवैनं दधाति यदेषद्येदति तद्रे-
चयेद्यन्नावद्येत्पशोरालिब्धस्य नाव येत्पुरस्ता-
न्नाभ्या अन्यदवद्येदुपरिष्ठादन्यत्पुरस्ताद्वै नाभ्यै
(३) प्राण उपरिष्ठादपानो यावनेव पशुस्त-
स्याव यति विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यद्वै

(वशागर्भनिमित्तापूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

यज्ञस्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्त-
द्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधा-
त्यतिरिक्तस्य शान्त्या अष्टापृष्ठिरण्यं दक्षिणाऽ-
ष्टापदी ह्येषाऽऽत्मा नवमः पशोराप्त्या अन्तर-
कोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवत्येवमिव हि
पशुरुल्बमिव चर्मैव मांसमिवास्थिवि यावा-
नेव पशुस्तमाप्त्वाऽव रुन्धे यस्यैषा यज्ञे प्रार्य-
श्वित्तिः क्रियते इष्ट्वा वसीयान्भवति (४) ॥

(वर्तयेत्याह न इति वै नाभ्या उल्बमिवैकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशस्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्रपाठके तृतीयेऽपि सोमशेषः कियानपि ।
उक्तः कर्मान्तरं किञ्चिदपि तत्रोपवर्णितम् ॥
प्रपाठके चतुर्थे तु किञ्चिन्नैमित्तिकं तथा ।
पश्चिदिर्दाविहोमाश्च वाच्याः काम्याश्च केषन ॥

तत्राऽऽद्येनानुवाकेन वशागर्भस्य दर्शननिमित्ताः पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ति ।
तत्र प्रथममन्त्रगतयोर्बृहस्पतिप्रजापतिशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

(वशागर्भानिभित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

वि वा एतस्येति । यस्य यजमानस्य हविरतिरिच्यतेऽधिकं भवति । वशायाः शरीरमेकं हविष्टेन संकल्पितं तत्र गर्भे सति वपाद्याधिक्यं हविरतिरेक इत्युच्यते । ईदृशातिरेकवत् एतस्य यजमानस्य अज्ञो व्यूध्यत एव विगुण एव भवति । तत्र सूर्वा देव इति मन्त्रेण होमे सत्ये तन्मन्त्रोक्ताभ्यां बृहस्पतिप्रजापातिभ्यां यज्ञस्य व्यूद्धमपि वपति वैमुण्यं समादधाति ।

अनुमन्त्रणमन्त्रे देवैः समजीगममित्यस्यांशस्य तात्पर्यं दर्शयति—

रक्षांसि वा इति । एकदेवत्य आलब्ध एतां देवतामुद्दिश्योपाकृतः पशुगर्भधारणेन भूयान्भवतीति यदेतेन वैकल्येन रक्षांसि समवयन्ति तत्परिहाराय यस्यास्त इत्यभिमन्त्रणेन कृतेन तां देवैः समजीगममित्युक्तत्वाद्देवेष्वेवैनां वशां प्रापितवान्भवति । ततो रक्षांस्यपहन्यन्ते । लौकिकस्य गर्भपर्यावर्तनस्य व्यावृत्तये मन्त्रेणैव तत्पर्यावर्तनमित्येतद्दर्शयति—

आ वर्तनेति । उरुबच्छेदनमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

वि ते भिनन्तीति । रसधारणार्थपात्रोपोहनमन्त्रगतस्येन्दुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उरुद्रप्सो विश्वरूप इति । इदि परमैश्वर्य इत्यस्माद्धातोरुत्पन्न इन्दुशब्दः । प्रजानां पशूनां चैश्वर्यरूपत्वादिन्दुत्वम् । अत इन्दुशब्दप्रयोगेण प्रजादिभिरेनं रसं समृद्धं करोति । तस्याभिसमूहनमन्त्रे द्युशब्दस्य पृथिवीशब्दस्य च तात्पर्यं दर्शयति—

दिवं वै यज्ञस्येति । यज्ञस्य संबन्धिं यदङ्गं व्यूद्धं न्यूनं तदिवमेव गच्छति । यदतिरिक्तं तत्पृथिवीं गच्छति । तथा सति तद्यद्युभयं न शमयेत्तदा यजमान आर्तिं प्राप्नुयात् । अतो मन्त्रे द्यौः पृथिवीतिप्रयोगात्ताभ्यां तदुभयं शमयित्वा यजमान आर्तिं न प्राप्नोति । अथ विधत्ते—

भस्मनाऽभि समिति । कथं नाम द्यावापृथिवीभ्यां गर्भोऽथमात्मसात्क्रियेतीति विचार्य तस्यै स्वगाकृत्यै शीतेन भस्मना गर्भमाच्छादयेत् । किंचैष गर्भोऽनयोर्द्यावापृथिव्योरेव समुत्पन्नः । अतोऽनेन मन्त्रेण भस्माच्छादने सत्यनयोर्द्यावापृथिव्योरेनं गर्भं स्थापयतीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पशोर्देवतान्यवद्यन्गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या अन्यद्वदाय देवतेष्ववदधात्युपरिष्ठादन्यत्सौविष्टकृतेषु इति । तदेतद्विधत्ते—

(वशागर्भादर्शनान्निमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्यख्यानम्)

यदवद्येदतीति । यदि गर्भस्य हृद्याद्यङ्गमवद्येत्तदा पशुहृद्याद्यपेक्षया हविरतिरिक्तं भवेत् । यदि तद्दोषपरिहाराय नावद्येत्तदानीमालब्धस्य पशोरवदानं न कृतं स्यात् । अत उभयदोषपरिहाराय नाम्नाः पुरस्तात्किञ्चिदङ्गमवद्येदुपरिष्ठाच्चान्यत्किञ्चिदवद्येत् । एवं सति यावानेव पशुस्तत्सर्वमवत्तं भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—रिश्वां हि नाम्नाः पुरस्तात्प्राणो मुखे संचरति । अपान उपरिष्ठात्पुच्छदेशे संचरति । अत उभयावदानेन सर्वावदानसिद्धिः ।

कल्पः—“गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपार्श्वं प्रच्छिद्य विष्णुं त्रिपिष्टं यजति ” इति ।

तदेतद्विधत्ते—

विष्णव इति । यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिरिति श्रुत्यन्तरात्पशुस्वामी कश्चिद्यज्ञदेवः शिपिनितो विष्णुस्तस्मै पुहुयात् । यज्ञस्य संवन्धि यदङ्गमुपाकृतादतिरिक्तं भवति यश्च पशोर्भूमा बहुस्यं हविराधिक्यहेतुर्था च पशोः शरीरे पुष्टिराधिक्यहेतुस्वत्सर्वं शिपिविष्टस्य विष्णोरधीनम् । अतो विष्णुमुद्दिश्य तद्धोमे सत्यतिरिक्तहेतावेवातिरिक्तं स्थापितं भवति । तच्चातिरेकदोषस्य शान्त्यै भवति । देयां दक्षिणां विधत्ते—

अष्टापूड्विरण्यमिति । अष्टाभिर्विन्दुभिर्लाञ्छितमष्टापूड्तादृशं हिरण्यं दद्याद्यस्मादियं वशा सगर्भा साऽष्टाभिः पादैर्युक्ता । आत्मा पशोर्देहो यस्मादतिरिक्तो नवमस्तस्मादष्टाभिर्विन्दुभिर्युक्तं हिरण्यमष्टाभिः पादैर्युक्तेन पशुना च सदृशं भवतीति पशुप्राप्त्यै संवद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अष्टापूड्विरण्यमुष्णीनेमाऽऽवेष्ट्य कोशेष्वधाय द्वितीयेष्वधाय तृतीयेष्वधायति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

अन्तरकोश इति । वक्षकोशमारभ्य योऽभ्यन्तरसूतीयः कोशस्तस्मिन्कोशे तद्विरण्यमुष्णीनेज्ज सर्वता वेदनीयम् । यथैव तद्विरण्यं चतुर्भिर्वेष्टितं तथैव गर्भरूपः पशुरपि चतुर्भिर्वेष्टितो भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—उत्सवं बहिर्वेष्टनं तस्याभ्यन्तरं चर्न तस्याभ्यन्तरे मांसं तास्तभ्याभ्यन्तरेऽस्थि अस्थनोऽभ्यन्तरे पशोर्जीवः । एवं हिरण्यस्य पशुसदृशे सति तद्दानेन यावान्संपूर्णः पशुस्तं प्राप्य स्वाधीनं करोति । इदानीमेतस्मात्कर्म विधत्ते—

(भृत्यादिक्रामस्य वशालम्भनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

यस्यैषोति । यस्य यजमानस्य यज्ञे वशागर्भमपराधं निमित्तीकृत्य यथोक्त-
हीमत्सु प्रायश्चित्तः क्रियते स यजमानः प्रायश्चित्तेन पकृतेन यज्ञेनेहा
वस्तुमत्तरो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आ वा॒यो भूष॑ शुचि॒पा उ॒प नः॑ स॒हस्रं॑ ते
नि॒युतो॑ विश्व॒वार । उ॒पो ते॒ अन्धो॑ म॒र्द्यम॑यामि
यस्य॑ दे॒व इधि॑षे पु॒र्वपे॑र्यम् । आ॒कू॒त्यै त्वा
का॒माय॑ त्वा स॒मृधे॑ त्वा कि॒क्कि॒टा ते॒ मनः॑
प्र॒जाप॑तये स्वाहा॒ कि॒क्कि॒टा ते॒ प्रा॒णं वा॒यवे॑
स्वाहा॒ कि॒क्कि॒टा ते॒ चक्षुः॑ सू॒याय॑ स्वाहा
कि॒क्कि॒टा ते॒ श्रोत्रं॑ द्यावा॒पृथि॒वीभ्या॑ स्वाहा
कि॒क्कि॒टा ते॒ वाच॑ सर॒स्वये॑ स्वाहा (१) ।
त्वं तु॒रीया॑ व॒शिनी॑ व॒शाऽसि॑ सकृद्यत्त्वा मन-
सा॒ गर्भं॑ आऽश॒यत् । व॒शा त्वं॑ वा॒शिनी॑ गच्छ
दे॒वान्त॑स॒त्याः श॑न्तु यज॑मानस्य॒ कामाः॑ ।
अजा॑ऽसि॒ रयि॑ष्ठा पृथि॒व्यां सी॒दोर्ध्वाऽन्तरि॑क्ष-
भुप॑ तिष्ठस्व दि॒पि ते॑ बृह॒द्गाः । तन्तु॑ तन्व॒न्-
ज॒सो भा॑नु॒मान्धि॒हि ज्योति॑ष्मतः प॒थो रक्ष॑
धि॒या छ॑तान् । अनु॒ल्बु॒णं व॑यत॒ जोगु॑वा॒मपो॑

(भूत्यादिकामस्य वशालम्भनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

मनुर्भव जनया देव्यं जनम् । मनसो हवि-
रासि प्रजापतेर्वर्णो गात्राणां ते गात्रभाजौ
भूयास्म (२) ॥

(सरस्वत्यै स्वाहा मनुस्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वशागर्भनिमित्तोऽयं होमोऽस्मिन्प्रथमे श्रुतः ।

अथ द्वितीयानुवाके भूत्यादिकामस्य वशालम्भनार्थं पञ्चा वक्तव्याः ।

कल्पः—“ वायव्यामालभेत भूतिकाम इत्युक्तानि देवतानि वायव्यामुपाक-
रोत्मा वायो भूष शुचिपा इति ” इति । पाठस्तु—

आ वायो भूषेति । हे वायो त्वमागत्य पशुं भूषालंकुरु । हे शुचिपाः
शुद्धहविःपालक त्वं नोऽस्मानुपगच्छ । हे विश्ववार विश्वव्यापक ते सहस्रं
नियुतः सन्ति । नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता अथा उच्यन्ते । ते तवान्वः
प्रभुरूपमन्नं मद्यं हर्षकरं तस्मादुशो समीपे त्वामपापि प्राप्नोमि । तद्ये देव
स्य पशोः संबन्धि हविः पूर्वपेयं सोमसदृशमिति मनो दधिषे मनो भूतवानसि
तादृशेन हविषा त्वामयापीत्यन्वयः । कल्पः—“ आकृत्यै त्वा कामाय त्वेति
पर्यप्तौ क्रियमाणे जुहोति ” इति । पाठस्तु—

आकृत्यै त्वेति । हे पशो, आकृत्यै मदीयसंकल्पसिद्धयर्थं त्वां प्राप्य
तथा कामायाभीष्टपालनार्थं त्वां प्राप्य तथा समृद्धे समृद्धिसिद्धयर्थं त्वां प्राप्य
किक्किटाकारपूर्वकं ते मनः प्रीणयित्वेदमाज्यद्रव्यं प्रजापतये स्वाहा हुतमस्तु ।
किक्किटेत्यनुकरणशब्दः । मनुष्या हि पशूनामभिमुख्यार्थं मुखमध्ये स्वाजि-
ह्वामूर्ध्वमाकुञ्च्य कंविद्ध्वनिविशेषं कुर्वन्ति । सोऽयं ध्वनिः किक्किटाशब्दे-
नानुक्रियते । आकृत्या इत्यादिकमुपरितनमन्त्रेष्वनुपज्य सर्वं पूर्ववद्ब्याख्येयम् ।

(भूत्यादिकामस्य वश लम्पनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

कल्पः—“ त्वं तुरीयेत्युदीचीं नोयमानामनुमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

त्वं तुरीयोति । हे वशे त्वं तुरीयोपरितनमन्त्रे लोकत्रयस्य वक्ष्यमाणत्वात्-
द्वेपेक्षया चतुर्थी वशिनी । वश इन्द्रियनियमः । वृषभसंयोगापेक्षया अभा-
वात् । वशोऽस्या अस्तीति वशिनी । वशाऽसि बन्ध्या भवसि । तदेतद्वशि-
नीत्वं वशात्वं प्रतिपादयति । यद्यस्मात्कारणात्पुरुषाभिलाषयुक्तेन मनसा सकृदेव
गर्भस्त्वामाशयत्वापागत्य त्वदुदरे शयनं कृतवान्, तस्माद्द्वितीयतृतीयादि-
पुरुषसंयोगेच्छारहितत्वात्त्वं वशिनी । अस्यान्तररहित्याद्दशा । तादृशी त्वं
हवीरूपेण देवान्गच्छ । तेन च गमनेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

कल्पः—“ अजाऽसि रयिष्ठेति निहन्यमानाम् ” इति ।

अनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अजाऽसि रयिष्ठेति । हे पशो त्वमजाऽसि जातितश्छागी भवसि ।
रयिष्ठा धने स्थिता हविःस्वरूपत्वेन देवानां धनभूताऽसि । तादृशी त्वमादौ
पृथिव्यां सीदोषविश । तत्र ऊर्ध्वोन्नीता सत्यन्तरिक्षमुपतिष्ठस्व प्राप्नुहि ।
दिवि ते बृहन्नाः प्रौढं तेजः । एवं त्रिषु लोकेषु तिष्ठ । कल्पः—“ तन्तुं
तन्वन्निति वपां जुहोति ” इति । पाठस्तु—

तन्तुं तन्वन्निति । हे पशो रजसो रजआत्मकस्य हविषस्तन्तुं तन्वन्वि-
स्तारं कुर्वन्मानुमन्त्रिहि आदित्यमनुगच्छ । किञ्च धिया कृतान्पज्ञया
संपादिताञ्ज्योतिषतः प्रकाशवतः पथोऽस्वदीयस्वर्गमार्गान्रक्ष । कल्पः—

“ अनुल्बणं वयत जोगुवाभप इति हविः ” इति जुहोतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अनुल्बणमिति । हे हृष्यादीने पथङ्गानि जोगुवां निर्वीघ्नेन समा-
प्त्यर्थं त्वरमाणानामस्माकमपः कर्णा लम्पणमनतिरिक्तं वयत कुरुत । हे
पशो मनुर्भव मनुरिवात्पादको भव । ततो दैव्यं जनं जनय । अयं च
यजमानो जन्मान्तरे यथा देवजनो भवति तथोत्पादय ।

कल्पः—“ मनसो हविरसीति हविःशेषान्शाश्रन्ति ” इति । पाठस्तु—

मनसो हविरिति । हे पशो त्वं मनसो मन्तव्यस्य देवस्य हविरसि
प्रजापतेर्वर्णः । स्वरूपमसि । तेनोत्पादितत्वात् । तादृगस्य तव गात्राणामङ्गानां
प्राशनादयं गात्रभाजः पुष्टाङ्ग भूयास्म । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(काम्यपश्वालम्भनविधिः)

आ वायो इत्युपाकर्यादाकृष्यै पञ्चभिर्हुतिः ।

त्वं गच्छन्तीं मन्त्रित्वा हन्यमानामेति च ॥

तन्तुं वपाहुतिस्तद्वदनुल्बेति हावहुतिः ।

मनःशेवान्मक्षयन्ति मन्त्रा एकादशोरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषयश्चुर्वेदीय-

तैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुर्व्यवात्ते गर्भ-
मदधातां तं सोमः प्राजनयदग्निरग्रसत स एतं
प्रजापतिराग्नेयमष्टाकपालमपश्यत्तं निरवपत्ते-
नैवैनामग्नेरधि निरक्रीणात्तस्माद्ध्यन्यदेवत्या-
मालामान आग्नेयमष्टाकपालं पुरस्तान्निर्वपे-
दग्नेरैवैनामधि निष्क्रीयाऽऽलभते यत् (१)
वायुर्व्यवात्तस्माद्वायव्यां यदिमे गर्भमदधातां
तस्माद्वावापृथिव्यां यत्सोमः प्राजनयदग्निर-
ग्रसत तस्माद्दग्नीषोभीया यदनयोर्वियत्योर्वा-
गवदत्तस्मात्सारस्वती यत्प्रजापतिरग्नेरधि नि-
रक्रीणात्तस्मात्प्राजापत्या सा वा एषा सर्वदे-
वत्या यदजा वशा वायव्यामा लभेत भूति-
कामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन
(२) मागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं
गमयति द्यावापृथिव्यामा लभेत कृषमाणः
प्रतिष्ठाकामो दिव एवास्मै पर्जन्यो वर्षति

व्यस्यामोषधयो रोहन्ति समर्धुकमस्य सस्यं
 भवत्यभीषोमीयामा लभेत यः कामयेतान्न-
 वानन्नादः स्थामित्यग्निनैवान्नमव रुन्धे सोमे-
 नान्नाद्यमन्नवानेवान्नादो भवति सारस्वतीमा
 लभेत यः (३) ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वा-
 चं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति सैवास्मिन्वाचं दधाति
 प्राजापत्यामा लभेत यः कामयेतानभिजित-
 मभि जयेयमिति प्रजापतिः सर्वा देवता देव-
 ताभिरेवानभिजितमभि जयति वायव्ययोपा-
 करोति वायोरेवैनामवरुध्याऽऽ लभेत आकू-
 त्ये त्वा कामाय त्वा (४) इत्याह यथाय-
 जुरेवैतत्किक्किटाकारं जुहोति किक्किटाकारेण वै
 ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्राऽऽरण्याः पतन्ति य-
 त्किक्किटाकारं जुहोति ग्राम्याणां पशूनां धृत्यै
 पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति जीवन्तीमेवैनां सु-
 वर्गं लोकं गमयति त्वं तुरीया वशिनि वशाऽ-
 सीत्याह देवत्रैवेनां गमयति सत्याः सन्तु यज-
 मानस्य कामा इत्याहैष वै कामः (५) यज-
 मानस्य यदनार्त उष्ट्रं गच्छति तस्मादेवमा-
 हाजाऽसि रयिष्ठ्याहैष्वेवैनां लोकेषु प्रति
 ष्ठापयति दिवि ते बृहद्गा इत्याह सुवर्ग एवा-
 स्मै लोके ज्योतिर्दधाति तन्तुं तन्वन्नजभो

(काश्यपश्वालम्भनविधिः)

भानुमन्विहीत्याहेमानेवास्मै लोकाञ्ज्योतिष्म
 तः करोत्यनुल्बणं वयत जोगुवामष इति
 (६) आह यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्यै-
 वैषा शान्तिर्मनुर्भव जनया देव्यं जनमित्याह
 मानव्यो वै प्रजास्ता एवाऽऽद्याः कुरुते मनसो
 हविरसीत्याह स्वगाकृत्यै गात्राणां ते गात्रभा-
 जो भूयास्मेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते तस्यै
 वा एतस्या एकमेवाद्वैवयजनं यदालब्धायाम-
 मभ्रः (७) भवति यदालब्धायामभ्रः स्या-
 दप्सु वा प्रवेशयेत्सर्वा वा प्राश्नीयाद्यदप्सु
 प्रवेशयेद्यज्ञवेशनं कुर्यात्सर्वामेव प्राश्नीयादि-
 न्द्रियमेवाऽऽत्मन्धत्ते सा वा एषा त्रयाणामे-
 वावैरुद्धा संवत्सरसदः सहस्रयाजिनो गृहमे-
 धिनस्त एवैतया यजेरन्तेषामेवैषाऽऽप्ता (८) ॥

(यस्त्वेन सारस्वतीमा लभेत यः कामाय त्वा कामोऽव

इत्यभ्रो द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

मन्त्राः काम्यपशोरत्र द्वितीये समुदीरिताः ।

अथ तृतीये तद्विधिरुच्यते । तत्राऽऽशौ तं पशुमालभमानस्य पूर्वं कर्तव्यमष्टा-
कपालं पुरोडाशं विधातुं प्रस्तौति—

इमे वै सहेति । इमे द्यावापृथिव्यौ पुरा सहाऽऽस्तामवियुक्ते अभूताम् ।
ते च सहस्थिते उभे वायुर्व्यवावियुक्ते अकरोत् । ते च पुनर्वायुना संपरिष्वक्ते
सत्यौ वशात्पुं गर्भं धारितवत्यौ । तं च गर्भं सोम उत्कर्षादजनयत् । उत्पादितं
तमेतमग्निर्ग्रसितवान् । ततः प्रजापतिरभ्रेरुत्कौचरूपेण पुरोडाशं निरुप्य तस्मा-
दग्नेरेतां वशां निष्क्रीतवान् । इदानीं विधत्ते—

तस्मादपीति । यस्मादग्नेः सकाशात्प्रजापतिना वशा निष्क्रीता तस्माद्दशा-
या यद्यप्यग्नेरन्या देवता तथाऽपि तदालम्भात्पूर्वमाग्नेयं पुरोडाशं कुर्यात् । तेन
पुरोडाशेनाग्नेः सकाशाद्दशां निष्क्रीय तदालम्भे प्रवृत्तो भवति ।

कासावन्यदेवत्येत्याकाङ्क्षायां तद्योग्यान्देवताविशेषान्दर्शयति—

यद्वायुर्व्यवादिति । कारकत्वस्य पूर्वं दर्शितत्वात्तत्तद्देवतात्वं युक्तम् । संश्लिष्टे
द्यावापृथिव्यौ यदा वियुज्येते तदा वेणुइलविभागध्वनिः समुत्पन्नस्तादिदं
वाचो वदनम् । तस्मादुपकारित्वात्सस्वत्यत्र देवता । तदेवं वायुद्यावापृथिव्यग्नी-
षोमसरस्वतीप्रजापतीनामत्र देवतात्वात्तैयमजा वन्ध्या सर्वदेवत्येत्युच्यते । तत्रै-
श्वर्यसिद्धये देवताविशेषं विधत्ते—

वायव्यामेति । कृषीवलस्य सस्यसमृद्धिरूपां प्रतिष्ठां कामयमानस्य देवतां
विधत्ते—

द्यावापृथिव्यामेति । विविधं रोहन्त्युत्तमन्ते । ततोऽस्य यजमानस्य सस्यं
समृद्धिशीलं भवति ।

अन्नसमृद्धिं तद्भोगसामर्थ्यं च कामयमानस्य देवतां विधत्ते—

अग्नीषोमीयामेति । अन्नद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यम् ।

राजादिसभारञ्जनयोग्यां वाचं कामयमानस्य देवतां विधत्ते—

सारस्वतीमेति । वेदशास्त्रवात्मातत्वाद्वाचं वदितुं रूपार्थः सन्नपि सभाक-
म्पादिप्रतिबन्धेन नो ध पदेत्तस्यायं विधिः ।

(काम्यपश्वालम्भनविधिः)

यत्फलमुपायान्तरेण न संपादितं तत्संपादनकामस्य देवतां विधत्ते—
प्राजापत्यामेति । आ वायो भूषेत्येतामृचं विनियुङ्क्ते—
वायव्ययेति । एनां वशामवरुध्य संपाद्य । होममन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्श-
यति—

आकूत्यै त्वेति । जिह्वाग्राकुञ्चननिष्पाद्याः पशुप्रिया ये ध्वनिविशेषा-
स्तत्पूर्वकं होमं विधत्ते—

किक्किटाकारमिति । आकूत्या इति मन्त्रमुच्चार्य जिह्वाग्रेण ध्वनिविशेषं
कृत्वा पश्चाज्जुहुयात् । तेन ध्वनिना गोमहिषादयो ग्राम्याः पशवः क्रीडन्ते ।
आरण्यास्तु मृगाः प्रकर्षेण पलायन्ते । अतोऽयं ध्वनिग्राम्यपशुधृत्यै भवति ।

अस्याऽऽज्यहोमस्य कालं विधत्ते—

पर्यग्नाविति । उल्मुकेन पशोः प्रदक्षिणावृत्तिः पर्यग्निकरणं तद्यदाऽनुष्ठीयते
तदैवायं होमस्तथा सति जीवनयुक्तमेनां स्वर्गं प्रापयति । मन्त्रेषु मनआदीनां
प्राजापत्यादिषु हुतत्वाभिधानात् ।

नीयमानपश्चनुमन्त्रणमन्त्रे देवान्गच्छेत्यस्वाभिप्रायं दर्शयति—

सत्याः सन्त्विति । अयं यज्ञोऽनार्तो विघ्नरहित उद्वचमुत्तमामृचं समार्ति
गच्छतीति यदेष एव यजमानस्य मुख्यः कामस्तत्समाप्त्या फलस्यावश्यंभावात् ।
तस्माद्ध्वर्युः कामाः सत्याः सन्त्वित्येवं ब्रूते ।

हन्यमानानुमन्त्रणमन्त्रे पृथिव्यां सीदेत्यादेस्तात्पर्यं दर्शयति—

अजाऽसि रयिष्ठेति । चरमस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

दिवि ते बृहादिति । अस्मै यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशमुत्पादयति । वषाहो-
ममन्त्रे पथ इति लोका विवक्षिता इति दर्शयति ।

तन्तुं तन्वाञ्चिति । हविर्होममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अनुत्बणमिति । विधिमतिक्रम्यानुष्ठितमङ्गमुत्बणम् । अनुत्बणशब्दो-
च्चारणेन तस्य शान्तिर्भवति । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे मनुशब्दप्रयोगस्य
तात्पर्यमाह—

मनुर्भवेति । स्वायंभुवस्य मनोः प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतिसृष्ट्या दैव्य-
जनादयः सर्वाः प्रजा मानव्यो भवन्ति । अतोऽनेन मन्त्रभागेन (ण) ताः

(काम्यपश्वालम्भनविधिः)

सर्वा आद्या भोग्याः कुरुते । हविःशेषमाशनमन्त्र(न्त्रे) [हविःशेष]-
स्योदरगतं(त्वं) कर्तुं मनःशब्दप्रयोग इति दर्शयति—

मनसो हविरसीति । तस्मिन्मन्त्र उत्तरभामस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—

गात्राणामिति । एतस्या वशाया आलम्भे वर्जनीयं दिनं दर्शयति—

तस्यै वा इति । अस्यां वशायामालम्भयां सत्यां मग्ने पेषावरणेन
यद्दुर्दिनं भवति तदेवैकं दिनमेतस्या वशाया देवयागान्तर्हम् । तस्माद्यदा पेषो
न भविष्यतीति निश्चयो मनसि जायते तदानीमेवैतामालम्भेत ।

तथा ह्येऽपि प्रमादादपदर्शने सति नैमित्तिकं प्रयोगविशेषमाह—

यदालम्भायामिति । तत्र जलप्रवेशः पूर्वः पक्षः । सर्वस्याः प्राशनं
राद्यान्तः । तदुभयं स्पष्टी करोति—

यदप्सु प्रवेशयेदिति । यज्ञवेशतं यज्ञविधातम् । यजमानः सर्वप्राशनेने-
न्द्रियमात्मनि धास्यति । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकारेणोक्तम्—सर्वा वा यजमान
एवान्वहं प्राश्यादिति । एतस्यां वशायां मुख्याधिकारिणो दर्शयति—

सा वा एषेति । सैवं वशा त्रयाणामेवाधिकारिणामधीता । कस्य
कस्येति तदुच्यते—गवामयन्नादिरूपं संवत्सरसप्तं योऽनुतिष्ठति सोऽयं संव-
त्सरसप्तस्य । सहस्रसंख्याकदाक्षिणायुक्तेन यज्ञेन यो यजते सोऽयं सहस्र-
याजी तस्य । संवत्सरसदर्वाचीनेष्वपि सत्रेषु यो गृहपतित्वेन दीक्षितो भवति
सोऽयं गृहमेधी तस्य । त एव त्रयोऽधिकारिण एतथा वशाया यजे-
रंस्तेषामेवैषा वशा युक्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

विरचितेऽभिहितभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथाख्यमन्त्रहोमाभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्तं च चित्तिश्चाऽऽकूतं चाऽऽकूतिश्च वि-
ज्ञातं च विज्ञानं च मनश्च शक्करीश्च दर्शश्च
पूर्णमासश्च बृहच्च रथंतरं च प्रजापतिर्जया-
निन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु तस्मै
विशः समनमन्त सर्वा स उग्रः स हि हव्यो
बभूव देवासुराः संयत्ता आसन्त्स इन्द्रः प्रजा-
पतिमुपाधावत्तस्मा एताञ्जयान्प्रायच्छत्तान-
जुहोत्ततो वै देवा असुरानजयन्त्यदजयन्तज्ज-
यानां जयत्व* स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येष
तां पृतनाम् (१) ॥

(उप पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अजा वशा या तु काम्या तद्विधिः स्यात्तृतीयके ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“ जयानभ्यातानान्हाष्टभृत इति ब्राह्मणव्याख्याता
अस्मिन्ब्रह्मनित्यभ्यातानेष्वनुषजति ” इति । तत्र चतुर्थानुवाके जया
उच्यन्ते । तत्राऽऽदौ जयसंज्ञकांस्त्रयोदश मन्त्रान्पठति—

चित्तं च चित्तिश्चेति । सामान्याकारेण निर्विकल्पकज्ञानेन प्रतीतं
वस्तु चित्तम् । वक्ष्यमाणोपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । इदं चित्तं मयि ममा-
स्तिवति शेषः । एवमुत्तरत्र योज्यम् । चित्तिर्निर्विकल्पकज्ञानम् । आकूतं
संकल्पितं वस्तु । आकूतिः संकल्पः । विशातं विशेषाकारेण निश्चितं

(अभ्यातानमन्त्राभिधानम्)

वस्तु । विज्ञानं तन्निश्चयः । मनो ज्ञानसाधनमन्तःकरणम् । शक्करीश्वक्षुरादि-
बाह्येन्द्रियशक्तयः । दर्शपूर्णमासौ यागविशेषौ । बृहद्रथन्तेर सामनी ।
पृतनाज्येषु सङ्ग्रोमाभिगमनेषुग्रः प्रजापतिवृष्णे वर्षयित्र इन्द्राय जयाञ्जयहे-
तुन्मन्त्रानेतान्प्रायच्छत् । तस्मा इन्द्राय विशः प्रजाः सर्वाः समनमन्त-
सम्यगानता विधेया अभवन् । स चेन्द्रः स्वासु प्रजासूग्रः शिक्षकोऽभवत् ।
हि यस्मात्स इन्द्रो हव्यो होमयोग्यो बभूव तत्तस्मिन्निन्द्रे प्रजापतेरनुग्रहो
युक्तः । अथैतैर्मन्त्रैर्होमं विधातुं प्रस्तौति--

देवासुराः संयत्ता इति । जयन्त्येभिरिति जयाः । अथ विधत्ते-
स्पर्धमानेनेति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्निभूतानामधिपतिः स माऽवत्विन्द्रो
ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो
दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः
सत्यानां वरुणोऽपाः समुद्रः स्रोत्यानामन्नः
साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु सोम ओष-
धीनाः सविता प्रसवानाः रुद्रः पशूनां त्वष्टा
रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधि-
पतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे
ततास्ततामहा इह माऽवत । अस्मिन्ब्रह्मन्-

(अभ्यातानमन्त्राभिधानम्)

स्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्क-
मैन्नस्यां देवहृत्याम् (१) ॥

(अवरे सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

जयाख्यमन्त्रतद्धोमाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमेऽभ्याताना उच्यन्ते । तन्मन्त्रपाठस्तु—

अग्निभूतानामिति । अयमाग्निभूतानां प्राणिनामधिपतिः स्वामी । स
तादृशो मामवतु । अधिपतिः स माऽवत्वित्येतत्पदचतुष्टयं वक्ष्यमाणेषु षष्ठ्यन्तेषु
वाक्यशेषत्वेनानुवर्तते । ज्येष्ठानां वृद्धतमानां लोकपालानामिन्द्रोऽधिपतिः । यम-
शब्देनाग्निविशेष उच्यते । अग्निर्वाव यम इति श्रुत्यन्तरात् । अग्निवायुसूर्य-
चन्द्रबृहस्पतयः पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रब्राह्मणजातीनामधिपतयः प्रसिद्धाः । मित्रः
सत्यवचनानामधिपतिः । वरुणः कूपादिगतानां स्थिराणां [मपा]मधिपतिः । समुद्रः
स्रोत्यानां नदीप्रवाहगतानामपामधिपतिः । अन्नं साम्राज्यानां सार्वभौमराज-
भोग्यानां द्रव्याणां स्वामी । अनुवर्त्यमानस्य लिङ्गव्यत्ययं द्योतयितुमधिपति-
तन्माऽवत्वित्याम्नातम् । सोमसवितरुद्रत्वष्टार ओषधनुज्ञाप *शुरूपाणामधि-
पतयः प्रसिद्धाः । विष्णुः पर्वतानां गोवर्धनादीनामधिपतिः । मरुतो गणाना-
मादित्यवस्वादिगणदेवतानां स्वामिनः । अत्रानुषज्यमानस्य वचनव्यत्ययं द्योतयि-
तुमधिपतयस्ते माऽवत्वित्याम्नातम् । पितर इत्यादीनि यजुर्मन्त्राणां पदानि ।
पितृपितामहशब्दौ जीवद्विषयौ । ततततामहशब्दौ मृतविषयौ । सपिण्डता तु
पुरुषात्सप्तमादिनिवर्तते । ततः सप्तमादूर्ध्वा ये विप्रकृष्टास्ते परे । ततोऽर्वाचीनाः
संनिकृष्टा अवरे । हे पित्रादयो यूयमिहैव तेषु तेषु विषयेषु मामवत रक्षत ।
कुत्र कुत्रेति तदुच्यते—अस्मिन्ब्रह्मन्स्यां ब्राह्मणजातावस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्या-

* सर्वपुस्तकेषु पशुस्वरूपाणामिति वर्तते तत्प्रामादिकम् ।

(अभ्यातानहोमामिध्वनम्)

शासनीये पजापभादिरूपेऽस्मिन्कलेऽस्यां पुरोध्यायां पुरस्करणरूपेऽस्मिन्प्राधान्येऽ-
स्मिन्कर्माणि क्रियमाणेऽस्मिन्ननुष्ठानाविशेषेऽस्यां देवहृत्यां देवान्प्रति यदेतदस्मदी-
यमाह्वानं तस्मिन्नाह्वाने । एतेषु सर्वेषु विषयेषु मां रक्षत । पितर इत्यादिके
चरममन्त्रे समाम्नातमस्मिन्ब्रह्मन्नित्यादिकं पूर्वेषु सप्तदशमन्त्रेष्वनुषञ्जनीयम् ।
तथा सत्यमिध्वनानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मन्निन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स
माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मन्, इत्येवं सर्वत्र पाठः संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधमीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै यद्य॒ज्ञेऽकु॑र्व॒त तद॑सुरा अकुर्व॒त ते
दे॒वा ए॒तान॑भ्या॒तानान॑पश्यन्तानभ्या॒तन्व॒त य-
दे॒वानां॑ कर्माऽऽसि॒दा॒र्ध्य॒त तद्य॑दसुराणा॒ न
तदा॑र्ध्य॒त येन॑ कर्म॒पोत्से॑त्तत्र॒ होत॒व्या ऋ॒धो-
त्ये॒व तेन॑ कर्मणा॒ यद्वि॒श्वे दे॒वाः स॒मभ॑रन्तस्मा-
दभ्या॒ताना॑ वैश्वदे॒वा यत्प्र॒जाप॑तिर्ज॒यान्प्राय॑-
च्छु॒त्तस्मा॑ज्जयाः प्राजाप॒त्याः (१) यद्वाष्ट्र-
भृ॒द्दी रा॒ष्ट्रमाऽद॑दत् तद्वाष्ट्रभृ॒ताः रा॒ष्ट्रभृ॒त्त्वं ते
दे॒वा अभ्या॑तानैरसुरानभ्या॒तन्व॒त जयै॑रजयन्रा-
ष्ट्रभृ॒द्दी रा॒ष्ट्रमाऽद॑दत् यद्दे॒वा अभ्या॑तानैरसुरा-
नभ्या॒तन्व॒त तद॑भ्या॒तानाना॑मभ्या॒तान॒त्वं य-
ज्जयै॑रज॒यन्त॑ज्जाया॒नां ज॒य॒त्वं यद्वाष्ट्रभृ॒द्दी रा॒ष्ट्र-
माऽद॑दत् तद्वाष्ट्रभृ॒ताः रा॒ष्ट्रभृ॒त्त्वं ततो॑ दे॒वा
अभ॑वन्पराऽसुरा यो भ्रा॒त॑व्यवान्त्स्यात्स ए॒ता-

(अभ्यातानहोमाभिधानम्)

अजुहुयादभ्यातानैरेव भ्रातृव्यानभ्यातनुते जयै-
र्जयति राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमा दत्ते भवत्यात्मना
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ २) ॥

(प्राजापत्याः सोऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अभ्यातानाभिधा मन्त्राः पञ्चमे समुदीरिताः ।

अथ षष्ठे तद्धोमविधिरभिधीयते । तत्र होमं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यदिति । अभ्यातानाख्यान्मन्त्रान्कर्मसमृद्धिहेतुदृष्ट्वा तानाभिधु-

ख्येनाऽऽनीय देवा अजुहवुस्तेन देवानां कर्म समृद्धमासीत् । तद्धोमाभा-
वादसुराणां कर्म न समृद्धम् । अथ विधत्ते—

येन कर्मणेति । इत्सेहाङ्गिभिच्छेत् । ऋधोत्येव समृद्धिं प्राप्नोत्येव ।

अथ भ्रातृव्यवतः समुच्चितानामभ्यातानजयराष्ट्रभृतां होमं विधत्ते—

यद्विश्वे देवा इति । यस्मात्सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तप्रकारेणाभ्यातानमन्त्रा-
न्समभरन्संपादितवन्तस्तस्मादिते वैश्वदेवा इत्युच्यन्ते । यस्मात्प्राजापतिर्जया-
निन्द्राय प्रायच्छुत्तस्मात्ते प्राजापत्या इत्युच्यन्ते । यस्मादुपरितनानुवाकाभ्यां
राष्ट्रभृत्संज्ञकैर्मन्त्रैरसुरसंबन्धिराष्ट्रं देवाः स्वीकृतवन्तस्तस्मात्ते राष्ट्रभृत उच्यन्ते ।
देवास्तु प्रथममभ्यातानैरसुरान्वशीकृत्य जयैर्विनष्टैश्वर्यान्कृत्वा राष्ट्रभृद्भिस्तदीयं
निवास्तस्थानमपहतवन्तः । अभ्यातन्वत एभिरित्यभ्यातानत्वम् । जयन्त्येभिरिति
जयत्वम् । राष्ट्रं भ्रियते स्वी क्रियत एभिरिति राष्ट्रभृत्त्वम् । समुच्चितैरेतैस्त्रिभिर्हो-
मैर्देवा विजयिनोऽभवन् । असुरास्तु पराभृताः । अथ विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । अभ्याततिर्वशीकारः । जयोऽन्यदीयैश्वर्यानाश-
नम् । राष्ट्रादानं तदीयभूमेरपहारः । तन्निविधफलसिद्धयर्थं त्रिविधान्समृच्चित्य
जुहुयात् ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

येनेर्सेत्कर्मणा तत्र जयहोमोऽखिलार्थता ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥

होम आहवनीये स्यात्कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ।

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥

अनारभ्य श्रूयते—“येन कर्मणेत्सेत्तत्र जयाञ्जुहुयात्तद्वाष्ट्रभृतो जुहोत्य-
भ्यातानाञ्जुहोति” इति । ईत्सेदृष्टिदिच्छेत् । चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः ।
ऋताषाडित्यादयो राष्ट्रभृतः । अग्निर्भूतानामित्यादयोऽभ्यातानाः । तत्र वैदिक-
कर्मणीव लौकिककृष्यादिकर्मण्यप्युद्धेरिष्यमाणत्वात्संकोचे कारणाभावाज्जया-
दिहोमः सर्वशेष इति चेन्मैवम् । यदाहवनीये *जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः
मिति इति वाक्येन होममुद्दिश्याऽऽहवनीयविधानात्कृष्यादौ तदभावाद्वैदिके-
ष्वेव जयादिहोमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽ-

प्सरस ऊर्जा नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता

इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः

स्वाहा संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्व-

स्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवः सुषुम्नः सूर्य-

रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो

(राष्ट्रभन्मन्त्राभिधानम्)

वे॒कुर॑यो भु॒ज्युः सु॒पर्णो॑ य॒ज्ञो ग॒न्धर्व॑स्तस्य
 दाक्षि॑णा अ॒प्सरसः॑ स्त॒वाः प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वकर्मा॑
 मनः (१) ग॒न्धर्व॑स्तस्य॒वर्सा॑मान्य॒प्सरसो॑
 वह॑नय इषि॒रो वि॒श्वव्य॑चा वातो ग॒न्धर्व॑स्त-
 स्याऽऽपोऽ॒प्सरसो॑ मु॒दा भुव॑नस्य प॒ते यस्य॑
 त उ॒परि॑ गृ॒हा इह॑ च । स नो॑ रा॒स्वाज्या॑निः
 रा॒यस्पोष॑ सु॒वीर्य॑ संव॒त्सरी॑णा स्व॒स्तिम् ।
 पर॒मेष्ठ्य॑धिपतिर्मृ॒त्युर्ग॒न्धर्व॑स्तस्य वि॒श्वम॑प्स-
 रसो भुवः सु॒क्षितिः॑ सु॒भूति॑र्भद्र॒कृत्सु॑र्व॒र्वा॒न्प॒र्जन्यो॑
 ग॒न्धर्व॑स्तस्य वि॒द्युतो॑ऽ॒प्सरसो॑ रु॒चो दू॒रेहो॑तिर-
 मृ॒डयः (२) मृ॒त्युर्ग॒न्धर्व॑स्तस्य प्र॒जा अ॒प्स-
 रसो॑ भीरु॒वश्वा॑रुः कृ॒पण॑काशी कामो ग॒न्धर्व॑-
 स्तस्याऽऽध॒योऽ॒प्सरसः॑ शोच॒यन्ती॑नाम स इ॒दं
 ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु ता इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑न्तु तस्मै
 स्वाहा॑ ताभ्यः स्वाहा स नो॑ भुव॒नस्य॑ प॒ते
 यस्य॑ त उ॒परि॑ गृ॒हा इह॑ च । उरु ब्रह्म॑णेऽस्मै
 क्ष॒त्राय॑ महि शर्म॑ यच्छ (३) ।

(मनोऽमृडयः षट्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अभ्याताना जयै राष्ट्रभृद्भिः षष्ठे तु वार्णिताः ।

अथ सप्तमे राष्ट्रभूमन्त्रा उच्यन्ते । तेषां विनियोगविशेषमत्रिकाण्डे सूत्र-
कारो दर्शयति—“ षड्भिः पर्यायैर्द्वादश राष्ट्रभूतो जुहोत्यृताषाडृतधामेति
पर्यायमनुदृत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिं जुहोति ताम्भ्यः स्वाहेत्युत्तरामेवमितरा-
न्पञ्च पर्यायान्विमजति भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तम्याहुतीनां त्रयो-
दशेतेन व्याख्यातं भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति दश वा ”
इति । अत्राऽऽद्येषु षट्पर्यायेषु प्रथमं पर्यायमाह—

ऋताषाडिति । ऋतेन सत्येन सह सर्वमनृतमभिभवतीत्यृताषाट् । ऋतश-
ब्दवाच्यं धाम स्थानं यस्यासावृतधामा । तादृशोऽग्निनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्यौ-
षधिदेवता अप्सरसः प्रियभार्याः । ऊर्ज इति तासां नामधेयम् । ऊर्जयन्ति बल-
वन्तं प्राणवन्तं वा कुर्वन्तीत्यूर्जः । स गन्धर्व इदं ब्रह्म बृहत्क्षत्रं फलसमर्थमिदं
कर्म हविर्वा पातु रक्षतु फलपर्यवसन्नं करोतु । ताश्चाप्सरस इदं ब्रह्म क्षत्रं च
पान्तु तथा रक्षन्तु । तस्मै गन्धर्वाय स्वाहा हुतमस्तु । ताम्भ्योऽप्सरोभ्य इदं
स्वाहा हुतमस्तु । अथ द्वितीयपर्यायमाह—

संहितो विश्वसामोति । संधीयते सर्वमनुसंधीयतेऽनेनेति संहितः । वि-
श्वानि सामान्यवसितान्यास्मिन्निति विश्वसामा । तादृशः सूर्यनामकः कश्चिद्गन्धर्व-
स्तस्य मरीचिदेवताः प्रिया भार्या आयुव इति तासां नामधेयम् । आयन्ति
शीघ्रमागच्छन्तीत्यायुवः । नाम स इदं ब्रह्मेत्यादिकं सर्वत्रानुषङ्गनीयम् । अथ
तृतीयपर्यायमाह—

सुषुम्नः सूर्यरश्मिरिति । शोभनं सुम्नं सुखमस्येति सुषुम्नः । सूर्यस्यैव
रश्मिर्गस्यासौ सूर्यरश्मिः । चन्द्रमोनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य नक्षत्रसदृशानि
शरीराणि भार्यास्ताश्च बेकुरिनामिकाः । चित्तविकारहेतुत्वाद्बेकुरय इत्युच्यन्ते ।
अथ चतुर्थपर्यायमाह—

भुज्युः सुपर्ण इति । भुनक्ति पालयति विश्वमिति भुज्युः । पक्षिवदाका-
शैवशगामित्वात्सुपर्णस्तादृशौ यज्ञनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य च दक्षिणारूपा

(राष्ट्रभृन्मन्त्राभिधानम्)

देवतां भार्यास्ताश्च स्तूयन्त इति व्युत्पत्त्या स्तवा इत्युच्यन्ते । अथ पञ्चमं पर्यायमाह—

प्रजापतिरिति । प्रजानां पालकः प्रजापतिः । विश्वं कर्म करणीयं यस्यासौ विश्वकर्मा । तादृशो मनोनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य च ऋक्सामदेवता भार्यास्ताश्च सौन्दर्यं वहन्तीति वह्नय इत्युच्यन्ते । अथ षष्ठं पर्यायमाह—

इषिरो विश्वव्यचा इति । इष्यमाणवस्तुसंपन्नत्वादिषिरः । विश्वं विशेषेणाञ्जाति गच्छतीति विश्वव्यचाः । तादृशो वातनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्याब्दे-
वता भार्यास्ताश्च हर्षयुक्तत्वान्मुदा इत्युच्यन्ते । अथ पर्यायेषु सप्तमं त्रयोदशा-
हृत्यर्थं मन्त्रमाह—

भुवनस्य पत इति । भुवनस्य सर्वलोकस्य पते हे पालक यस्य तवोपर्यन्त-
रिक्षद्युलोकयोरिह च पृथिव्यां गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मभ्यमज्यानि रास्व वयो-
हान्यभावं देहि । तथा रायस्योषं धनपुष्टिं सुवीर्यं शोभनपुत्रं संवत्सरिणां स्वस्ति
संवत्सरजविनपरिमितां समृद्धिं च देहि । अथोत्तरस्मिन्पर्यायपञ्चके प्रथमं पर्याय-
माह—

परमेष्ठ्याधिपतिरिति । परमे सर्वोत्तमस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । अधिकत्वेन
फलपाताऽधिपतिः । तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य विधाभिमानिन्यो देवता
भार्यास्ताश्च भवन्ति सर्वदा वर्तन्ते इति भुव इत्युच्यन्ते । अथ द्वितीयं पर्यायमाह—

सुक्षितिः सुभूतिरिति । शोभना क्षितिर्भूमिर्यस्यासौ सुक्षितिः । समीचीन-
निवासस्थान इत्यर्थः । शोभना भूतिरैश्वर्यं यस्यासौ सुभूतिः । भद्रं कल्याणं
यजमानाय करोतीति भद्रकृत् । सुवः स्वाधीनः स्वर्गलोकोऽस्यास्तीति सुवर्बान् ।
तादृशः पर्जन्यनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य च विद्युद्देवता भार्यास्ताश्च दीप्यमान-
त्वाद्भुव इत्युच्यन्ते । अथ तृतीयं पर्यायमाह—

दूरेहेतिरिति । दूरेऽप्यवस्थितस्य प्रहारसाधनं हेतिर्यस्यासौ दूरेहेतिः ।
नामश्रवणमात्रेण सुखनिवर्तकत्वादमृडयस्तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य
प्रजाभिमानिदेवता भार्यास्ताश्च विभ्यति मृत्योरिति भीरुव इत्युच्यन्ते । अथ
चतुर्थं पर्यायमाह—

चारुः कृपणकाशीति । रमणीयचरणोपेतत्वाद्गमणीयशरीरत्वाद्वा चारुः ।
कृपणेष्विन्द्रियार्थेषु प्रकाशयति मनो दीपयतीति कृपणकाशी । तादृशः काम-

(राष्ट्रभून्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

मापकः कश्चिद्भवस्तस्य विषयाभिलाषनिमित्तचित्तक्लेशाभिमानिदेवता भार्यास्ता-
 धापेक्षितविषयप्राप्त्यभावेन जनाञ्जशोकयुक्तान्कुर्वन्तीति शोचयन्तीरित्युच्यन्ते ।
 नाम स इदं ब्रह्मेत्यादेस्तु सर्वत्रानुषङ्गद्योतनाय पुनः पाठः ।

अथान्न पञ्चमं पर्यायरूपं द्वाविंशाहुतिसाधनं मन्त्रमाह--

स नो भुवनस्येति । भुवनस्य सर्वलोकस्य हे पते पालक यस्य तवोप-
 रितनलोकद्वये पृथिव्यां च गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मभ्यमुरु विपुलं शर्म सुखं
 यच्छ । तथैवास्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातियुक्ताय क्षत्राय समर्थाय च महि शर्म
 यच्छ महत्सुखं देहि । अत्र विनियोगसंग्रहः-

अथ त्रयोदश जयाश्वित्तं चेत्यादयः श्रुताः ।

अग्निरभ्यातानमन्त्रा अष्टादश यथाश्रुताः ॥

ऋता राष्ट्रभूतस्तद्वदुद्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

राष्ट्रकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो
 राष्ट्रैवास्मै राष्ट्रमव रुन्धे राष्ट्रमेव भवत्या-
 त्मने होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रं प्रजा
 राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो भवति राष्ट्रैव
 राष्ट्रमव रुन्धे वसिष्ठः समानानां भवति ग्राम-
 कामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रं
 सजाता राष्ट्रैवास्मै राष्ट्रं सजातानव रुन्धे
 ग्रामी (१) एव भवत्यधिदेवने जुहोत्याधिदे-
 वन एवास्मै सजातानव रुन्धे त एनमवरुद्धा

(राष्ट्रभन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

उप तिष्ठन्ते रथमुख ओजस्कामस्य होतव्या
 ओजो वै राष्ट्रभूत ओजो रथ ओजसैवास्मा
 ओजोऽव रुन्ध ओजस्वयेव भवति यो राष्ट्रा-
 दपभूतः स्यात्तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः
 स्युस्तान्ब्रूयाद्युङ्गध्वमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्ति
 (२) आहुतयो वा एतस्याकलृप्ता यस्य
 राष्ट्रं न कल्पते स्वरथस्य दक्षिणं चक्रं प्रवृह्य
 नाडीमभि जुहुयादाहुतीरेवास्य कल्पयति ता
 अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु कल्पते सङ्ग्रामे
 संयत्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रे खलु
 वा एते व्यायच्छन्ते ये सङ्ग्रामं संयन्ति
 यस्य पूर्वस्य जुह्वति स एव भवति जयति
 तं सङ्ग्रामं मान्धुक इधमः (३) भवत्यङ्गारा
 एव प्रतिवेष्टमाना अमित्राणामस्य सेनां प्रति
 वेष्टयन्ति य उन्माद्येत्तस्मै होतव्या गन्धर्वा-
 प्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य ऊम्स्यत्येते
 खलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभूतस्तस्मै
 स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवैनाञ्छ-
 मयति नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्यः पुाक्ष
 इतीधमो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसो गुहाः स्व
 एवैनान् (४) आयतने शमयत्यभिचरता
 प्रतिलोमं होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः
 प्रति यौति तं ततो येन केन च स्तणुते
 स्वकृत हरिणे जुहोति प्रदेशे वैतद्वा अस्यै

(राष्ट्रभन्मन्त्राणां काम्यग्रयोगाभिधानम्)

नि॒ऋ॒ति॒गृ॒ही॒तं वि॒ऋ॒ति॒गृ॒ही॒त ए॒वैनं॒ नि॒ऋ॒त्या
 ग्रा॒हय॒ति यद्वा॒चः कू॒रं ते॒न व॒षट्क॒रोति वा॒च
 ए॒वैनं॒ कू॒रेण॒ प्र वृ॒श्चति॒ ता॒जगा॒तिमा॒र्छीति॒ यस्य
 का॒मये॒ता॒न्नाद्य॑म् (५) आ द॑दी॒येति॒ तस्य
 स॒भाया॑मु॒त्तानो॒ नि॒पद्य॒ भुव॑नस्य प॒त इति॒
 तृ॒णानि॒ सं गृ॑ह्णीयात्प्रजाप॒तिर्वै भुव॑नस्य प॒तिः
 प्रजा॒पति॒नैवा॒स्यान्नाद्य॑मा द॑त्त इ॒दम॒हम॒मुष्या॑ऽऽ-
 मु॒ष्याय॑णस्यान्नाद्य॑ ह॒राभी॒त्याहा॒न्नाद्य॑मे॒वास्य॑
 ह॒रति॒ षड्भिर्ह॑रति षड्वा ऋ॒तवः॑ प्रजाप॒तिनै-
 वा॒स्यान्नाद्य॑मादाय॒र्तवो॑ऽस्मा॒ अनु॒ प्र य॑च्छन्ति
 (६) यो ज्येष्ठ॒बन्धु॒रप॑भूतः स्यात्त॑ स्थ॒लंऽव-
 सा॒य्य ब्र॒ह्मौदनं॒ चतुः॑शरा॒वं प॒क्त्वा तस्मै॑
 हो॒तव्या॑ व॒र्ष्म वै रा॑ष्ट्र॒भूतो॒ व॒र्ष्म स्थ॒लं व॒र्ष्म-
 णै॒वैनं॒ व॒र्ष्म समा॒नानां॑ गमयति चतुःशरा॒वो
 भ॒वति॒ दिक्ष्वे॒व प्रति॑ तिष्ठति क्षीरं भ॒वति॒ रुच्य-
 मे॒वास्मि॑न्दधात्युद्धरति शू॒तत्वाय॑ सर्पि॒ष्वान्भ-
 वति॒ मेघ्य॑त्वाय॒ चत्वारं॑ आ॒र्षयाः॑ प्राश्नन्ति दि॒शा-
 मे॒व ज्योति॑षि जुहोति (७) ।

(ग्रा॒मी यु॑न॒क्ती॒ध्मः स्व ए॒वैनानि॑न्नाद्यं यच्छन्त्येकान्नपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(राष्ट्रभृन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता राष्ट्रभृतोऽखिलाः ।

अथाष्टमे तेषां काम्याः प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते—

राष्ट्रकामायेति । य एते पूर्वानुवाकौक्ता राष्ट्रभृत्संज्ञका मन्त्रास्तेषां राष्ट्र-
प्राप्तिहेतुत्वाद्वाष्ट्रमित्यपचर्यते । अतस्तन्मन्त्रहोमलक्षणेन राष्ट्रेणैव यजमानार्थ-
मध्वर्युर्भूमिविशेषरूपं राष्ट्रं संपादयति । स च यजमानो राष्ट्रं प्राप्नोत्येव ।
अतो राष्ट्रप्राप्तिकामयजमानार्थमेते मन्त्रा होतव्याः ।

अथ पजापश्वादिनाऽऽत्मोत्कर्षार्थं तैरेव मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

आत्मने होतव्या इति । मन्त्राणां पूर्ववत्साधनत्वाद्वाष्ट्रत्वम् । सत्यपि
भूमिविशेषरूपे राष्ट्रे पजापशुभ्रैश्चानामभावे सति भोगासंभवाद्भूमिवद्भोगहे-
तुत्वेन पजादीनामपि राष्ट्रत्वम् । अतो राष्ट्ररूपमन्त्रेण राष्ट्रेण पजादिरूपात्मो-
त्कर्षरूपं राष्ट्रमवरुन्धे । तथा सति समानानामन्येषां स्वयमेवातिशयेन निवास-
हेतुर्भवति । अथ ग्रामप्राप्तये होमं विधत्ते—

ग्रामकामायेति । स्वेन सहोत्पन्ना ज्ञातय एकग्रामनिवासिनश्च सजाता-
स्तेषु सर्वेषु सत्सु राष्ट्रं संपूर्णं भवतीति तेषां राष्ट्रत्वमतो मन्त्ररूपेण राष्ट्रेण
सजातरूपं राष्ट्रमवरुन्धे ग्रामस्वामी भवत्येव । तस्य होमस्य देशविशेषं विधत्ते—

अधिदेवन इति । अधिदीव्यन्ति द्युतेन क्रीडन्त्यस्मिन्स्थान इत्याधिदेवनं
तत्र होमे सति तस्मिन्नेव स्थाने ये सजाताः समागतास्तान्सर्वानधीनान्करोति ।
ते चाधीनाः सन्त एव सेवन्ते । अथ बललाभाव होमं विधत्ते—

रथमुख इति । रथस्य यदीषायं तद्भेरुपरि धारयित्वा तत्र जुहुयात् ।
राष्ट्रभृन्मन्त्राणां रथस्य च क्रतुहेतुत्वादोजस्त्वम् । अतस्तदुभयरूपेणौजसैव यज-
मानस्य बलमधीनं करोति । ततो बलवान्भवत्येव ।

अथ राष्ट्राद्भ्रष्टस्य तत्प्राप्तये होमं विधत्ते—

यो राष्ट्रादिति । अस्य राष्ट्रभ्रष्टस्य सतोऽपि यावन्तो रथाः सन्ति तान्स-
र्वान्नरैर्योजयिष्वामिति प्रैषं ब्रूयात् । अनेन प्रैषेण होमेन चास्मै भ्रष्टाय राष्ट्रं
संपादयति ।

यदा लब्धमपि राष्ट्रमिच्छसाधनसमर्थं न भवति तदा प्रयोगविशेषं विधत्ते—

आहुतयो वा इति । न कल्पते भोगे क्षमं यस्य न भवति, एतस्य पूर्वा

(राष्ट्रभून्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

आहुतयः स्वकार्षक्षमा न भवन्ति तदानीमयं स्वकीयरथस्य यदक्षिणं चक्रं तदग्रेरुपरि धारयित्वा तस्य चक्रस्य रन्ध्राभिमुखत्वेन जुहुयात् । तदानीमस्याऽऽहुतीः कल्पयत्येव स्वकार्षक्षमा एव करोति । ताश्च क्षमाः सत्यो राष्ट्रं भोगे क्षमं कुर्वन्ति । अतस्ता आहुतीरनु राष्ट्रं क्षमं भवतीत्युच्यते ।

अथ युद्धे प्रवृत्ते जयार्थिनो होमं विधत्ते—

सङ्ग्रामे संयत्त इति । ये युद्धं प्राप्नुवन्ति एते राष्ट्रे निमित्तभूते सक्ति कलहं कुर्वन्ति । तेषां च कलहं कुर्वतां मध्ये प्रथमं होमे प्रवृत्तस्य यस्यैता राष्ट्रभूतो जुह्वति स एव समर्थो भवति न त्वन्यः । समर्थत्वाच्च तं सङ्ग्रामं जयति । श्रौताग्निं प्रज्वलयितुं काष्ठविशेषं विधत्ते—

मान्धुक इधम इति । मधूकवृक्षस्य संबन्धी काष्ठविशेषो मान्धुकः । तेन प्रत्यग्निं पृथग्निमुपसमाधाय जुहुयात् । तत्र मधूककाष्ठजन्या येऽङ्गारास्त एवास्य यजमानस्य विरोधिपुरुषाणां सेनां प्रत्येकं वेष्टयन्ति । परकीये कटकेऽग्निबाधा जायते । पुरुषाणां वा शरीरेषु ज्वरादिसंतापो जायत इत्यर्थः ।

अथोन्मादपरिहाय होमं विधत्ते—

य उन्माद्येदिति । यः पुरुष उन्मत्तो भवत्येतं गन्धर्वाप्सरस एवोन्मत्तं कुर्वन्ति । राष्ट्रभून्मन्त्राश्च गन्धर्वाप्सरसस्तद्देवत्यत्वाद्गन्धर्वानुद्दिश्य तस्मै स्वाहेति अप्सरस उद्दिश्य ताभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । तेन होमेनोभयविधानुन्मादपितृञ्जान्तान्करोति ।

अत्रापि पूर्ववदग्निं प्रज्वलयितुं काष्ठविशेषान्विकल्पितान्दर्शयति—

नैयग्रोध औदुम्बर इति । एते न्यग्रोधादयः । वैशब्दो लोकपासिर्द्धिं दर्शयति । अभिचारार्थतयैतद्धोमं विधत्ते—

आभिचरतेति । प्रतिलोममन्त्यादिक्रमेण । अस्याभिचरितस्य प्राणान्प्रतीचः प्राणापामादीन्विपरीतस्थानैः प्रतियौति प्रतिकूलत्वेन योजयति । ततस्तमनायासेनैव हिनस्ति । देशं विधत्ते—

स्वकृत इरिण इति । ऊषररूपायां सुषिररूपायां वा भूमावभिचारदेवतायाः स्वस्थाने तमेनं शत्रुं निर्कृत्या तथा देवतया ग्राहयति । वाचः क्रूरेण षष्कारेणैव प्रकर्षेण वृश्चति छिनत्ति । ततो सटित्यार्तो भवति ।

शत्रोरन्नाद्यस्यान्नादनशक्तेश्च हरणकामस्य कर्मविशेषं विधत्ते—

(देविकाख्यपञ्चविधहविरुत्कर्षकरणपूर्वकवहुविधकास्यप्रयोगाभिधानम्)

यस्य कामयेतेति । सभायामुत्तानशरीरो निपतितः संस्तृणानि भुवनस्य पत इति संगृह्णीयात् * । तत्र मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

षड्भिर्हरतीति । षड्भिः स नो भुवनस्य पत इत्यन्तैः ।

परकृतभयवतस्तत्परिहराय कर्मान्तरं विधत्ते—

यो ज्येष्ठबन्धुरिति । ज्येष्ठबन्धुः सन्योऽपभूतः स्वयं ततो निकृष्टस्वत्पराभूत इति यावत् । तं स्थल उच्चप्रदेशेऽवसाद्योपवेश्य तस्मै तत्फलसिद्धये होतव्या राष्ट्रभूतः स्थलं च वर्षम् शरीरमुभयविधेन वर्षमणैव यजमानं स्वसमानानां पुरुषाणां शरीरस्थानियं करोति । असौ शरीरवत्प्रधानभूत इतरे हस्तादिवदुपसर्जनभूता यथा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः । शरावसंख्यां प्रशंसति—

चतुःशराव इति । दिशां चतुष्टयात्तत्संख्यया तत्र प्रतिष्ठा युक्ता ।

पाकसाधनद्रव्यं विधत्ते—

क्षीरे भवतीति । रुवं स्वादुत्वम् ।

पच्यमानस्यौदनस्यापक्त्वपरिहारार्थं दर्व्योद्धरणं विधत्ते—

उद्धरतीति । शूतत्वाय पक्त्वाय । पक्कस्य घृताप्लुतत्वं विधत्ते—

सर्पिष्वान्भवतीति । हुतशेषस्य ऋषिसमानैरेवान्धैः प्राशनं विधत्ते—

चत्वार आर्षेया इति । चतुर्दिकसंबन्धिवह्निस्थानीयाश्चत्वारो ब्राह्मणा अतस्तैः प्राशिवमग्नावेव हुतं भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयःषुके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देविका निर्वपेत्प्रजाकामश्छन्दांसि वै
देविकाश्छन्दांसि व खलु वै प्रजाश्छन्दांभिरे-
वास्मै प्रजाः प्र जनयति प्रथमं धातारं करोति

*अत्र किञ्चित्शुद्धितमिति प्रतिभाति । व्याख्यानस्यापूर्णत्वात् । ख. च. पुस्तकातिरिक्त-
पुस्तकेषु शुद्धिचिह्नमपि वर्तते ।

(देविकारुयपञ्चविधहविरुत्कर्षकरणपूर्वकबहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

मिथुनी एव तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्म-
 न्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति प्रजा-
 स्वेव प्रजातासु कुड्वा वाचं दधात्येता एव
 निर्वपेत्पशुकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दा-
 सि (१) इव खलु वै पशवश्छन्दाभिरेवास्मै
 पशून्प्र जनयति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन
 वापयत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका
 प्र सिनीवाली जनयति पशून् प्रजाताकुड्वा
 प्रति द्वापयत्येता एव निर्वपेद्ग्रामकामश्छन्दा-
 सि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वै ग्रामश्छ-
 न्दाभिरेवास्मै ग्रामम् (२) अथ रुन्धे मध्य-
 तो धातारं करोति मध्यत एवैनं ग्रामस्य दधा-
 त्येता एव निर्वपेज्ज्योगामयाषी छन्दांसि वै
 देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतमाभि मन्यते
 यस्य ज्योगामयति छन्दाभिरेवैनमगदं करोति
 मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्या-
 क्लृप्तं यस्य ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन
 कल्पयत्येता एव निः (३) वपेथं यज्ञो नोप-
 नमेच्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा
 एतं नोप नमन्ति यं यज्ञो नोपनमति प्रथमं
 धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दांसि दधा-
 त्युषैनं यज्ञो नमत्येता एव निर्वपेदीजानश्छ-
 न्दांसि वै देविका यातयामानीव खलु वा

(देविकाख्यपञ्चविधहविरुत्कर्षकरणपूर्वकत्रहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

एतस्य छन्दांसि य ईजान उत्तमं धातारं
 करोति (४) उपरिष्टादैषास्मै छन्दांस्यया-
 तयामान्यव रुन्ध उपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्येता
 एव निर्वपेद्यं मेधा नोपनमेच्छन्दांसि वै
 देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतं नोप नमन्ति
 यं मेधा नोपनमति प्रथमं धातारं करोति
 मुञ्चत एवात्मै छन्दांसि दधात्युपैनं मेधा
 नमत्येता एव निर्वपेत् (५) रुक्कामश्छन्दां-
 सि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वै रुक्छन्दो-
 भिरेवास्मिन् रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमे-
 वास्मिन्दधाति मध्यतो धातारं करोति मध्यत
 एवैनं रुचो दधाति गायत्री वा अनुमतिस्त्रि-
 षुग्राका जगती सिनीवाह्यनुष्टुप्कुहूर्धाता वष-
 ट्कारः पूर्वपक्षो राकाऽपरपक्षः कुहूरमावास्या
 सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा धाताऽष्टौ
 (६) वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुद्वादशाऽऽदित्या द्वादशाक्षरा
 जगती प्रजापतिरनुष्टुब्धाता वषट्कार एतद्वै
 देविकाः सर्वाणि च छन्दांसि सर्वाश्च देवता
 वषट्कारस्ता यत्सह सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं
 प्रदहो द्वे प्रथमे निरुप्य धातुस्तृतीयं निर्वपेत्तथो
 एवोत्तरे निर्वपेत्तथैनं न प्र दहन्त्यथो यस्मै
 कामाय निरुप्यन्ते तमेवाऽऽभिरुपाऽऽप्नोति
 (७) ।

१५८० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [३तृतीयकाण्डे-

(देविकाख्यपञ्चविधहविरुत्कर्षकरणपूर्वकबहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

(पशुकांश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि ग्रामं कल्पयत्येता एव निरु-
त्तमं धातारं कस्मोति मेधा नमत्येता एव निर्वपेदष्टौ दहन्ति नव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे राष्ट्रभृद्धोमास्तत्तत्कामाय वर्णिताः ।

अथ नवमे देविकाख्यानां राजसूत्रप्रकरणात्पन्नानां धात्रे पुसोडाशमित्या-
दीनां पञ्चहविषामुत्कर्षं कृत्वा बहुविधकाम्यप्रयोगो निरूप्यते ।

तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते--

देविका निर्वपेदिति । दीव्यन्त्यपेक्षितं फलविशेषं प्रकाशयन्तीति
धात्रादयः पञ्चेष्टयो देविकाः । अनुमत्यादयः स्त्रीरूपत्वाद्देव्यस्तदीयत्वादेता
देविकाः। गायत्री वा अनुमतारित्यादिच्छन्दोरूपत्वमनुमत्यादीनामुच्यते । तद्द्वारा
देविका अपि च्छन्दांस्येव । यथा छन्दांसि फलहेतुत्वात्सुखकराणि एवं
प्रजा अपि सुखहेतुत्वाच्छदःसमानाः । अतो देविकारूपैश्छन्दोभिरेव यज-
मानार्थं प्रजा उत्पादयति ।

धात्रादीनां पञ्चानां प्रजोत्पत्तौ दृश्यगुणयोगं प्रशंसति--

प्रथमं धातारमिति । पञ्चानां देवानां मध्ये धातारं प्रथमं करोतीति
यत्तेन यजमानं स्वपत्न्या सह मिथुनी करोत्येव । अनुमतिरस्मै यजमानाय
तन्मिथुनीकरणमनुमन्यत एव । राका प्रजां ददाति । सिनीवाली गर्भस्थां
प्रजामुत्पादयति । उत्पन्नासु प्रजासु कुहूदेवताद्वारेण वाचं दधाति । संभाषणा-
भ्यासं करोतीत्यर्थः । अथ फलान्तराय विधत्ते--

एता एव निर्वपेदिति । प्रथमेन धात्रा गवादिषु बज्जिवापः संपद्यते । प्रजा-
तानां पशूनां तृणोदकादिपोषणेन प्रतिष्ठापनं कुह्वा क्रियते । शेषं पूर्ववत् ।

फलान्तराय विधत्ते--

एता एव निर्वपेदिति । अनुमतिराकाम्यामूर्ध्वं सिनीवालीकुहूभ्यामधस्ता-

(देविकारख्यपञ्चाविधहविरुत्कर्षकरणपूर्वकबहुविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

मध्यं तत्र धातारं स्थापयेत् । तेनैव यजमानं ग्रामस्य मध्य एवाऽऽश्विनस्ये स्थापयति । फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यस्य पुरुषस्य ज्योक्चिरमामयति व्याधिबाधां भवत्वेनं पुरुषं छन्दांस्यभिमन्यन्तेऽभिक्रुध्यन्ति । अतो देविकानिर्वाणेषु छन्दोभिरेवैचं रोगरहितं करोति । अत्रापि पूर्ववद्धातारं मध्यतः कुर्यात् । यस्य दीर्घव्याधिस्तस्योदरमध्ये यत्किञ्चिद्वल्लसमसामर्थ्यं भवति । अवस्तेन धातुर्मध्यस्थापनेनास्य रोगिण उदरमध्ये एव कल्पयति सामर्थ्यं जनयति ।

अथ ज्योतिष्टोमादियज्ञप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यं पुरुषं केनापि विघ्नेन यज्ञो न प्राप्नोति, एनं (तं) पुरुषं यज्ञसाधनानि छन्दांस्येव प्रथमं न प्राप्नुवन्ति । तत्र धातुः प्रथमं स्थापने सत्यनुकूलत्वेन प्रथमते एव यजमानार्थं छन्दांसि धृतानि भवन्ति । छन्दःस्वनुकूलेषु सत्सु यज्ञ एनं प्राप्नोति । प्राप्तयज्ञस्योत्तरयज्ञसिद्धयर्थं विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यः पुरुषं ईजानः पूर्वमिष्टवान्भवति, एतस्य छन्दांसि पूर्वयज्ञे व्यापृतत्वाद्धतसाराणीव भवन्ति । तत्र चरमस्थाने धातुः करणेनोपरिष्ठात्करिष्यमाणयज्ञे छन्दांस्यगतसाराणि संपादयति । तत उत्तरो यज्ञ एनमुपनमति पुनरपि प्रतिष्ठां गच्छतीत्यर्थः । अथ मेधाप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । ग्रन्थधारणशक्तिर्मेधा । एतद्वाक्यं यज्ञप्राप्तिवाक्यवद्व्याख्येयम् । अथ कान्तिप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । कान्तेः प्रियत्वेन छन्दःसाध्यम् । अत्र चरुणां चतुर्णां पाकसाधनं क्षीरं धातुर्मध्यतः करणेन कान्तेर्मध्यत एव यजमानं स्थापयति । गायत्र्यादिच्छन्दोरूपेणानुमत्यादिदेवताः प्रशंसति—

गायत्री वा इति । गायत्र्यादिच्छन्दांसि यथाऽभीष्टं साधयन्त्येवमनुमत्यादीनामभीष्टसाधनत्वाद्गायत्र्यादिरूपत्वम् । अनेनैव व्यायेन पूर्वपक्षादिरूपत्वं दर्शयति—

पूर्वपक्षो राकेति । पूर्णे राका निशाकर इत्युक्तत्वात्पूर्णचन्द्रमण्डलोपेता राका । सा च शुक्लपक्षस्वरूपा । नष्टेन्दुकला कुहूरित्युक्तत्वाच्चन्द्रकलालेशेनापि हीना कुहूः । सा च कृष्णपक्षस्वरूपा । सा दृष्टेन्दुः सिनीवालीत्युक्तत्वाच्चतुर्दशीमिश्रिता कृष्णा पञ्चदशी सिनीवाली । सा चात्रामावासरूपत्वेन विवक्षिता । कलहीने साऽनुमतिरित्युक्तत्वाच्चतुर्दशीमिश्रा शुक्लपञ्चदशानुमतिः ।

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

वा चात्र पौर्णमासीतिथिरूपत्वेन विवक्षिता । उक्तयोः पक्षयोस्तिथ्योश्च निष्पादको यश्चन्द्रमाः सोऽत्र धातुरूपेण विवक्षितः ।

इत्थं पूर्वपक्षादिरूपेण प्रशस्य पुनर्वस्वादिरूपेण प्रशंसति—

अष्टौ वसव इति । या अनुमत्यादयो गायत्र्यादिभावमापादितास्तासां संख्यासाम्यादस्वादिरूपत्वम् । या कुहूरनुष्टुप्त्वेन निरूपिता सा प्रजापतिरूपा । ' अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' इति शाखान्तरे प्रजापतिवदनुष्टुभः सर्वोत्पादकत्वश्रवणात् । वषट्कारवन्मुख्यत्वेन धातुस्तद्रूपत्वम् । पशंसां निगमयति—

एतद्वै देविका इति । यत्प्रशंसार्थं गायत्री वा अनुमतिरित्यादिनिरूपण-
मेतदेव देविकानां सर्वच्छन्दोरूपत्वं सर्वदेविकारूपत्वं वषट्काररूपत्वं च ।

अथ पञ्चानामेतेषां त्रेधा निर्वापं विधत्ते—

ता यत्सह सर्वा इति । ता देविकाः पञ्चापि सह निरुप्ताः सत्य एनं यजमानं प्रदग्धुमीश्वराः । तस्मादनुमत्या राकायाश्च चरुद्वयं निरुप्य तवस्तृती-
पत्वेन धातुः पुरोडाशं निर्वापेत् । तत ऊर्ध्वं सिनीवाल्याः कुह्याश्च [च] रुद्वयं निर्वापेत् । तथा सत्येनं यजमानं देविका न प्रदहन्ति । अथ यस्मै कामाय निरुप्यन्ते तं काममाभिर्देवताभिः प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवयि वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्वावेशो
अनमिवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो
जुषस्व शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । वास्तो-
ष्पते शग्मया सःसदा ते सक्षमिहि रण्वया
गातुमत्या । आवः क्षेम उत योगे वरं नो यूयं

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

पात स्वस्तिभिः सदा नः । यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं
जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उप धत्ते (१)
यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहि-
ताभिर्यत्सायंप्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्येवाऽऽप्त्वेष्ट-
काः कृत्वोप धत्ते दशं समानत्रं जुहोति दशा-
क्षरा विराड्विराजमेवाऽऽप्त्वेष्टकां कृत्वोप
धत्तेऽथो विराज्येव यज्ञमाप्नोति चित्यश्वित्यो-
ऽस्य भवति तस्माद्यत्र दशोषित्वा प्रयाति
तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत्ततोऽर्वाचीनम् (२)
रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिर्यद्दहुत्वा वास्तोष्पतीयं
प्रयायाद्रुद्र एनं भूत्वाऽग्निरनुत्थार्य हन्याद्वा-
स्तोष्पतीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति
नाऽऽर्तिमाच्छति यजमानो यद्युक्ते जुहुयाद्यथा
प्रयाति वास्तावाह्वति जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते
जुहुयाद्यथा क्षेम आह्वति जुहोति तादृगेव
तदहुतस्य वास्तोष्पतीयं स्यात् (३) दक्षिणो
युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽथ वास्तोष्पतीयं
जुहोत्युभयमेवाकरपरिवर्गमेवैनं शमयति
यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यात्पुरोनुवाक्याम-
नूच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय यद्धुत आ-
दध्याद्रुद्रं गृहानन्वारोहयेद्यद्वक्षाणान्यसंप्र-

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

क्षाप्य प्रयायाद्यथा यज्ञवेशसं वाऽऽदहनं वा
 तादृगेव तदयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरण्योः
 समारोहयति (४) एष वा अग्नेर्योनिः स्व
 एवैनं योनौ समारोहयत्यथो खल्वाहुर्यदरण्योः
 समारूढो नश्येदुदस्याग्निः सीदेत्पुनराधेयः
 स्यादिति या ते अग्ने यज्ञियां तनूस्तयेह्या
 रोहेत्यात्मन्त्समारोहयते यजमानो वा अग्ने-
 र्योनिः स्वायामेवैनं योन्यां समारोहयते (५) ॥

(धत्तेऽर्वाचीनं स्यात्समारोहयति पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मवमे देविकारूयानि हवींष्युक्तानि विस्तरात् ।

अथ दशमे प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणमभिधीयते ।

कल्पः—“सगृहः प्रयास्यन्वास्तोष्पतयिं जुहोति वास्तोष्पत इत्यनुवृत्त्यो-
 त्तस्या गार्हपत्ये जुहोति ” इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु—

वास्तोष्पते प्रतीति । अग्निहोत्रिणो गार्हपत्याग्निरेव गृहस्थानीयः । तेन
 सह यदा प्रयास्यति तदानीं पत्नीसहितोऽग्निं गृहीत्वा प्रयास्यन्नुत्तरेण मन्त्रेण
 होतुमिमां पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । तस्य मन्त्रस्यायमर्थः—वास्तोरग्निहोत्रनि-
 वासस्थानस्य गृहस्य हे पते पालक गार्हपत्यास्मान्प्रतिजानीहि ग्रामान्तरे यिया-
 सूप्रतिबुध्यस्व । ततोऽस्माकं स्वावेशः सुखेनऽऽवेशयिता वासयित्वा भव । अन-
 मीवो रोगनिवारकश्च भव । यत्कार्यमुद्दिश्य त्वां वयमपिहे प्राप्नुमः पार्थयामह

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

इत्यर्थः । नोऽस्मदर्थं तत्कार्यं जुषस्व प्रीतिपूर्वकं सेवस्व । ततोऽस्माकं द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च शमेधि सुखे हेतुर्भव । द्विपदे शं भव चतुष्पदे च शं भवेति वाक्यभेदाय शमित्यस्य द्विःपाठः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

वास्तोष्पते शग्मयेति । हे वास्तोष्पते संसदा त्वदीयया सभया सक्षीमहि वयं संसक्ता भूयास्म । कीदृश्या संसदा, शग्मया सर्वार्थसाधनशक्त्या । रण्वया रमणीयया । गातुमत्या गातुर्गतिरवगतिस्तद्युक्तया सर्वज्ञयेत्यर्थः । त्वं नोऽस्माकं योगे योगनिमित्तं वरमात्रः सम्यग्रक्ष । उतापि च क्षेमे क्षेमनिमित्तं सम्यग्रक्ष । अलब्धस्थापेक्षितस्य लाभो योगः । लब्धस्य सर्वार्थस्य परिपालनं क्षेमः । यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् । ते यूयं नोऽस्मान्स्वस्तिभिर्नानाविधश्रेयोभिः पात रक्षत । अथैनं हौमं विधातुं प्रस्तौति—

यत्सायं प्रातरिति । अग्निहोत्री कालद्वयेनाग्निहोत्रं जुहोतीति यत्ताः सर्वा आहुतिरूपा इष्टका एव यजमान उपधत्ते । यद्यप्यत्र मृन्मया इष्टका न सन्ति तथाऽपि यः पुरुष आहिताग्निर्भवति एतस्याहोरात्राण्येवेष्टकाः संपद्यन्ते । अतो यदि सायंप्रातर्नियमेन जुहोति तदानीमनुष्ठानेनाहोरात्राण्येव प्राप्तकालरूपा इष्टकाः कृत्वोपधानं कृतवान्भवति । पुनः प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—

दश समानत्रेति । समानत्रैकत्र दश दिनानि स्थित्वा यदाऽग्निहोत्रं जुहोति तदा दशसंख्यासामान्याद्विराट्संपद्यतेऽहोऽग्निहोत्री विराजमेव प्राप्य तां विराजमेवेष्टकां कृत्वोपधानं कृतवान्भवति । अपि च विराजि लब्धायामग्निष्टोमयज्ञं प्राप्नोति । अत एव सप्तमकाण्डेऽग्निष्टोमप्रस्तावे विराजमभिसंपद्यत इति वक्ष्यते । तदेवमस्याग्निहोत्रिणश्चित्थश्चित्यो भवति । त्रिविधाश्चित्याग्नेयः संपद्यन्ते । सायंप्रातर्होमाहुतिरूपाभिरिष्टकामिश्चित एकोऽग्निः । अहोरात्रकालरूपाभिरिष्टकामिश्चितो द्वितीयोऽग्निः । विराड्रूपेष्टकया चितस्तु तृतीयोऽग्निः । एवमयं त्रिविधचित्याग्नि-संपत्तिः । इदानीं विधत्ते—

तस्माद्यत्रेति । यस्मादेकत्र दशाहोरात्रहोमेन विराट्संपत्तिस्तस्माद्यत्र दश दिनान्युचित्वा पश्चादग्निहोत्री प्रयाति स देशो यज्ञभूमिस्ततोऽर्वाचीनं कालं यत्र वसति सेयमयज्ञभूमिरेव । अतो दशरात्रिरेकत्रोपित्वा यत्पश्चात्प्रयाणं तद्धोमनिमित्तम् । तस्मिन्होमे रुद्रशब्दाभिधेयो गार्हपत्याग्निर्देवता । तस्य वास्तोष्पातित्वात् ।

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

एवं सति यदि वास्तोष्पतीयहोममकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्ततो गार्हपत्योऽग्निः क्रूरो भूत्वा यजमानमनुत्थाय हन्यात् । अतस्तत्परिहाराय प्रयाणकाले वास्तोष्पतीयं जुहुयात् । तेन होमभागं दत्त्वा तमग्निं शान्तं करोति । ततो यजमानो न त्रियते । प्रयाणार्थस्य शकटस्य दक्षिणबलीवर्दयोजनादूर्ध्वं सव्यबलीवर्दयोजनात्प्रागेव होमावसर इत्येतद्विधत्ते—

यद्युक्ते जुहुयादिति । यदि बलीवर्दद्वये युक्ते सति पश्चाज्जुहुयात्तदा तावतैव वास्तुर्यज्ञदेशः प्रयातो भवति । तस्मिन्प्रयाते सति अयज्ञदेशे लौकिके यथा होमस्तथैतत्स्यात् । तर्ह्ययुक्ते बलीवर्दद्वये जुहोत्विति चेत् । तदप्यसंगतम् । यथा क्षेमे सति प्रयाणप्रसङ्गमन्तरेण जुहोति तथैतत्स्यात् । उभयथाऽप्यहुतस्य वास्तोष्पतीयं भवेत् । प्रयास्यता हि वास्तोष्पतीयं होतव्यम् । उभययोगे हि प्रयाणस्य निष्पन्नत्वान्नायं प्रयास्यन्भवति । तयोरुभयोरप्ययोगे प्रयाणप्रसङ्गस्याभावान्नैव प्रयास्यन्भवति । दक्षिणबलीवर्द एकस्मिन्नेव युक्ते तु प्रयाणस्य प्रसक्तत्वादनतीतत्वाच्चायं प्रयास्यन्भवति । अतस्तदा वास्तोष्पतीयं जुहुयात् । तथा सत्युभयमेव कृतवान्भवति । प्रयाणस्य प्रसक्तत्वमेकमनिष्पन्नत्वं द्वितीयमित्युभयम् । एनं क्रूरमग्निं तथाविधेन होमेनापारिवर्गमेव शमयति शमनीयस्यांशस्य कस्यचिदपि वर्जनमकृत्वा सर्वात्मना शान्तमेनं कृतवान्भवति ।

वास्तोष्पते प्रतिजानीहि वास्तोष्पते शग्मयेत्येत्यस्य मन्त्रद्वयस्य होमाङ्गतां विधत्ते—

यद्येकयेति । आश्रावयेत्यादिवौषाडित्यन्तो मन्त्रसंघो याज्यापुरोनुवाक्ययोः सहाये(यो) वर्तते । याज्यापुरोनुवाक्ये तु प्रधानभूते । तत्पूर्वको होमो देवार्मा प्रियस्तद्गृहितस्तु दर्विहोमः । अग्नये स्वाहेत्येवं मन्त्रमुच्चार्याऽऽश्रावणादिभिर्विना केवलया दर्व्या हूयमानत्वात्तादृशो देवानामत्यन्तं प्रियो न भवति । एवं सत्यत्र यद्येकयैव दर्व्या जुहुयात्तदानीमाश्रावणादिमन्त्राणामवकाशाभावेन दर्विहोमः स्यात् । अतो दर्विहोमत्वं मा भूदित्याभिप्रेत्य वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्येतां पुरोनुवाक्यामनुच्य वास्तोष्पते शग्मयेत्यनया याज्यया जुहुयात् । तथा सति देवानामत्यन्तप्रियत्वाद्दे(त्सदे)वत्वं भवति ।

अथ क्रमेण शकटे भाण्डस्थापनमरण्योरग्निसमारोहणं च विधत्ते—

यद्युक्तं आदध्यादिति । यद्यग्निहोत्रे हुते सति पश्चाद्भाण्डानि शकटे

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

स्थापयेत्तदानीं गृहोपकरणानि भाण्डादीन्यनु रुद्रनामकमग्निमपि शकटे स्थापयेत् । ततः शकटं दक्षेत । नहि होमादूर्ध्वमग्निः पूर्वदेशे तिष्ठति, पूर्वं तु होमार्थं तिष्ठत्येव । तस्मादहुतेऽग्निहोत्रे तद्धोमात्प्रागेव भाण्डानि शकटे स्थापयेदिति विधिरुन्नीयते । ज्वलितानि काष्ठान्यङ्गाररूपाण्यवक्षाणशब्दाभिधेयानि । यदि तान्यसंप्रक्षाप्याग्निराहित्यं यथा न भवति तथा शान्तान्यकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्तदा केनचिद्यज्ञविघातः कृतो यथा वा गृहदहनं कृतं तादृशमेव तदङ्गाराणां शमनं स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थमयं ते योनिरिति मन्त्रेण तमग्निपरण्योः समारोहयेत् । एषोऽरण्योः संघो वद्वेः कारणं ताभ्यामुत्पन्नत्वात् । ततस्तमग्निं स्वकीये योनौ समाकूढं करोति । मन्त्रस्तूपप्रयन्तो अध्वरमित्यनुवाके साम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यातः ।

अरणिसमारोहणं पाक्षिकदोषग्रस्तत्वादुपेक्ष्य स्वात्मनि समारोहणं विधत्ते—

अथो खल्वाहुरिति । अथ केचित्खल्वाहुररण्योः समाकूढो यद्यरणिदाहापहारादिना नश्येत्तदा यजमानस्य पूर्वमादितोऽग्निरुत्सीदेदतोऽग्निः पुनराधातव्यः स्यादिति, तस्य दोषस्य परिहाराय यजमानो या ते अग्न इति मन्त्रेण स्वात्मन्यग्निं समारोहयेत् । यथैवारण्योरग्न्युत्पादकत्वमेवं यजमानोऽपि शास्त्रीयाग्नेरुत्पादकत्वाद्योनिर्भवति । तस्माद्यजमाने समारोहितोऽग्निः स्वकीयायामेव योर्न्यां समारोहितो भवति । अयं तु मन्त्रो ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके साम्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्निहोत्री तु सगृहः प्रयास्यञ्जुहुयाद्द्वयम् ।

वास्तोः पुरोनुवाक्यैका याज्या चान्येति तद्द्वयम् ॥

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ।

गुणासंभवतो लोकवेदयोर्नाम तद्भवेत् ॥

इदमाम्नायते—“ यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यात् ” इति । तत्र दर्विहोमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोतीत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसंभवाद्द्व्यर्ख्यो गुणो विधीयत इति चेन्मैवम् । न तावल्लोकसिद्धे स्थालीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यो लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

साधनमाप्तेः । नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्रनारिष्ठादिहोमे विहितजुह्वादिबाधप्रसङ्गात् ।
तस्माद्दर्विहोम इति कर्मनामधेयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाऽऽद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्याद्देऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥

“ अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मणः ” इति श्रु(स्मृ)तावम्बष्ठस्वामिके
स्मार्तहोमे तत्प्रयोगालौकिकस्यैव होमस्य तन्नामेति चेन्मैवम् । दर्व्या होम इति
प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वादर्विहोमं कुर्यादिति श्रुत्युक्तेर्वैदिक-
होमनामलिङ्गत्वात्सर्वस्य होमस्यैतन्नाम । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

तद्यजेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः । अवि-
शेषश्रवणादिति चेन्मैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजति-
चोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् । तस्माज्जुहोतिचोदनानामेव ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्निमः ।

अव्यक्तेर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥

जयाभ्याताननारिष्ठादिषु दर्विहोमेषूर्त्पत्तिवाक्ये देवताया अश्रवणादव्य-
क्तिलिङ्गेन सोमधर्माः कर्तव्या इति चेन्मैवम् । सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्या-
भावात् । किञ्च ‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ’ इति दर्विहोमेषु स्वाहा-
कार आभ्नातः । स च सोमविध्यन्तातिदेशे विरुध्येत । तेन स्वाहाकारविरो-
धिनो वषट्कारस्य प्राप्यमाणत्वात् । किञ्चोदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदैर्देवता-
समर्पणान्नास्त्यव्यक्तत्वम् । तस्माद्दर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वान्नास्ति तत्र कस्यापि
विध्यन्तस्यातिदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

१ क. घ. ड. °ष्ठानामदाविहोमको । च. °ष्ठानामदर्विहोमको । २ ख. °ति श्रौताम्भ ।
३ क. ड. च. °कनामहोमलि° ।

(काम्यमात्रमापुरोमुक्ताक्यासिधानम्)

(जथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे ।
 कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यबाडग्निरजरः पिता नो
 विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे । सुगार्हपत्याः
 समिषो दिदीह्यस्मद्वियक्सं मिमीहि श्रवांसि
 त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।
 प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः । ब्रह्मा देवानां पद्वीः
 कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् । श्येनो
 गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः (१)
 पवित्रमत्येति रेभन् । आ विश्वदेव सत्पति
 सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसव सवितारम् ।
 आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं
 मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो
 याति भुवना विपश्यन् । यथा नो अदितिः
 करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय
 रुद्रियम् । मा नस्तोके तनये मा न धायुषि
 मा नो गोषु मा (२) नो अश्वेषु रीरिपः ।
 वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्वो
 नमसा विधेम ते । उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा
 वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः । गिरिभ्रजो
 नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ।
 हसैरिव सखिभिर्वाषिदाद्भिरश्मन्मयानि नहना
 व्यस्यन् । बृहस्पतिरभिकर्षिकदद्रा उत प्रास्तौ-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दु॒र्घं वि॒द्वां अ॒गायत् । ए॒न्द्रं सा॒नसिं॑ र॒थिम्
 (३) स॒जित्वा॑नं स॒दास॑हम् । व॒र्षिष्ठ॑मू॒तये॑
 भ॒र । प्र स॑साहिषे पुरु॒हूत॑ शत्रु॒ज्येष्ठ॑स्ते शु॒ष्म
 इ॒ह रा॒तिर॑स्तु । इ॒न्द्राऽऽ भ॒र द॒क्षिणे॒ना व॒सूनि॑
 प॒तिः सि॒न्धूना॑मा॒सि रे॒वती॑नाम् । त्वं सु॒तस्य॑
 पी॒तये॑ स॒द्यो वृ॒द्धो अ॒जाय॑थाः । इ॒न्द्र ज्यैष्ठ्या॑-
 य सु॒क्रतो॑ । भुव॒स्त्वमि॒न्द्र ब्र॑ह्म॒णा म॒हान्भुवो॑
 वि॒श्वेषु॑ स॒र्वने॑षु य॒ज्ञियः॑ । भुवो नृ॑श्च॒र्यौत्नो॑
 वि॒श्वस्मि॒न्मरे॑ ज्येष्ठश्च मन्त्रः (४) वि॒श्वच॒-
 र्षणे॑ । मि॒त्रस्य॑ च॒र्षणी॑ध॒तः श्रवो॑ दे॒वस्य॑ सा॒न-
 सिम् । स॒त्यं चि॒त्रश्र॑वस्तमम् । मि॒त्रो ज॒ना-
 न्या॑तयति प्र॒जान॑न्मि॒त्रो दा॑धार पृथि॒वीमु॒त
 द्याम् । मि॒त्रः कृ॒ष्टीर॑नि॒मिषा॑ऽभि च॒ष्टे स॒त्याय॑
 ह॒व्यं घृ॒तव॑द्विधेम । प्र स॑ मि॒त्र म॒र्तो अ॑स्तु
 प्र॒यस्वा॒न्यस्त॑ आ॒दित्य॑ शि॒क्षति॑ व्र॒तेन॑ । न
 ह॒न्यते॑ न जी॒यते॑ त्वो॒तो नैन॑म॒हो अ॒श्रोत्य॑-
 न्ति॒तो न दू॒रात् । यत् (५) चि॒द्धि ते॒ विशो॑
 यथा॑ प्र दे॒व व॒रुण॑ व्र॒तम् । मि॒नीमा॑सि द्य॒वि-
 द्या॒वि । यत्किं॑ चे॒दं व॒रुण॑ दै॒व्ये ज॒नेऽभि॒द्रोहं॑
 म॒नुष्या॑श्च॒रामा॑सि । अ॒चि॒त्ती॑ यत्तव॒ धर्मा॑ युयो-
 पि॒म मा न॒स्तस्मा॑दे॒नसो॑ दे॒व री॑रिषः । कि॒त-
 वा॒सो यद्वि॑रि॒पुनं॑ दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॒त
 यन्न॑ वि॒द्य । सर्वा॑ ता वि॒ष्य शि॒थिरे॒व दे॒वाथा॑
 ते स्या॑म व॒रुण॑ प्रि॒यासः॑ (६) ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(सोमो गोषु मा रथि मन्त्रो यच्छिथिरा सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वि वा आ वां यो इमे वै चित्तमग्निभूतानां देवा वा ऋताषाड्वा-
ष्ट्रकामाय देविका वास्तोष्पते त्वमग्ने बृहद्वय एकादश ॥ ११ ॥

वि वा इत्याह यथायजुरेवैतन्मृत्युर्गन्धर्वोऽव रुन्धे
त्वमग्ने बृहद्वयः षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पतियुतो होमो दशमे परिकीर्तितः ।

अथैकादशे याज्या[पुरोनुवाक्या]स्तत्र देवसुवामेतानि हवींषि भवन्तीति
वानि विहितानि तेष्वग्ने गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां
ब्रीहीणामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमग्ने बृहदिति । हेऽग्ने देव त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय बृहद्वयो
दधासि महदन्नं दधिमायुर्वा प्रयच्छसि । कीदृशस्त्वम् । कविर्विद्वान् । गृह-
पतिर्गृहस्य पालयिता । युवा नित्यतरुणः । तत्रैव याज्यामाह—

हव्यवाडशिरिति । अयमग्निर्हव्यं वहतीति हव्यवाट् । अजरो जरारहितः ।
नोऽस्माकं पितोत्पादकः पालयिता वा । विभुर्व्यापी । विभावा विशेषेण भान-
शीलः । सुदृशीकः सुखदर्शनः । ईदृशो योऽग्निः स त्वमग्ने अस्माकमिषोऽ-
न्नानि संदिदीहि सम्यक्प्रयच्छ । कथंभूता इषः । सुगार्हपत्याः शोभनगृहपति-
त्वहेतुभूताः । किंच । अस्मद्वियगस्मदाभिमुख्येनाऽऽगतः सञ्च्रवांसि भोत्रव्यानि
पश्यांसि संभिभीहि सम्यक्प्रयच्छ ।

अथ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं च सोमेति । हे सोम त्वं च त्वमपि नोऽस्माञ्जीवातुं वशो जीवयितुं कामयमानोऽसि । अतो न मरामहे त्वत्प्रसादान्न त्रियामहे । कीदृशस्त्वम् । प्रियस्तोत्रः सोमो वा ओषधीनां राजेत्यादिस्तुतिप्रियः । वनस्पतिर्वनानां पालकः । तत्रैव याज्यामाह—

ब्रह्मा देवानामिति । देवानां मध्ये ब्रह्मा श्रेष्ठः । पदं वेत्यवगच्छतीति पद्वीः । कवीनां विदुषां मध्ये पदवीः पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञः श्रेष्ठः । विषाणां मध्य ऋषिरनुष्ठानसामर्थ्येनातीन्द्रियवस्तुद्रष्टा श्रेष्ठः । मृगाणां चतुष्पदानां मध्ये शक्त्याधिक्यान्महिषः श्रेष्ठः । तत्रैव गृधाणां पक्षिणां मध्ये शक्त्याधिक्याच्छ्येनः श्रेष्ठः । वनानां मध्ये स्वाधितिः श्रेष्ठः । स्वधितिशब्देन करवालादिवद्दृढस्वरूपो भास्वान्वृक्ष उच्यते । यथा ब्रह्मादयः स्वजातिषु श्रेष्ठा एवं सोमोऽपि पवित्रं शुद्धिहेतुं कुशादिकमत्येत्यतिक्रामति । कीदृशः सोमः । रेभञ्ज-ब्दमाकस्तूयमान इत्यर्थः ।

अथ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाश्रमां व्रीहीणामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

आ विश्वदेवमिति । अद्यास्मिन्कर्मणि सवितारं सूक्तैः शोभनवाक्यैरावृणीमहे फलसाधनाय प्रार्थयामहे । कीदृशं सवितारम् । विश्वदेवं विश्वे सर्वे देवा यस्य वशे वर्तन्ते सोऽयं विश्वदेवस्तम् । सत्पतिं सन्मार्गवर्तिनां पालकम् । सत्यसवममोघानुज्ञम् । तत्रैव याज्यामाह—

आ सत्येनेति । सविताऽऽदित्यो हिरण्ययेन रथेनाऽऽर्याति सुवर्णनिर्मितं रथमारुह्य प्रतिदिनं पूर्वस्थां दिश्यागच्छति । किं कुर्वन्, सत्येन रजसाऽऽवर्तमानः । अमोघेन रज्जुकात्मकेन मण्डलेनोदयास्तमययोर्भ्राम्यन्मृतं मर्त्यं च निवेशयन्देवशरीरं मनुष्यशरीरं स्वस्वकाले प्रकाशेन तत्तल्लोके व्यवहारक्षमं कुर्वन्भुवना विपश्यन्सर्वलोकानवलोकयन् ।

अथ ऋद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यथा नो अदितिरिति । अदितिरखण्डभीमो रुद्रो यथा पश्वे पशुभ्यो नृभ्यो गोभ्यश्च यथा तोकायापत्याय यथा रुद्रियं रुद्रपाविपादितं रक्षणं

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यथा करत्पश्वादिभ्यः पुत्राद्यपत्याय च येन प्रकारेण रक्षणं करोति तथा तम-
नेन हविषाऽऽराधयाम इति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

मा नस्तोक इति । हे रुद्र त्वं भामितः क्रुद्धः सन्नोऽस्माकं तोके पुत्रादौ
वनये तदीयपुत्रेऽस्मत्पौत्रे मा रीरिषो हिंसां मा कृथाः । तथा नोऽस्माकमायुषि
मा रीरिषः । तथा नोऽस्माकं गोषु मा रीरिषः । तथा नोऽस्माकमश्वेषु मा
रीरिषः । तथा नोऽस्माकं वीरान्भृत्यान्मा वधीः । वयं हविष्मन्तो हविर्युक्ताः
सन्तस्ते तुभ्यं नमसा विधेम नमस्कारेण परिचर्यां करवाम ।

अथ बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

उदप्रुतो नेति । एवं बृहस्पतिमभिलक्ष्यार्का अर्चनहेतवोऽस्मदीया वाग्वि-
शेषा अनोवन्स्तुतवन्तः । कीदृशा वाग्विशेषाः । उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा
उदकं प्रप्लावयन्ति भूमौ प्रवर्तयन्तीत्युदप्रुतो मेघास्ते यथाऽन्नोदकनिष्पादनद्वारेण
मदीयं वय आयुष्यं पालयन्ति तद्वन्मदीयाः स्तुतिरूपा वाग्विशेषाश्चापमृत्यु-
परिहारेणाऽऽयुष्यस्य रक्षकाः । तथाऽभ्रियस्य घोषा इव वावदतः । अभ्राणां
समूहोऽभ्रियं तस्य घोषा गर्जनशब्दा यथोच्चध्वनय एवमस्मदीया वाग्विशेषा
भृशं वदन्तो भवन्ति । तथा गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तः । यथा नदीतिरिस्थ-
गिरिस्पर्शिन ऊर्मयो नदीपूरणप्रकाशनेन हर्षं जनयन्त्येवमस्मदीयवाग्विशेषा
बृहस्पतिमहिमप्रकाशनेन हर्षयन्तो भवन्ति । तत्रैव याज्यामाह—

हंसैरिवेति । अयं बृहस्पतिरभिकानिक्रददभितोऽस्मदीयहविःस्वीकारपरि-
तोषद्योतकमुच्चध्वनिमकरोत् । उत गाः प्रास्तौत् । अपि च परितोषद्योतकानि
वाक्यान्युच्चारितवान् । विद्वानुदगायच्चास्मदीयपरिचर्यामाभिजानन्परितुष्ट उत्क-
र्षणं गान्नमप्यकरोत् । किं कुर्वन् । अश्मन्मयानि नहना व्यस्यन्, पाप्माणमयद्वार-
पिधानसदृशानि फलप्रतिबन्धकानि दुरितान्यपाकुर्वन् । यथा हंसैश्चतुर्थाश्रम-
वासिभिरभिष्टुतः परमेश्वरः पुरुषार्थप्रतिबन्धकमपाकरोत्येवं वावदद्भिरतिशयेन
स्तुवद्भिः सखिभिर्कात्विग्भिः परितोषितो बृहस्पतिः प्रतिबन्धमपाकरोतीत्यपोक्षितं
शेषमध्याहृत्य व्याख्येयम् ।

अथेन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणामित्यस्य पुरोनु-
वाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एन्द्र सानमिमिति । हे इन्द्र रथिं धनमूतये रक्षार्थमाभराऽऽनय । की-
दृशं धनम् । सानसिं सनसो दानस्य संबन्धिनं बहुभ्यो दातुं पर्याप्त-
मित्यर्थः । सजित्वानं जित्वभिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा
विरोधिनां सोढारं तात्तिरस्कारक्षममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । तत्रैव
याज्यामाह—

प्र ससाहिष इति । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्व्वाहूयमान शत्रून्प्रकर्षेण
ससाहिषे सर्वदा सहसे तिरस्करोषीत्यर्थः । ते शुष्मो ज्येष्ठस्तव बलं प्रश-
स्तम् । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि
धनान्याभर + समानय । सिन्धूनां समुद्रसमानानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

त्वञ् सुतस्येति । हे सुक्रतो शोभनकर्मनिन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य पतिये
पानाय सद्यस्तदानीमेव वृद्धोऽजायथाः प्रवृद्धो जातोऽसि । एतच्च सर्वेषां
देवानां मध्ये तव ज्यैष्ठ्याय संपद्यते । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

भुवस्त्वमिति । हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा महान्भुवः स्तुतिरूपेण वेदवाक्येना-
भिवृद्धो भवसि । विश्वेषु सवनेषु त्रिष्वपि प्रातःसवनादिषु यज्ञियो भुवो
यज्ञयोग्यो भवसि । नृन्प्रतिकूलाञ्जशत्रूश्च्यौत्नो भुवः प्रच्यावयन्विनाशयन्वर्तसे ।
हे विश्वचर्षणे विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यासौ विश्वचर्षणिः । सर्वमनुष्यस्वा-
मीत्यर्थः । तादृशस्त्वं विश्वस्मिन्भरे सर्वस्मिन्यागे मन्त्रो मननीयो ज्येष्ठः प्रशस्तश्च
भवसि । अथ मित्राय सत्यायाऽऽम्बानां चरुमित्यस्यं पुरोनुवाक्यामाह—

मित्रस्येति । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारयितुर्मित्रस्य देवस्य श्रवः श्रोतुं
योग्यं यशो महदस्तीति शेषः । सानसिं फलदानशीलम् । सत्यं सत्यवादिनम् ।
चित्रं श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्रवा अतिशयेन तादृशम् । यजामह इति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—

मित्रो जनमिति । अयं मित्रो देवो जनान्सर्वान्यातयति स्वस्वव्या-
पारेषु प्रयत्नयुक्तान्करोति । प्रजानंस्तत्तदधिकारं विद्वान् । किञ्च मित्रः पृथिवीं
दाधार धृतवान् । उतापि च द्यां दाधार । किञ्च मित्रः कृष्टीर्मनुष्याननिमिषा देवां-

+ सर्वपुस्तकेषु 'आहार' इति पाठः ।

६ स्व. 'न्धि व' ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

श्वाभिचष्टे सर्वतः पश्यति । सत्यायामोषफलाय तस्मै मित्राय हव्यं चरुलक्षणं घृतवद्घृतयुक्तं विधेम कुर्मः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्र स मित्रेति । यो यजमानस्तव संबन्धिना व्रतेन कर्मणा शिक्षति अनु-
ष्ठातुं शक्तो भवितुमिच्छति हे मित्र स मर्तः स मनुष्यो यजमानः प्रयस्वान्कर्म-
फलयुक्तः प्रकर्षणास्तु । त्वोतस्त्वया रक्षितः स यजमानो न हृम्यते रोगादिना
न पीडयते । न जीयते वैरिभिर्नाभिभूयते । अपि च त्वया रक्षितमेनं यजमान-
मंहः पाप्माऽन्तितः समीपे नाश्रोति न व्याप्नोति । दूराद्दूरेऽपि न प्राप्नोति ।

अथ वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यच्चिद्धि त इति । हे वरुण देव ते त्वदीयं यच्चिद्ब्रतं यत्किंचिदपि
कर्म द्यविद्यवि दिने दिने प्रकर्षेण मिनीमसि तर्कयामहे । तत्र दृष्टान्तः—विशो
यथा सर्वाः प्रजाः स्वस्वव्यापारं यथा तर्कयन्ति तद्वत् । हि यस्मात्त्वदीयमेव कर्म
सर्वदा तर्कयामस्तस्मात्त्वां परिचरेमेति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

यत्किंचेदमिति । हे वरुण मनुष्या वयं दैव्ये देवलोकवर्तिनि जने
यत्किंचेदमभिद्रोहं स्वल्पमधिकं वा द्रोहमचिन्त्यज्ञानेन चरामसि कुर्मः । किंच
यदपि तव धर्मा त्वदीयं कर्म युथोपिम विनाशयामो हे देव तस्मादेनसो
द्रोहात्कर्मनाशाच्च नोऽस्मान्मा रीरिषो हिंसां मा कृथाः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

कितवास इति । कितवासो धूर्तसमानाः स्वार्थसाधनपरा ऋत्विजो
षत्कर्माङ्गं रिरिषुर्नाशितवन्तो न दीवि न तु देवने सम्यग्व्यवहृतौ प्रवर्तन्ते ।
वाऽथवा यत्पापं सत्यमवश्यं कृतं ज्ञात्वैव कृतमित्यर्थः । षशब्दः पादपूरणे
पापवाचको वा निर्पातितः । यद्ध सत्यमित्यन्वयः । उतापि च यन्न विद्म यत्पाप-
मज्ञानेन कृतमित्यर्थः । सर्वा ता, ऋत्विग्भिर्विनाशितमङ्गं ज्ञात्वा कृतमज्ञानेन
कृतं चेति यानि सन्ति तानि सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव विष्ये विनाशये-
त्यर्थः । अथानन्तरं हे वरुण ते तव प्रियासः स्याम प्रिया भवेम ।

१ ख. घ. ङ. च. °याम हे । २ ख. प्रावर्तन्त । ३ क. घ. ङ. च. °को निं । ४ ख. °पातः ।
५ क. घ. ङ. °ष्य । अं ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

राजसूये देवसुवामिष्टौ याज्या इमाः क्रमात् ।

त्वमग्ने बृहदाग्नेये त्वं च सोमेति सौम्यके ॥

आ विश्वदेवं सावित्रे यथा न इति रौद्रके ।

बार्हस्पत्य उदेत्येतदैन्द्रेऽन्तैन्द्रे चतुष्टयम् ॥

मित्रस्येति त्रयं मैत्रे वारुणे यदिति त्रयम् ।

एकादशेऽनुवाकेशस्मिन्पन्चा उक्ता हि विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशेऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

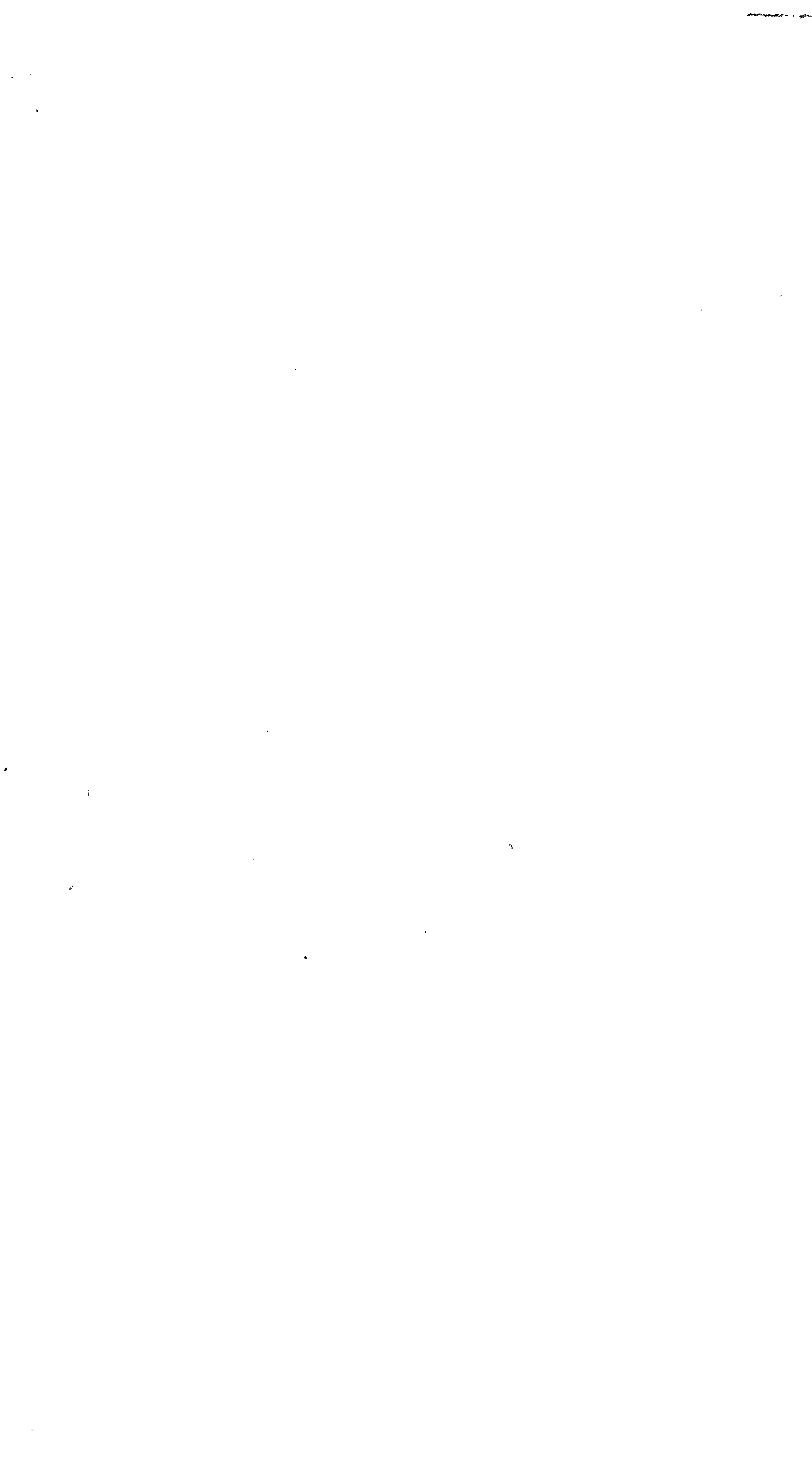
। श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीविरबुक्कपहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1897

Call No. Sa2V22
Tai/Agashe

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita.

Part. V.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.